

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СИДОРЧУК МАРИНА СТЕПАНІВНА

УДК 37.013.42 – 053.6 (043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ
СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Капська Алла Йосипівна

доктор педагогічних наук,
професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ	13
1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми самоактуалізації старших підлітків у педагогічній і психологічній науці	13
1.2. Психолого-педагогічна характеристика старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації	37
1.3. Структура психолого-педагогічних складових самоактуалізації як чинників впливу на старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації	57
Висновки до першого розділу	73
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ	77
2.1. Діагностика рівнів самоактуалізації старших підлітків в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації	77
2.2. Соціально-педагогічні умови та експериментальні технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації	103
2.3. Перевірка ефективності дії соціально-педагогічних умов і технологій самоактуалізації старших підлітків	123
Висновки до другого розділу	164
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ	205

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідність захисту прав та інтересів дітей, забезпечення умов для їх повноцінного розвитку й активної життєдіяльності є одним із ключових питань національної освіти, пов'язаних із соціальними процесами, що відбуваються в сучасній Україні, і з утвердженням демократії та загальнолюдських засад формування особистості. Такі процеси потребують радикальних перетворень у всіх сферах життя, зокрема у сфері соціального виховання, де найбільш повно проявляється духовний та інтелектуальний потенціал народу, який сприяє самовизначенню та саморозвитку підростаючого покоління.

Наразі структурна перебудова й оновлення держави та суспільства супроводжуються об'єктивними труднощами та прорахунками, внаслідок чого негативним впливам піддається найбільш вразлива категорія суспільства – діти. Зокрема, у такій ситуації особливої уваги потребують діти старшого підліткового віку (15-17 років) як такі, що переживають складний віковий період самоактуалізації й самоствердження. Саме тому підтримка і соціально-педагогічний захист старших підлітків, в тому числі бездоглядних та безпритульних, стала особливо гострою соціально-педагогічною проблемою сучасної дійсності.

За такої ситуації актуалізуються питання функціонування таких соціальних закладів, що можуть опікуватися проблемами бездоглядних та безпритульних дітей різних вікових груп, і такими сьогодні є притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації. Дітям, котрі потрапляють у такі заклади, надається комплекс соціальних, психологічних, педагогічних та інших послуг, обумовлених державними документами: Конвенцією ООН про права дитини (1989 р., ратифіковано 1991 р.), Загальнодержавною програмою «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року (2009 р.), Законами України «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995 р.), «Про основи

соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (2005 р.), Типовим положенням «Про центри соціально-психологічної реабілітації» (2004 р.), «Концепцією національного виховання» (1994 р.) та ін.

Водночас із позитивними аспектами функціонування закладів тимчасового перебування дітей в них простежується прояв певних негативних явищ. Зокрема, залишивши заклад тимчасового перебування, діти просто не спроможні визначитися, що їм надалі робити у житті та який шлях обрати, оскільки такий аспект соціально-педагогічної роботи, як створення умов для сприяння життєвому визначенню і самоактуалізації вихованців, часто залишається поза увагою і практиків, і науковців.

Безперечно, назріла необхідність розробити та визначити соціально-педагогічні умови удосконалення діяльності центрів соціально-психологічної реабілітації, які б сприяли розвитку здібностей і нахилів та становленню і самоактуалізації особистості вихованців.

Принциповими для розробки означеної проблеми є положення і рекомендації вчених, висвітлені в наукових працях, в різних аспектах, зокрема: обґрунтування виникнення такого соціального явища, як дитяча бездоглядність, та розробка соціальних механізмів його локалізації як у вітчизняних дослідженнях – О. Безпалько, Л. Волинець, Л. Завацька, А. Зінченко, Н. Максимова, В. Оржеховська, С. Толстоухова та ін., так і в зарубіжних – А. Адлер, Л. Дулінова, П. Люблінський, Л. Мардахаєв, Ф. Мустаєва та ін.; науково-теоретичні засади соціально-правового захисту дітей (Н. Агаркова, І. Ковчина, Ж. Петрочко та ін.) та соціально-педагогічного і соціального захисту дитинства (О. Караман, Л. Ковальчук, І. Пеша, О. Платонова та ін.); положення про соціально-психологічні та соціально-педагогічні механізми роботи з дезадаптованими дітьми (В. Моргун, К. Седих, Є. Холостова та ін.); особливості професійної діяльності соціального педагога з різними категоріями дітей (Л. Артюшкіна, О. Балакірева, І. Зверева, А. Капська, О. Карпенко, Л. Міщик, А. Мудрик, А. Полянничко, В. Шпак та ін.) та технології соціально-педагогічної роботи з

дезадаптованими дітьми – Г. Бевз, Р. Вайнола, Л. Вольнова, С. Харченко та ін. Окремі аспекти соціального явища дитячої бездоглядності розглядаються також і в дисертаційних дослідженнях: педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх (Л. Кальченко); психолого-педагогічні умови організації процесу виховання у притулку для неповнолітніх (Н. Павлик); теоретичні аспекти дитячої бездоглядності і безпритульності в Україні (Л. Кривачук).

В окремих дослідженнях (І. Белінська, В. Галузинський, Л. Девіс, М. Клімкіна, Л. Ковальчук, С. Нечай) розкрито особливості виховання дітей із неблагополучних, алкоголезалежних, неповних сімей, які стають поповненням групи соціальних сиріт.

Встановлено, що вивченням прагнення особистості до розкриття власних потенційних можливостей займалися зарубіжні дослідники: А. Маслоу (самоактуалізація), А. Адлер (прагнення до досконалості), К. Роджерс (прагнення до самореалізації), К. Юнг (індивідуація), а також сучасні українські вчені О. Яремчук (самоактуалізація, саморозвиток), С. Максименко (самоздійснення) та ін.

Сучасні психологи О. Безкоровайна, О. Жизномірська стверджують, що потреба в реалізації накопичених можливостей найбільш актуальна саме в підлітковому віці. Цей вік називають віком «інтеграції самосвідомості» (Л. Виготський), «самоідентифікації» (Е. Еріксон), віком «пошуку та рішень» (А. Мудрик). Таким чином, практично всі наукові школи визнають підлітковий вік сенситивним для саморозвитку, самоактуалізації. Однак досліджень, які розкривають сукупність умов, що сприяють самоактуалізації підлітків, не достатньо.

Результати аналізу наукових досліджень дозволили виявити відсутність цілісного підходу до вивчення процесу життєвого визначення безпритульних дітей і забезпечення ефективних умов їх самоактуалізації. Це обумовлено своєрідністю контингенту таких вихованців закладів тимчасового перебування, оскільки вони не мають практичних навичок організації

життєдіяльності, комунікативних навичок, вони фактично не пристосовані до життя у сучасному соціумі.

Актуальність, наукова і соціальна значущість даної проблеми значною мірою обумовлені необхідністю вирішення низки *суперечностей* між:

– стрімким зростанням кількості бездоглядних і безпритульних дітей та відсутністю у вітчизняній науковій теорії і практиці обґрунтованих ефективних форм, методів і технологій для покращення умов їх саморозвитку і соціального становлення як особистості;

– об'єктивною потребою вихованців у самоактуалізації, котрі перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації, і недостатньою розробленістю та реалізацією соціально-педагогічних умов організації такої діяльності;

– необхідністю удосконалення діяльності педагогічних кадрів у центрах соціально-психологічної реабілітації та недостатнім обсягом і рівнем науково-методичного забезпечення їх професійної діяльності з даною категорією підлітків.

Означене вище та ґрунтовний аналіз реальної ситуації (щорічно до центрів соціально-психологічної реабілітації потрапляє близько 6 тис. дітей, із них близько 50% – підлітки) підтверджують необхідність надання не лише соціально-педагогічної допомоги, але й вирішення питань наукового обґрунтування теоретичних засад і соціально-педагогічних умов такої допомоги та усунення означених суперечностей. Актуальність проблеми, її недостатнє розкриття у вітчизняній психологічній і соціально-педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження ***«Соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації»***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і є складовою

комплексної проблеми «Психолого-педагогічні засади професійної підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності».

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 26.12.2012 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої Ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 26.03.2013 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічних умов самоактуалізації та технології соціально-виховного супроводу старших підлітків у процесі їх самоактуалізації у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Розкрити суть проблеми самоактуалізації особистості у психолого-педагогічній теорії й уточнити зміст основного категоріального апарату.

2. Виявити соціально-психологічні характеристики старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації та окреслити особливості їх самоактуалізації.

3. Обґрунтувати критерії, показники та виявити рівні самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

4. Визначити й апробувати оптимальні соціально-педагогічні умови та технології соціально-виховного супроводу самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, та перевірити їх ефективність в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації.

Об'єкт дослідження – самоактуалізація старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови і технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

З метою розв'язання окреслених завдань використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, соціологічної, психологічної та соціально-педагогічної літератури з метою розкриття сутності та специфіки самоактуалізації старших підлітків; узагальнення наукових підходів до проблеми самоактуалізації старших підлітків, що дозволило визначити напрями дослідження та виявити оптимальні соціально-педагогічні умови як необхідну складову процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації; аналіз змісту і результатів діяльності центрів соціально-психологічної реабілітації з метою визначення критеріїв і показників самоактуалізації старших підлітків; *емпіричні* – анкетування, спостереження (безпосереднє, опосередковане), тестування, метод незалежних експертних оцінок, що допомогло виявити реальний стан і особливості організації роботи зі старшими підлітками та рівень їх самоактуалізації; *педагогічний експеримент* (констатувальний, формувальний, контрольний) дозволив впровадити і перевірити ефективність соціально-педагогічних умов і технологій соціально-виховного супроводу самоактуалізації старших підлітків; *статистичні* – методи математичної статистики для опрацювання результатів експериментальної роботи, визначення статистичної значущості отриманих у ході експерименту результатів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові концепції і теорії про: розвиток особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Є. Єгорова, Г. Костюк, Н. Литвинова, Н. Побірченко та ін.); про психологічні особливості та соціально-педагогічні умови соціалізації особистості в системі виховної роботи (С. Вітвицька, М. Галагузова, І. Зязюн, С. Карпенчук, І. Кон, В. Сластьонін, С. Харченко та ін.); роль соціального та особистісно орієнтованого виховання у становленні особистості підлітка (І. Бех, В. Бочарова, С. Подмазін, О. Сухомлинська, М. Шакурова та ін.); сутність захисту дитинства і соціально-педагогічні механізми його регулювання (І. Зверева, А. Капська, О. Караман, Ж. Петрочко та ін.); соціально-

психологічні властивості особистості та особливості поведінки депривованих дітей (Т. Журавель, А. Кацера, В. Мухіна, А. Прихожан, Л. Рень та ін.); соціально-психологічні умови самоствердження і самовизначення підлітка (В. Аверін, І. Булах, Т. Гаврилова, А. Прихожан, Г. Цукерман та ін.); концепції соціального супроводу при наданні психолого-педагогічної допомоги дітям (О. Казакова, Н. Комарова, І. Ліпський, І. Манохіна, І. Пеша та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

- *вперше запропоновано* авторське трактування поняття «самоактуалізація старших підлітків» як процесу актуалізації старшим підлітком власного потенціалу, внутрішніх ресурсів та використання їх як засобів та способів реалізації смислу життєдіяльності; поняття «соціально-виховний супровід» як процес забезпечення індивідуально орієнтованої професійної комплексної медико-психологічної, соціально-правової, соціально-педагогічної, освітньої, організаційно-комунікативної допомоги та підтримки підлітків, котрі опинилися у кризовій ситуації життя та гарантії їх соціальної захищеності;

- *визначено і розкрито* особливості самоактуалізації старших підлітків в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації та напрями соціально-педагогічної роботи з даною категорією вихованців; *виявлено й науково обґрунтовано* соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації (реалізація комплексної програми самоактуалізації; забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації; організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди); *визначено* критерії (мотиваційно-ціннісний, інформаційно-пізнавальний, операційно-діяльнісний), їх показники та виявлено рівні самоактуалізації (низький, середній, високий) старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації;

- *уточнено* зміст поняття «самоактуалізація»; технології соціально-педагогічної роботи (технологію соціальної корекції та реабілітації, технологію соціальної профілактики, технологію самоактуалізації особистості та технологію соціально-виховного супроводу);

- *подальшого розвитку набули* зміст та методи соціально-педагогічної роботи у центрах соціально-психологічної реабілітації, спрямовані на самоактуалізацію старших підлітків.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у: впровадженні соціально-педагогічних умов і технологій; розробці й апробації – методичних рекомендацій «Інтерактивні заняття у роботі зі старшими підлітками в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації: тренінгова програма» та «Соціально-педагогічна робота з дітьми в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації»; спецкурсу соціально-педагогічного циклу «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» (програма, конспект лекцій, завдання для самостійної роботи); доповненні змістових модулів дисциплін «Технології соціально-педагогічної роботи», «Актуальні проблеми соціальної педагогіки», «Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів» темами, що стосуються соціально-педагогічної роботи з підлітками в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації.

Матеріали дисертації можуть бути використані соціальними педагогами, психологами у практичній діяльності в центрах соціально-психологічної реабілітації, закладах соціального захисту дітей, службах у справах дітей із метою здійснення соціально-реабілітаційної роботи. Отримані теоретичні висновки та практичні результати дослідження можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін: «Соціальна педагогіка», «Технології соціально-педагогічної роботи», «Актуальні проблеми соціальної педагогіки» для студентів вищих навчальних закладів.

Результати дослідження *впроваджено* у практику роботи Волинського обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей (довідка № 463

від 19.10.2015 р.), Центру соціально-психологічної реабілітації дітей №1 м. Києва (довідка № 746 від 20.10.2015 р.), Служби у справах дітей Камінь-Каширської районної державної адміністрації Волинської області (довідка № 306.1/01-13-15 від 01.10.2015 р.), Служби у справах дітей Ковельської районної державної адміністрації Волинської області (довідка № 532/01-21 від 12.10.2015 р.), Служби у справах дітей та сім'ї Київської міської державної адміністрації (довідка № 069-2331 від 20.11.2015 р.), а також в навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 07-10/2512 від 29.10.2015 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-29/02/3588 від 04.11.2015 р.).

Дослідження проводилося упродовж 2013–2015 років. Експериментальною роботою було охоплено 525 осіб, з них 429 вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації (216 осіб – експериментальна група, 213 – контрольна група), 26 фахівців центрів соціально-психологічної реабілітації та служб у справах дітей, 70 студентів за спеціальністю «Соціальна педагогіка».

Особистий внесок здобувача. У статті «Змістова структура процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації», опублікованій у співавторстві з А. Капською, авторським є висвітлення особливостей самоактуалізації старших підлітків, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження було представлено у доповідях та повідомленнях на наукових, науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Развитие социального воспитания детей и молодежи в едином образовательном пространстве района» (Росія, Ростов-на-Дону, 2013), «Соціальна педагогіка: наука, професія, діяльність (здобутки двох десятиріч)» (Івано-Франківськ - Київ, 2013), «Теория и практика толерантности: от конфликтов к миру и согласию» (Росія, Москва, 2013), «Сучасні тенденції розвитку педагогічних

та психологічних наук» (Київ, 2013), «Актуальные проблемы социальной психологии» (Білорусь, Мінськ, 2014), «Соціальна політика: концепції, технології, перспективи» (Київ, 2014, 2015), «Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації» (Ніжин, 2014), «Соціальна робота як правозахисна професія» (Чернівці, 2015), Міжнародної конференції для просування соціальної роботи в країнах з перехідною економікою (Молдова, Кишинів, 2015), «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности» (Росія, Махачкала, 2015); *всеукраїнських* – «Четверті сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2013), «П'яті сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014), «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Кам'янець-Подільський, 2015).

Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та на засіданнях кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління (2012-2015 рр.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені у 19 наукових та науково-методичних працях. З них: 10 статей у провідних наукових фахових виданнях України (9 – одноосібні), 2 методичні рекомендації, 2 зарубіжні публікації, 5 тез доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 11,5 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 258 сторінок, із них – 170 сторінок основного тексту. 12 додатків складають 53 сторінки. Робота містить 10 таблиць і 12 рисунків на 10 сторінках. Список використаних джерел нараховує 318 найменувань, із них 24 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми самоактуалізації старших підлітків у педагогічній і психологічній науці

В умовах сучасних соціальних та економічних перетворень висувуються високі вимоги до особистості людини і, в першу чергу, до її здатності самостійно робити свій життєвий вибір і досягати поставлених цілей. Нині проблема розвитку та реалізації людського потенціалу постає в якісно новому аспекті. На думку Г. Костюка [130], особливо актуальним є питання щодо необхідності створення умов для посилення мотивації підлітків до особистісного зростання, розвитку творчого потенціалу особистості та її самоактуалізації, що потребує вирішення нагальної проблеми вивчення умов саморозвитку особистості, її самоактуалізації [130, с. 116].

Зазначимо, що розвиток внутрішньо та зовнішньо узгодженої системи власного життя, тобто стилю життя особистості, виступає важливою умовою її успішної інтеграції у суспільство, одним із механізмів якої є процес самоактуалізації [17].

Для того, щоб найбільш повно розкрити зміст даного терміну слід провести огляд міркувань про даний феномен зарубіжних і вітчизняних вчених. Аналіз праць засвідчує, що автори, описуючи даний феномен, торкаються таких аспектів: поняття і сутність самоактуалізації, показники, вміння самоактуалізованої особистості, фактори негативного або позитивного впливу на самоактуалізацію та її умови.

Відтак вперше проблему потреби особистості в самоактуалізації дослідив К. Гольдштейн у першій половині ХХ століття [303]. Виходячи із нового уявлення про динаміку живої системи, він довів, що організм як жива

система прагне до актуалізації тих можливостей, які закладені в ньому від природи. Процес розгортання цих можливостей автор назвав «самоактуалізацією» і акцентував, що самоактуалізація особистості є основним мотивом і метою її життя [303].

Інша важлива теза, яка характеризує самоактуалізацію, була запропонована К. Роджерсом [217], який вважає, що люди здатні визначати свою долю. Тенденція до самоактуалізації за К. Роджерсом є проявом глибинної тенденції до актуалізації: «Підтвердженням цьому служить універсальність прояву цієї тенденції у всесвіті, на всіх рівнях, а не тільки в живих системах ... Ми підключаємося до тенденції, яка пронизує все фактичне життя і виявляє всю складність, на яку здатний організм. На ще більш широкому рівні, як я впевнений, ми маємо справу з могутньою творчою тенденцією, яка сформувала наш всесвіт: від самої крихітної сніжинки до самої величезної галактики, від самої нікчемною амеби до самої тонкої і обдарованої особистості. Можливо, ми торкаємося вершини нашої здатності перетворювати себе, створювати нові, більш духовні напрями в еволюції людини ... Саме таке формулювання є філософською основою особистісно-центрованого підходу» [45, с.147-164].

До речі, ведучи мову про термін «самоактуалізація», слід зазначити, що він використовувався також і К.-Г. Юнгом [279], хоча це рідко відзначається психологами-гуманістами. За Юнгом, «самоактуалізація» означає кінцеву мету розвитку особистості, досягнення нею єдності на базі найбільш повної диференціації та інтеграції різних її сторін [279; 280].

Звернемо також увагу на те, що поняття «самоактуалізація» ми можемо зустріти у працях таких зарубіжних вчених, як А. Адлер [4] та Е. Фромм [268], які розглядають самоактуалізацію як фундаментальний мотив людського життя, прагнення до найбільшого з можливого, до реалізації своїх здібностей, своєї актуальності, спілкування з іншими людьми. Ми цілком погоджуємося з думкою вчених про те, що дане прагнення є вродженим і притаманне кожній людині. Зокрема, А. Адлер визнає, що кожна людина

здатна самотійно планувати свої дії, керувати ними, усвідомлювати значення своїх дій для власної самореалізації. Е. Фромм вважає, що реалізувати свої здібності продуктивно можливо тільки за умови єднання зі світом. Також вчений наголошує на тому, що самоактуалізація – це процес реалізації природного потенціалу особистості, розвиток «позитивної свободи» в соціальному бутті за допомогою спонтанної активності [268].

Заслуговують на увагу етапи самоактуалізації, визначені А. Адлером, які не виключають один одного й не мають чіткої послідовності, але, на думку науковця, проходження через них дозволяє людині досягти значних вершин в особистісному, професійному й соціальному розвитку:

- визнання своєї недосконалості (усвідомлення комплексу неповноцінності);
- розвиток соціального інтересу; спрямованість прагнень на подолання життєвих проблем;
- формування почуття приналежності й співробітництва; відмова від помилкових цінностей; формування не тільки особистісних, а й соціально значущих цілей і цінностей;
- вибір особистісного розвитку, самоактуалізації як життєвої мети;
- прийняття творчих, самотійних і вибіркового рішень на шляху досягнення поставлених цілей [4, с.115].

Відтак, саме А. Адлер уперше визначив і найбільш детально проаналізував соціальний аспект реалізації індивідом свого особистісного потенціалу й обґрунтував важливість досягнення соціально значущих цілей для особистісного зростання.

У свою чергу, послідовник А. Адлера Х. Ансбахер [296] виявив цікаві для нашого дослідження неоднозначні моменти самоактуалізації, зокрема егоцентричність. Так, самоактуалізація може викликати і сумніви, якщо нею все завершується, якщо вона межує із замиканням на собі. Можна погодитись з думкою Х. Ансбахера про те, що справжня самоактуалізація має включати у своє визначення сприяння самоактуалізації інших [85, с. 145]. Інший

науковець М. Бубер продовжує дану тему і вважає, що людям хоча й необхідно починати з пошуку себе, однак не можна завершувати пошук на собі. Необхідно починати з себе з тим, щоб забути себе і розчинитися у світі, розуміти себе, щоб не перейматися тільки собою [68, с. 308].

У свою чергу Х. Когут [306], який є представником сучасного психоаналізу й автором психології самості, визначає самоактуалізацію, як нарцисичне бажання, яке реалізується в розвитку самості особистості, прагнення до самовдосконалення, що послідовно інтегрується у свідому особистість [137].

Саме тому, для нашого дослідження важливими є положення про внутрішній потенціал людини, котра самореалізується і самоактуалізується (В. М'ясищев («домінуюче відношення») [168], Б. Ананьєв («основна життєва спрямованість») [9] та В. Франкл («сєнс життя») [267].

Між тим представники гуманістичної психології (А. Олпорт [178], А. Маслоу [153], К. Роджерс [217]), які займалися проблемою розвитку особистості, виходять із положення про те, що прагнення до осмислення справжніх цінностей буття і їх реалізації в практичній діяльності є необхідним чинником для повноцінного розвитку людини. Таким чином, гуманістичний підхід вважається важливим напрямом перетворення суспільства і його соціальних інститутів як таких, що дозволяють кожній людині впродовж життя максимально розвивати свої задатки і реалізувати їх як на благо суспільства, так і на користь собі.

Інші представники гуманістичної психології (Д. Бьюдженталь [39], Ш. Бюлер [299], К. Гольдштейн [303]) з позиції самоактуалізації розглядають людину як цілісну істоту, що відображає суму своїх складових, буття якої розгортається в контексті людських відносин.

Слід наголосити на тому, що вчені-гуманісти (Г. Балл [16], С. Максименко [148]) висвітлюють виняткову роль процесу самоактуалізації у житті людини переважно у загально-психологічному плані, не торкаючись конкретних особливостей самоактуалізації особистості у процесі

особистісного чи професійного становлення. Разом із тим практика доводить, що розробка проблеми самоактуалізації повинна базуватися на ідеї особистісно орієнтованого підходу (І. Бех [24], Є. Єгорова [79], Г. Костюк [130], Н. Побірченко [196], Е. Помиткін [204], В. Рибалка [214], О. Скрипченко [239] та ін.); на принципах надання психологічної допомоги особистості у життєвому та професійному самовизначенні та самопізнанні (О. Бондаренко [32], З. Кісарчук [116], В. Панок [184] тощо).

Спираючись на здійснені раніше дослідження, варто зауважити, що процеси самопізнання людини, дослідження питання розвитку самою особистістю її сутнісних сил завжди були в центрі уваги українських та російських філософів (Данило Заточник (XII – XIII ст.) [26, с. 235], Кирило Туровський (XII ст.) [224, с. 25:], Іван Пересвєтов (XVI ст.) [там же, с. 44], Г. Сковорода [238, с. 54]). Зокрема, у працях Г. Сковороди знаходимо принципи розвитку природних здібностей особистості, якнайповніше розкриття її потенціалу [307, с. 821]. А процес самопізнання мислитель вважав чи не найголовнішою умовою розвитку особистості. Людина, яка пізнала себе, зможе бути по-справжньому щасливою, але за умови реалізації своїх здібностей шляхом виконання улюбленої справи (так званої «сродної праці», за висловом філософа [238, с. 433]).

У філософському і культурологічному аспектах, у педагогіці й акмеології (А. Асмолов [13], А. Бодальов [28], Б. Братусь [36], Л. Брильов [37], А. Леонт'єв [142], П. Підкасистий [194] та ін.) поняття «самоактуалізація» сприймається як домінанта у сучасному науковому гуманітарному знанні і розглядається як необхідна форма руху людини до особистісної зрілості.

Досить глибоко і переконливо розкриває питання самоактуалізації І. Вітін [49], при цьому розглядає теорію самоактуалізації як одну із найбільш вдалих спроб вирішення (у визначених межах) проблеми особистості в сучасній суспільній ситуації. Науковець вказує на існування етичних, психологічних і педагогічних аспектів самоактуалізації. Етичний

ідеал в цій теорії орієнтує людину на досягнення щастя у світі дійсності через реалізацію конструктивної дії таких особистісних якостей, як відвертість, ставлення до інших людей як до цінності (а не цілі), здатність до діалогічного і полілогічного спілкування, здатність самостійно ставити цілі і досягати їх. Ця теорія спрямовує людину на безперервну роботу над собою, над розвитком своїх творчих здібностей. На основі теорії самоактуалізації І. Вітін пропонує модель перебудови системи освіти з метою орієнтації особистості на етичні і духовні цінності, ідеали соборності та людяності [49].

На відміну від попередніх авторів, методологічні проблеми самоактуалізаційної парадигми в гуманістичному аспекті з культурологічних позицій розглядає Л. Брильова [37]. На думку автора, самоактуалізація особистості – це оптимальний (якнайкращий із можливих) і цілісний спосіб її самоздійснення в сукупному континуумі «Культура – Соціум». [37, с.98].

У філософському аспекті самоактуалізацію особистості людини як джерело, що спонукає до пошуку сенсу життя, і як чинник духовного зростання розглядають Л. Антропова [10] і Н. Кулік [135]. Зокрема, вони доводять, що обов'язковим компонентом самоактуалізації виступає творча самодіяльність людини як спосіб «самотворення» особистості, як внутрішній зміст цієї діяльності і єдино гідний людини і суспільства спосіб буття.

У деяких дослідженнях сучасних західних психологів [300; 312] самоактуалізація висувається на роль головного мотиваційного чинника на противагу біхевіоризму і фрейдизму, за якими поведінкою особистості рухають біологічні сили. Зокрема, на думку Є. Вахромова [44], самоактуалізація є формою відображення розвитку, діяльності суб'єкта, спрямованого на власний розвиток.

При визначенні сутнісних аспектів самоактуалізації цінними, на нашу думку, є положення О. Асмолова про те, що «самоактуалізація особистості – це самоздійснення і творення нових форм поведінки особистості» [13, с.213]. Водночас привертає увагу характеристика російським психологом Е. Шостромом [285] таких сторін самоактуалізації, як орієнтація у часі,

підтримка, самоповага, самоприйняття, спонтанність, сензитивність, синергія, прийняття агресії, уявлення про природу людини, пізнавальні потреби, контактність, креативність тощо.

Окрім того, вчений у своїх працях не прямо аналізує поняття самоактуалізації, а виділяє особистісні риси, які необхідні для розвитку в напрямку самоактуалізації: чесність, автентичність, усвідомленість, спонтанність, відкритість, воля, довіра, переконання [285].

Російський вчений Б. Мартинов в роботі «Самоактуалізація людини: оновлене розуміння в умовах, що змінюються» [152] досліджує соціокультурні зміни цілей і способів самоактуалізації людини в сучасному суспільстві. Спираючись на дослідження інших російських вчених, він робить висновок про те, що людина – це динамічна система, яка розвивається та прагне до самоактуалізації і прояву своїх потенційних можливостей, і здібностей у процесі спілкування та діяльності. У даному контексті самоактуалізація виступає в якості системоутворюючого фактора життєдіяльності людини і є основою її соціального інтересу та активності. На думку автора, основний мотив самоактуалізації – це потреба в самоствердженні, яка, в свою, чергу, нерозривно пов'язана з потребами людини в самовираженні, саморозкриття.

Цікаву позицію щодо психологічних механізмів самоактуалізації займає вітчизняний вчений В. Рибалка [214], який визнає процес екстеріоризації за такими етапами, як: стимулюючий, орієнтуючий, програмуючий, продукуючий, утверджуючий. Вони відповідають компонентам загальної структури діяльності – потребово-мотиваційному, інформаційно-пізнавальному, цілеутворюючому, операційно-результативному та емоційно-почуттєвому.

У вітчизняній психології самоактуалізація розглядається як проблема становлення особистості. Причому основними у вивченні процесу розвитку та формування особистості визначають принципи єдності свідомості і діяльності, розвитку свідомості й особистості у діяльності, детермінізму, які

переконаливо розкриті у працях Б. Ананьєва [9], Л. Виготського [56], Г. Костюка [130], В. М'ясищева [168]. Розвиток детермінується не тільки власне особистісними якостями і станами людини, сформованими соціумом, а й природними, індивідуальними характеристиками, потенційними можливостями людини загалом.

У свою чергу, вітчизняний психолог В. Русова [223] розглядає самоактуалізацію особистості як складну структуровану систему взаємопов'язаних дій, завдяки яким актуалізується потенціал особистісних властивостей і здібностей, наприклад, учня, що формується в процесі навчання і виховання. Це комунікативні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні властивості, творчі інтелектуальні здібності особистості до діяльності, які актуалізуються нею в ході навчання за обраним профілем.

На основі довготривалих досліджень, сучасні вітчизняні науковці Б. Братаніч та І. Ільченко [35] у своєму дослідженні самоактуалізації особистості дійшли висновку, що процес самоактуалізації є включеним в соціокультурно-освітню систему та має дві складові: психосоматичну частину та духовно-моральні орієнтації, цілі та установки людини. Самоактуалізація особистості можлива лише тоді, коли наявний духовний компонент в гармонії особистості [35, с. 13-20].

Важливим для нашого дослідження є погляди С. Максименка [148], який розглядає самоактуалізацію на рівні із саморозвитком, самоздійсненням, самореалізацією та індивідуалізацією. Вчений вважає, що прагнення до особистісного зростання органічно властиве будь-якій людині [148, с. 1-6].

Аналогічний підхід при вивченні самоактуалізації раніше пропонував С. Рубінштейн [221]. У його наукових працях порушується ідея реалізації закладеного в людині потенціалу [2; 221; 222]. Зокрема, на думку дослідника, слідом за проблемою психічного постає інша як початкова і фундаментальніша – про місце людини у світі, у житті [2, с.258]. Саме ж поняття «самоактуалізація» С. Рубінштейн визначає через категорію

«спрямованості». Він розглядає цей феномен як інтегральну характеристику особистості, що поєднує і динамічне, і змістове, і емоційне, де на новому рівні розкриваються вольові якості особистості в тому сенсі, «наскільки й у якому напрямі зуміла особистість додати єдності своїм потягам, бажанням і застосувати свою волю для їх реалізації в особистісно-ціннісних і суспільно значущих формах» [2, с. 68]. Продовжуючи розвивати дану теорію особистості, Б. Братусь [36] зазначає, що значення розвитку вимагає співвідношення з ширшою темою – темою людини і її сутності [36, с.9].

Цю думку поділяють і вітчизняні сучасні науковці (К. Абульханова-Славська [2], Л. Анциферова [11], О. Бондаренко [32], М. Боришевський [210], І. Булах [38], Є. Головаха [63], О. Кронік [118] та ін.), розглядаючи самоактуалізуючу особистість як індивіда з розвиненою суб'єктністю, здатністю до самопрояву, активного суб'єкта власної життєдіяльності, життєтворчості, конструктора свого неповторного життєвого світу.

Окремі вчені (Л. Анциферова [11], О. Бандура [17] та ін.) вважають, що поняття «самоактуалізація» і «самореалізація» є досить близькими за змістом. До того ж самоактуалізація виступає показником повноти самореалізації особистості. Вона свідчить про рівень розвитку самосвідомості, рівень орієнтованості у життєвих і соціальних ситуаціях, наявність потенційних та реальних можливостей особистості для її самоздійснення, рівень організаційно-вольової зрілості в управлінні життєвими обставинами та подоланні життєвих труднощів.

Так, у деяких наукових працях [17; 35; 45; 49; 118; 163] можна знайти порівняння понять «самореалізація» та «самоактуалізація». Зокрема, О. Леонт'єв [140] зазначає, що поняття «самореалізація» є набагато ширшим за поняття «самоактуалізація», оскільки поняття «самореалізація» не прив'язане до певної теоретичної парадигми і позначає процеси особистісного розвитку і трансляції особистістю себе іншим людям і культурі через творчі і комунікативні процеси. Поняття «самоактуалізація» О. Леонт'єв, навпаки, визначає як конкретне теоретичне трактування

розвитку і самореалізації особистості, що передбачає наявність природженого потенціалу особливих людських властивостей і характеристик, який повинен за сприятливих умов розвитку розгортатися, переходячи з потенційної в актуальну [140].

Заслуговує на увагу думка І. Беґа [24], який зазначає, що самоактуалізація як вид діяльності особистості передує самореалізації. Самоактуалізація – це процес набуття особистістю внутрішніх сил (якостей, смислоцінних орієнтацій, здібностей), які спонукають її до усвідомленої діяльності та поведінки. Самоактуалізуючись, особистість дає відповіді на питання: Для чого Я?, У чому сенс Мене?, Що необхідно Мені робити, щоб втілити цей сенс? Отже, самоактуалізація на думку вченого, стосується внутрішнього плану існування особистості. Вона забезпечує виокремлення її потенційних можливостей, які реально втілюватимуться у діяльності та поведінці особистості. У процесі самоактуалізації особистість формує уявлення про свою місію як людини у відповідних смислоцінних утвореннях, формує програму здійснення цієї місії, яка на наступному етапі, самореалізації, виступатиме інтегральною спонукою її матеріальної і практично-духовної діяльності. При цьому центральним мотивом самореалізації як діяльності є прагнення особистості продовжити себе в інших людях через створення матеріальних і художніх цінностей, а також через морально-духовне представлення себе в життєдіяльності інших людей [24, с. 5-6].

Цікавою щодо цього питання є позиція К. Хорні [274], в основу розуміння науковцем самореалізації лягла концепція «реального власного «Я»», яке не є фіксованою структурою, а виступає набором властивих людині потенцій (таких як темперамент, здібності, нахили та ін.), що є частиною спадковості й потребує сприятливих умов для розвитку [274].

Окрім цього, актуалізація «реального власного «Я»», за К. Хорні, здійснюється через взаємодію із зовнішнім світом, який пропонує різні шляхи розвитку. Людина за своєю природою, вважає вчений, добровільно

прагне до самоактуалізації, і її система цінностей виростає з цього прагнення. Таким чином, у теорії К. Хорні «самоактуалізація» – це реалізація особистісного потенціалу, шлях від позасвідомого «ідеалізованого образу» до «реального власного «Я»». До основних складових цього процесу, як зазначає К. Хорні, належать наступні: усвідомлення своїх потреб, усвідомлення суперечливих чинників свого існування; гнучкість, рухливість, які б сприяли подоланню внутрішнього конфлікту, що в результаті дозволить особистості ефективно взаємодіяти із зовнішнім світом, повернутися до душевної гармонії, гармонійної внутрішньої комунікації [274].

У свою чергу, російський психолог сучасності Г. Селевко [227] розмежовує поняття «самоактуалізація» і «самореалізація». Самоактуалізація, на його думку, – це здатність проявити себе у певній діяльності, тоді як самореалізація – це досягнення певних цілей. Крім того, під самоактуалізацією він розумів готовність до самореалізації, а під самореалізацією – процес і результат використання людиною не лише своїх здібностей, а й свого життєвого призначення [227, с. 5-6].

У своєму дослідженні ми розглядаємо самоактуалізацію та самореалізацію як цілісний процес, які взаємообумовлюють один одного.

Слід зазначити, що людина, яка прагне до самоактуалізації, повинна з ретельністю планувати свої дії і осмислювати одержувані результати. Теоретичний аналіз і рефлексивні акти, здійснювані особистістю у контексті процесу самосвідомості, призводять до корекції уявлень людини про себе, про світ і зміни у «життєвому плані». Ці процеси Є. Вахромов [44] називає терміном «самореалізація», який відображає розумовий, когнітивний аспект діяльності, теоретичну діяльність, роботу внутрішнього плану.

У площині самореалізації «самість» може розглядатися як система уявлень людини про себе, її «концепція Я». Таким чином, самість виступає одним із «організаторів» активності людини, спрямованої на самоактуалізацію. Процес самореалізації, на думку Є. Вахромова, полягає у побудові та коригуванні, перебудові «концепції Я», включаючи «ідеальне Я»,

картини світу і життєвого плану, усвідомленні результатів попередньої діяльності (формування концепції минулого). Самоактуалізація і самореалізація, таким чином, є двома нерозривними сторонами одного процесу, процесу розвитку та зростання, результатом якого є людина, яка максимально розкриває і використовує свій людський потенціал, тобто є самоактуалізованою особистістю [44, с.147-164].

Проте Д. Леонтьєв [141] у своїх працях неодноразово посилається на більш популярну теорію самоактуалізації, що була запропонована іншим видатним дослідником – А. Маслоу [154]. Зокрема, Д. Леонтьєв наголошує на тому, що «різні автори називають її (теорію самоактуалізації) по-різному: самоактуалізація, самореалізація, інтеграція, психічне здоров'я, індивідуалізація, автономія, креативність, продуктивність, але всі вони сприймають це як синоніми реалізації потенцій індивіда, становлення людини в повному розумінні даного слова, а саме – становлення того, ким реально може стати людина» [142, с. 78-79].

У роботі Д. Леонтьєва виділено три основних контексти, у яких А. Маслоу розробляв теорію самоактуалізації:

- 1) особистості, які самоактуалізуються;
- 2) пікові переживання трансцендентних цінностей;
- 3) самоактуалізація як процес розвитку [143, с. 13-14].

Л. Анциферова [11, с. 173-180.], Д. Леонтьєв [143, с. 32-36.] називають кілька аспектів, за допомогою яких А. Маслоу вивчав самоактуалізацію:

- а) дослідження особистостей, які самоактуалізуються;
- б) теорія людської мотивації;
- в) самоактуалізація як механізм і процес розвитку особистості;
- г) пікові переживання як епізоди самоактуалізації;
- д) теорія метамотивації й цінностей буття.

На думку А. Маслоу, завдяки самоактуалізації людина набуває цілісності, інтеграції, стає відкритішою для почуттів, відрізняється неповторністю, експресією та спонтанністю, більш повноцінно функціонує,

має більш творчі здібності і гостріше почуття гумору, упевнюється в існуванні вищих ідеалів краси, радості, чесності, добра, істини та сенсу [153].

Заслуговує на увагу ієрархічна модель філософа сучасності А. Чауса [378], згідно з якою самоактуалізація особистості відбувається на трьох рівнях: вітальному, соціальному та духовному. Завдяки феномену трансценденції, що є спільним для всіх трьох рівнів, особистість утворює в собі зовнішні щодо наявного рівня самоактуалізації «точки опори». Водночас у Філософському енциклопедичному словнику [266] зазначено, що здатність людини виходити за межі власних можливостей, зумовлені наявним буттям, є потенцією людської свободи, а отже, інваріантом самоактуалізації, який дозволяє розглядати всі три названі рівні в цілісності людського буття. Прагнення до самоактуалізації утворює своєрідну «інерцію» руху, трансформацію життя людини, які «провокують» її на перехід до більш високих рівнів розвитку. З іншого боку, цей перехід стає можливим тоді, коли, по-перше, людина має хоча б початковий досвід самоактуалізації на більш високих рівнях, а по-друге, самоактуалізація на нижчих рівнях має виходити у свій кризовий стан.

Наведемо етимологічне визначення терміна «самоактуалізація», що є важливим для нашого дослідження. Самоактуалізація (the self-actualization) - термін, похідний від першого кореня «self» і другого кореня «act». «The Oxford Russian Dictionary» [316] дає цим кореням такі значення:

1. the self - person's nature, who a person is, including the qualities such as personality and ability that make one person different from another – сутнісні особисті властивості і якості, які дозволяють відрізнити одного індивіда від іншого.

2. to act/an act - to do something for a particular purpose; action - process of doing things – вчинок, подвиг, діяльність, що має речовинний результат; походить від латинського кореня «acts», що означає вчинок, діяльність. Похідними є: to actuate – приводити в дію, мотивувати; actualization – здійснення задуманого на практиці.

Таким чином, можна сказати, що самоактуалізація – це практичний аспект діяльності, вчинки, дії людини, спрямовані на досягнення життєвої мети. Особливості процесу самоактуалізації полягають у тому, що:

- кожна дія повинна завершуватися конкретним результатом;
- об'єкт, на який спрямована ця діяльність, і суб'єкт цієї діяльності співпадають;
- суб'єкт як джерело активності, може реалізувати її самостійно, без допомоги інших людей [17].

Нам імпонує визначення О. Бандури [17], в якому самоактуалізація тлумачиться як процес актуалізації людиною власних потенціалів та використання їх як засобів реалізації сенсу життя. Процес самоактуалізації, на думку науковця, тісно переплітається з процесом життєтворчості, виступаючи часом передумовою, а часом – результатом останньої. У цьому контексті самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки особистості таким чином:

1. У процесі самоактуалізації формується та усвідомлюється специфічна система ціннісних орієнтацій, що визначають характер змісту та засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості і тому є основою саморегуляції її соціальної поведінки.

2. У процесі самоактуалізації розвивається соціально-конструктивна життєва позиція, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії з соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточуючих як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей, інших цінностей самоактуалізації.

3. У процесі самоактуалізації викристалізовується компетентність особистості в часі. Вона передбачає таку єдність часової перспективи у свідомості людини, за якої минуле сприймається лише як джерело досвіду, майбутнє - лише як сфера цілепокладання, а теперішнє - як єдиний доступний активності часовий вимір [17].

Таким чином, О. Бандура [17] доводить, що одним із результатів самоактуалізації є формування суб'єктивно та об'єктивно узгодженого, такого, що суб'єктивно задовільняє певну особистість, стилю життя - індивідуально обраної системи засобів взаємодії з соціальним середовищем.

Варто зазначити, що самоактуалізація – це процес, а не мета. Іншими словами – це те, що людина здійснює у процесі власної життєдіяльності, а не те, до чого вона прагне.

Важливими для нашого дослідження є визначення А. Маслоу [154] психологічних характеристик особистості, яка самоактуалізується:

- активне сприйняття дійсності й здатність добре орієнтуватися у ній;
- прийняття себе та інших людей такими, як вони є;
- безпосередність у вчинках і спонтанність у виявленні своїх почуттів та думок;
- зосередженість уваги на тому, що відбувається зовні, на відмінну від орієнтації тільки на внутрішній світ;
- почуття гумору і розвинені творчі здібності;
- неприйняття умовностей, але без показного їх ігнорування;
- стурбованість благополуччям інших людей, а не забезпечення тільки власного щастя;
- здатність глибоко розуміти і дивитися на життя «розплющеними» очима, оцінювати його неупереджено, об'єктивно;
- встановлення з оточуючими людьми (хоч і не зі всіма) доброзичливих особистих взаємин; відкрита й чесна поведінка в усіх ситуаціях;
- безпосередня включеність у життя з повним зануренням у нього так, як це роблять діти;
- перевага надається новим, неходженим і часто небезпечним шляхам;
- уміння покладатися на свій досвід, розум і почуття, а не на думку інших людей, традиції та умовності, позиції авторитетів;
- готовність стати непопулярним, невизнаним більшістю людей за нетрадиційні погляди;

- здатність брати на себе відповідальність, а не уникати її;
- докладати максимум зусиль для досягнення поставлених цілей [154, с.13].

На нашу думку, до вищезазначеного переліку варто додати тезу Г. Олпорта [178] про те, що самоактуалізація є безперервним активним процесом становлення особистості, у якому індивід бере на себе відповідальність за якість свого життя [108].

Сучасні українські науковці М. Ткалич [257] та Д. Шутько [257] на основі вивчення ключових теорій самоактуалізації особистості узагальнили складові й характеристики процесу самоактуалізації особистості:

1) об'єктивний погляд на життя; реалізація творчих здібностей; орієнтація на майбутнє; демократичність; толерантність до інших поглядів; повага до себе та інших; схильність до філософського гумору; низька внутрішня конфліктність; відданість справі; свіжість сприйняття; природність, невимушеність поведінки й внутрішнього життя особистості; здатність любити (А. Маслоу [153]);

2) відкритість новому досвіду; екзистенціональність; почуття суб'єктивної свободи; прагнення автентичності; цілісність особистості; відношення до життя як до процесу; турбота про людей; екологічна свідомість; готовність до ризику; конструктивна соціальна роль (К. Роджерс [218]);

3) розширене «почуття Я»; прийняття себе як особистості; позитивний «образ Я»; стресостійкість, стійкість до фрустрацій; реалістичне сприйняття дійсності; навички вирішення проблем; орієнтація на діяльність; адекватна самооцінка; почуття гумору; цілісний підхід до життя; система сенсових життєвих цінностей (Г. Олпорт [178]);

4) чесність як здатність бути чесним у будь-яких почуттях, якими б вони не були (прозорість, щирість, автентичність); усвідомленість як здатність самостійно формувати свою думку про твори мистецтва, про музику й про все життя (життєнаповненість, інтерес); воля як вираження

свого потенціалу, почуття господаря життя (спонтанність, відкритість); довіра – глибока віра в інших і в себе, прагнення встановити зв'язок із життям і впоратися з складнощами «тут і тепер» (віра й переконання) (Е. Шостром [285]);

5) прагнення досконалості; постановка соціально значущих цілей; підвищення самооцінки; мужність у визнанні себе недосконалим; духовність; здатність любити (А. Адлер [4]);

6) усвідомлення глибин свого внутрішнього світу; духовність; розвиток образів і символів «колективного позасвідомого»; розвиток індивідуальної свідомості; розвиток індивідуальності (К.Г. Юнг [289]);

7) ефективна взаємодія із зовнішнім світом; гнучкість, рухливість; усвідомлення своїх потреб; подолання внутрішнього конфлікту; повернення до душевної гармонії; усвідомлення суперечливих чинників свого існування; гармонійна внутрішня комунікація особистості (К. Хорні [275]);

8) спонтанна творчість; прагнення до любові; прагнення до творчої праці; цілісність особистості; незалежність; чесність; працьовитість; зрілість; позитивна воля; спонтанна активність (Е. Фромм [268]);

9) здорова самосвідомість; здатність до співчуття; творчість; почуття гумору (Х. Когут [306]).

Ми погоджуємося з вищенаведеними твердженнями, що дозволяє узагальнити думку про те, що самоактуалізація особистості може включати такі сфери як: соціальні характеристики (взаємодія зі соціумом); психологічні якості (безпосередність, демократичний характер); лідерські характеристики (прагнення до влади); прагнення до творчості (креативність); інтелектуальна сфера; самосприйняття тощо.

Узагальнюючи погляди науковців щодо вивчення поняття *«самоактуалізація особистості»*, у нашому дослідженні ми розглядаємо самоактуалізацію як цілісний безперервний процес актуалізації особистістю власного потенціалу, внутрішніх ресурсів та використання їх як засобів та способів реалізації смислу життєдіяльності.

Слід зазначити, що більшість вчених розглядають даний феномен стосовно дорослих особистостей, проте в контексті старшого підліткового віку самоактуалізація ще мало вивчена. Поняття і сутність самоактуалізації підлітків розглядаються у працях Д. Фельдштейна [60] (самоактуалізація як частина процесу соціалізації), проте даний феномен представлений не у вигляді відокремленого процесу, а як частина більш складних процесів. Це спонукало нас до уточнення поняття *«самоактуалізація старшого підлітка»*.

Сучасна психологія стверджує, що потреба в реалізації накопичених сил найбільш актуальна в підлітковому віці. Цей період називають віком «інтеграції самосвідомості» (Л. Виготський) [56], «самоідентифікації» (Е. Еріксон) [288], «відкриття «Я» (І. Кон) [123], віком «пошуку рішень» (А. Мудрик) [164]. Таким чином, незважаючи на розбіжності в розумінні джерел розвитку особистості, практично всі наукові школи визнають підлітковий вік сенситивним для саморозвитку, самоактуалізації.

Без сумніву, прояви самоактуалізації можна спостерігати на кожному віковому етапі людини. Проте, як зазначає Є. Вахромов, нижня вікова межа можливого прояву повноцінних актів самоактуалізації відноситься до підліткового віку і пов'язується в основному з:

- 1) набуттям підлітком понятійного рівня мислення;
- 2) наявністю визначеної зрілості механізмів центрального гальмування;
- 3) накопиченням у попередній період розвитку досвіду позитивного вирішення ситуативних проблем;
- 4) наявністю тенденції до саморозвитку у мотиваційній сфері [44].

Як доводить Є. Вахромов [45], у цей період можливий перехід від фантазування, мрій та ігрових мотивів, які домінують у дитинстві, до створення реальних життєвих планів і спроб їх реалізації завдяки багатоступеневій стратегії та саморегуляції. Саме у цих перших спробах самоактуалізації відбувається співставлення й узгодженість мотиваційної сфери, механізмів когнітивного аналізу і вольових аспектів, які необхідні для виконання задуманого. Успіхи у проявах самоактуалізації допомагають

підлітку формувати власну ієрархічну структуру мотивів, оволодівати вищими формами емоцій та особистісного смислу. Акт самоактуалізації – це окрема кінцева кількість дій, виконуваних суб'єктом на підставі, свідомо поставлених перед собою в ході самореалізації, цілей і виробленої стратегії їх досягнення. І як доводить Є. Вахромов, кожен акт самоактуалізації завершується специфічною емоційною реакцією – «піковим переживанням», позитивним у випадку успіху, і негативним (біль, розчарування) – у разі невдачі [44, 45].

До речі, характерні особливості самоактуалізації та самовизначення підлітка визначає Л. Божович [30]:

1) усвідомлення себе в якості члена суспільства та конкретизація у новій суспільно значущій позиції, що супроводжується прагненням зайняти нову, найбільш «дорослу» позицію;

2) самовизначення, базуючись на сформованих інтересах та прагненнях суб'єкта, припускає врахування своїх можливостей і зовнішніх обставин та опирається на процес формування світогляду підлітка;

3) потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної змістової системи [30, с.119].

Окрім цього, Л. Божович виокремлювала спрямованість на майбутнє та розвиток тих внутрішніх процесів, які сприяють формуванню стійких і самостійних поглядів, оцінок, систем ставлення підлітків до оточуючих і самих себе [30].

Автор вважає, що дійсна самоактуалізація, тобто як системне новоутворення, пов'язана з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, виникає значно пізніше та є етапом, яким завершується розвиток особистості дитини [30, с. 116].

Дане твердження є слушним для нашого подальшого дослідження психологічних особливостей самоактуалізації у старшому підлітковому віці.

Практика засвідчує, що самоактуалізація через свою суперечність і неоднозначність не є одномірним конструктом, який можна описувати одним

«скалярним» показником. Хоча значна кількість науковців [17; 35; 45; 49; 152] погоджується з тим, що самоактуалізація особистості – це всебічний і неперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальна реалізація всіх її можливостей, адекватне сприйняття оточуючих, навколишнього світу і свого місця у ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності.

Привертає увагу той факт, що в період навчання у старших класах в учнів актуалізуються певні якості:

- самосвідомість – як усвідомлення себе суб'єктом діяльності;
- самовизначення мети та сенсу власного життя;
- самоідентифікація та спрямованість на реалізацію засвоєних соціальних ролей;
- самовдосконалення через розширення суспільних відносин та активну соціальну діяльність [228].

Проте слід зазначити, що процес дорослішання – перехід із «дитини в підлітка» – незмінно супроводжується прагненням глибше зрозуміти себе, розібратися у своїх почуттях, настроях, думках, відносинах. При цьому, життя підлітка поступово заповнюється якимись змістовними відносинами, інтересами, переживаннями. Саме в підлітковому віці починає визначатись певне коло інтересів, яке поступово набуває певної стійкості. У свою чергу, коло інтересів виступає психологічною базою ціннісних орієнтації підлітка. У цьому віці відбувається переключення інтересів із власного і конкретного на абстрактне і загальне, спостерігається зростання інтересу до питань світогляду, релігії, моралі й естетики. Окрім того, розвивається інтерес до психологічних переживань не лише власних, а й інших людей.

Здійснюючи аналіз проблеми самоактуалізації старших підлітків, ми вважаємо доцільним звернути увагу на ті психічні процеси, які відбуваються з особистістю у даний віковий період. Значну роль у цьому плані також відіграє самооцінка старшого підлітка, оскільки вона має значення не менше, ніж оцінювання його поведінки дорослими.

Без сумніву, самооцінка в підлітковому віці виступає важливим чинником психічного розвитку підлітка, регулятором і мотивом поведінки, хоча саме у підлітковому віці з'являється конфлікт між самооцінкою і власними домаганнями підлітка, якщо він не спроможний їх досягти. У таких випадках проявляються образа, недовіра, агресивність, непорозуміння з ровесниками. Адже прагнення старшого підлітка розібратися в собі й оцінити себе посилює підвищену чутливість до сприйняття думки інших. Не маючи ще чіткого уявлення про себе, він іноді буває невпевнений у правильності самооцінки і тому гостро переживає думку інших про себе, їх ставлення до нього. У дослідженнях психологів (Т. Дрогунової, Г. Собієвої [245]) доведено, що це є однією із основних причин вразливості підлітка, невмотивованих, безпідставних, з погляду старших, бурхливих реакцій на зауваження чи певні життєві події тощо.

Водночас слід зазначити, що старший підліток більш об'єктивно починає ставитися до власних вчинків. Він більш активно проявляє схильність до самоаналізу, хоч і не завжди ще здатний розібратися в самому собі. Старші підлітки прагнуть знайти своє місце в житті, думають, ким бути, куди піти після закінчення школи, їх приваблюють складні справи, виконуючи які можна проявити свої знання і здібності, проте відсутність досвіду не завжди дає їм змогу успішно здійснювати заплановане.

Звичайно, більшість людей не прагнуть внутрішнього вдосконалення та не шукають умов для самоактуалізації. Як правило, повної самоактуалізації досягають лише дуже обдаровані люди і за оцінкою А. Маслоу [153], їх менше ніж один відсоток. Перешкодою для самоактуалізації є те, що багато людей просто не усвідомлюють свого потенціалу, вони не знають про його існування і не вбачають в цьому сенсу. Для певних людей існує навіть відчуття небезпеки в тому, щоб стати на шлях самоактуалізації. Вони сумніваються у своїх здібностях, навіть бояться проявляти їх. Такі переживання А. Маслоу визначив як «комплекс Іони», який характеризується

«страхом успіху, що стає перешкодою на шляху людини до почуття величі та самовдосконалення» [154].

На думку дослідника з питань психології особистості Л. Копець [128], часто тенденції до самоактуалізації гальмуються також певними нормами, що існують в соціальному та культурному оточенні. Властивість гальмувати мають культурні стереотипи маскулінності, традиційні уявлення про жіночу роль. Такі особистісні прояви, як співчуття, теплота, чутливість, якщо вони властиві людині, іноді можуть не сприйматися в соціальному оточенні. Окрім того, для самоактуалізації особистості потрібні спеціальні умови. Якщо талановиті одинаки ще здатні самостійно вести боротьбу за себе і свої особистісні інтереси, то для актуалізації вищих потенціалів у загальній масі потрібні сприятливі соціальні умови і суспільне сприяння. Жодне із наявних у людській історії суспільств не надавало оптимальної можливості для самоактуалізації всіх його членів [128].

Не викликає сумнівів той факт, що приналежність до групи і почуття самоповаги – це необхідні умови для самоактуалізації, оскільки людина може зрозуміти себе, лише одержуючи інформацію про себе від інших людей. І навпаки, «існують патогенні механізми, що заважають розвитку особистості, серед яких можна назвати такі: пасивна позиція по відношенню до дійсності; витіснення чи інші способи захисту «Я», зокрема, проекція, заміщення, спотворення справжнього стану речей на противагу внутрішній рівновазі і спокою».

Зважаючи на те, що у підлітковому віці великого значення набуває референтна група, цей вік є найбільш сенситивним для здійснення самоактуалізації особистості. «Лише в підлітковому віці набувають значення деякі аспекти самоактуалізації, які в кращому випадку можуть бути реалізовані вже в зрілому віці», – вважає О. Мотков [163, с. 113].

На наш погляд, внаслідок самоактуалізації у старшому підлітковому віці спостерігаються зміни у структурі стилю життя особистості, що безпосередньо впливає на формування системи ціннісних орієнтацій.

Зрозумілим є той факт, що система цінностей особистості формується протягом усього життя, насамперед, у процесі її спілкування та діяльності. Проте більш інтенсивно цей процес відбувається у старшому підлітковому віці одночасно з формуванням самосвідомості. Основними, на думку науковців [30; 51; 52; 60; 211; 228; 260], у даному віці виступають такі цінності: ставлення до себе та інших як до цінності, чесність, творча спрямованість.

Вище ми наголошували на тому, що розробка проблеми самоактуалізації повинна базуватися на основних положеннях особистісно орієнтованого підходу. Ми погоджуємося з В. Русовою [223] в тому, що теоретичними та практичними засадами такого особистісного підходу є:

- загальна психологізація навчального процесу з використанням предметної і особистісної диференціації та інтеграції навчання;
- концепція психологічної структури особистості;
- використання комплексної психодіагностики та концептуальної інтерпретації отриманих результатів;
- психологічне вивчення своєрідності особистості старших підлітків, що дає можливість виявити «особистісну винятковість» (термін В. Рибалки) дітей за підструктурами соціально-психологічного та індивідуального виміру особистості [223, с.45].

Важливим моментом у процесі самоактуалізації особистості підлітка є прийняття відповідальності за свої дії. Самоактуалізація – це постійний процес розвитку своїх потенційних можливостей із метою досягнення творчої зрілості. За визначенням В. Франкла [267], «самоактуалізація – це не кінцеве призначення людини. Вона є наслідком і результатом здійснення сенсу життя».

Ми дотримуємося погляду В. Русової [223] стосовно того, що при формуванні здатності підлітків до самоактуалізації доцільно використовувати запропонований науковцем «особистісно самоактуалізуючий підхід», основними принципами якого є:

- принцип усвідомлення самоактуалізації мотиваційно-сислової сфери особистості;
- принцип вивчення й оцінки структури особистісного потенціалу;
- принцип самоактуалізації і планомірного цілепокладання;
- принцип операціоналізації процесу самоактуалізації і втілення особистісного потенціалу в результати діяльності;
- принцип особистісного і суспільного емоційно-почуттєвого утвердження процесу і результату самоактуалізації [223].

Виходячи із результатів досліджень основоположників теорії самоактуалізації, ми прийшли до висновку, що логічно буде розглядати процес самоактуалізації старших підлітків як вроджену потребу, а соціальне середовище, його цінності і норми будуть визначати, чи стане ця потреба домінуючою.

Аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури дозволив дійти висновку, що поняття «*самоактуалізація старших підлітків*» можна тлумачити як процес актуалізації старшим підлітком власного потенціалу (прагнення до змін, фізичні та інтелектуальні сили, креативність старших підлітків), внутрішніх ресурсів (бажання, цілі, ідеї, переконання, самоконтроль, життєві цінності старших підлітків) та використання їх як засобів і способів реалізації смислу життєдіяльності (самореалізація).

Здійснений нами аналіз понять «самоактуалізація» та «самоактуалізація старших підлітків» стане в подальшому основою при визначенні оптимальних соціально-педагогічних умов зазначеного процесу.

Окрім цього, ми вважаємо, що наведені у працях вищевказаних авторів показники самоактуалізації старших підлітків, не можуть бути використані в якості загальних показників даного процесу для нашого дослідження. Оскільки цільовою аудиторією нашого дослідження є старші підлітки вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації, нам слід уточнити показники самоактуалізації відповідно до означеної нами цільової категорії. Для цього у наступному параграфі нашого дослідження розглянемо

психологічні особливості старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації

В Україні як державні інституції, так і неурядові організації проводять певну роботу щодо забезпечення прав, соціального захисту дитини, однак особлива увага приділяється дітям, які належать до найбільш вразливих соціальних категорій.

Як зазначає Л. Рень [213], в умовах деформації інституту сім'ї, що характеризується зростанням агресивності, жорстокого поводження батьків із неповнолітніми, фактами відмежування дитини від сім'ї, порушенням стосунків батьків та дітей, підрастаюче покоління стає надзвичайно незахищеним та вразливим.

За твердженням автора, наразі у нашій державі не існує єдиного усталеного визначення щодо тих неповнолітніх, які не забезпечені належним сімейним вихованням і проводять значну частину часу чи проживають на вулиці. У соціологічних, психолого-педагогічних дослідженнях [3; 18; 22; 23; 38; 81; 101; 102; 113], у практиці соціальних служб, органів і спеціальних установ для неповнолітніх вживаються такі терміни, як: «бездоглядні діти», «безпритульні діти», «бездомні», «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальні сироти», «неповнолітні групи ризику», «неприкаяні діти», «покинуті», «діти без сім'ї», «діти у скруті», «діти кризових категорій» та ін. Цими поняттями науковці та практики характеризують таких неповнолітніх, які сьогодні є певним відображенням соціально небезпечного явища, що отримало назву «діти вулиці».

У словниках-довідниках із соціальної педагогіки [54; 77; 115; 243; 248] наводяться такі трактування поняття «діти вулиці» – це: «діти, які за законом не визнані як такі, що позбавлені батьківського піклування, але фактично

можуть бути визнані сиротами, оскільки батьки, з певних причин, не займаються їхнім вихованням»; «категорія дітей, яким батьки приділяють недостатньо уваги і піклування, у результаті чого вони живуть або проводять основний час на вулиці і виховуються за законами вулиці» [251, с.138].

За офіційними даними [71], на профілактичному обліку служб у справах дітей в Україні перебуває майже 150 тис. дітей, які бродяжать та жебракують, проявляють схильність до правопорушень, вживають наркотичні та психотропні речовини, алкогольні напої. Такі діти часто стають жертвами сексуальних домагань або залучаються дорослими до протиправної чи злочинної діяльності. Більшість із них позбавлені сімейного піклування, покинуті батьками або самі покинули сім'ї, у яких їм не забезпечено необхідних умов для життя та повноцінного розвитку. Щорічно в тимчасових притулках України для неповнолітніх перебуває від 25 до 30 тис. дітей, близько 20 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Безперечно, такий реальний стан означеної проблеми не міг не привернути увагу вчених різних країн. Так, причини виникнення соціального явища «дитяча бездоглядність» та питання розробки соціальних (соціально-педагогічних) механізмів його локалізації досліджували А. Адлер [5], Т. Алексеєнко [7], Л. Волинець [54], Л. Дулінова [75], Л. Завацька [82], А. Зінченко [94], А. Капська [104], П. Люблінський [145], Л. Мардахаєв [151], В. Оржеховська [180], І. Пеша [192], І. Пінчук [258], С. Толстоухова [258]; особливості професійної діяльності соціального педагога з дезадаптованими категоріями дітей та технології соціально-педагогічної роботи з ними – Л. Артюшкіна [12], О. Балакірева [15], Г. Бевз [18], Р. Вайнола [42], Н. Заверико [83], І. Зверева [90], О. Карпенко [109], Н. Клімкіна [117], А. Мудрик [164], А. Полянничко [201], С. Харченко [272]. Різні аспекти соціального явища дитячої бездоглядності розглядалися у дисертаційних дослідженнях Т. Бессонової [23], Л. Кальченко [101], А. Кацєро [113], Н. Павлик [183], Л. Рєнь [213] та ін.

У деяких дослідженнях розкрито особливості виховання дітей із неблагополучних, алкоголезалежних, неповних сімей, що є середовищем поповнення соціальних сиріт (І. Белінська [22], В. Галузинський [59], Л. Девіс [69], С. Нечай [174]). При цьому кожна група таких дітей наповнювала вулицю.

До категорії «діти вулиці» відносяться, перш за все, бездоглядні та безпритульні діти. Згідно з Енциклопедією для фахівців соціальної сфери, поняття «бездоглядність» визначають як стан, що відображає неуспішність соціалізації підростаючої особистості й характеризується відсутністю її пристосованості до вимог, які висуваються суспільством до поведінки дитини, через розірвання чи погіршення взаємин з батьками чи особами, які їх замінюють [77, с. 255].

Бездоглядні діти – діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд і дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо) [77, с. 255].

При розгляді дефініцій «бездоглядність» і «безпритульність» О. Главник [62], А. Капська [106], Н. Комарова [70] визначають, що: *по-перше*, названі поняття семантично тісно пов'язані між собою, причому, безпритульність є наслідком бездоглядності; *по-друге*, обидва поняття мають характеристику складного соціально-педагогічного феномена, виникнення якого пов'язане із комплексом економічних, морально-особистісних, соціальних, педагогічних, психологічних причин; *по-третє*, педагогічні причини безпосередньо впливають на формування дитячої бездоглядності, яка за умови певних соціальних причин даного явища призводить до стану безпритульності; *по-четверте*, порушення зв'язків із сім'єю (бездоглядність) і особливо його крайня форма (безпритульність) ведуть до соціальної дезадаптації, відхилень у особистісному розвитку та психологічному стані дитини.

Таким чином, основні психофізичні характеристики дітей, що формуються в умовах вуличного середовища, базуються на ранньому включенні дитини в жорстокі умови виживання на вулиці при відсутності виховного впливу дорослих і нормального дитячого оточення.

Зазначимо, що розв'язання проблеми безпритульності та бездоглядності в Україні потребує розробки та впровадження чіткої і цілісної схеми і соціальної структури щодо захисту та допомоги «дітям вулиці»: від першого контакту з дитиною, яка опинилась у скрутному становищі на вулиці, до її остаточної соціалізації та реабілітації.

З метою забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у складних життєвих умовах і потребують підтримки, тимчасового влаштування й соціально-психологічної реабілітації, в Україні діє мережа закладів тимчасового перебування таких дітей: притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації, соціальні гуртожитки.

Мережа цих закладів протягом останніх років зазнала серйозних змін. Притулки для дітей, які створювалися з метою надання екстренної допомоги безпритульним дітям, в основному виконали свої функції. Масова безпритульність дітей зникла, і в країні вдалося загалом створити систему попередження виходу дітей із сім'ї на вулицю. Діти, які проживають у сім'ях, що опинилися в складних життєвих обставинах, а також їхні батьки потребують довготривалих соціально-психологічних та реабілітаційних послуг. У зв'язку із цим з 2005 року відбувається поетапна реорганізація притулків для дітей у центри соціально-психологічної реабілітації, і вже в кінці цього року нараховувалось 96 притулків для дітей та 19 центрів соціально-психологічної реабілітації, у 2012 році – вже 52 притулки та 63 центри відповідно [71, с. 3-4].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 р. N 87 Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, центр соціально-психологічної реабілітації дітей – заклад

соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинились у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги [205].

Основними завданнями центрів соціально-психологічної реабілітації, відповідно до Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, є:

- здійснення соціального захисту дітей, прийнятих до центру;
- надання дітям комплексу соціальних послуг;
- проведення соціально-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини;
- сприяння поверненню дитини до біологічної сім'ї;
- забезпечення відвідування дітьми загальноосвітніх або інших навчальних закладів чи індивідуального навчання з урахуванням потреб та можливостей дитини;
- сприяння формуванню в дітей власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки;
- надання психологічної та інших видів допомоги батькам (або особам, які їх замінюють) дітей, які перебувають у центрі, спрямованої на повернення дитини до сім'ї;
- розроблення рекомендацій із питань соціально-психологічної адаптації дитини для педагогічних та соціальних працівників і батьків.

У нашому дослідженні до вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, згідно з Постановою Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 р. N 87 Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей [205], ми відносимо дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, переведені з притулків для дітей, залишилися поза сімейним оточенням, зазнали насильства і потребують соціально-психологічної допомоги [205].

Під поняттям «вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації» ми розуміємо «діти вулиці», «бездоглядні діти», «безпритульні діти».

У 2012 році в Україні була прийнята Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року (затверджена Указом Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012), яка спрямована на удосконалення надання сім'ям із дітьми якісних соціальних послуг. Необхідно відзначити, що до головних завдань Стратегії відносяться також і завдання щодо реінтеграції дітей, які перебували в інтернатних закладах та закладах соціального захисту для родин.

Розвиток мережі закладів, діяльність яких спрямована на реабілітацію та адаптацію дітей, пов'язаних з життям на вулиці, до вимог і умов проживання у соціумі, потребує розробки і впровадження ефективних соціально-педагогічних технологій по роботі з безпритульними та бездоглядними дітьми [91].

У жовтні 2013 року було проведено онлайн опитування представників центрів соціально-психологічної реабілітації в рамках загальнонаціонального дослідження «Діти в складних життєвих обставинах». Методом напівструктурованого інтерв'ю було опитано 25 представників закладів із 16 регіонів України.

Були використані також результати опитування представників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей та фахівців із соціальної роботи (загальна кількість респондентів – 193), проведене в рамках дослідження «Діти в складних життєвих обставинах». Враховуючи, що респондентами виступили практики, які безпосередньо працюють з дітьми даної категорії, це дослідження можна віднести до дослідження експертів, яке дозволяє виявити загальні тенденції у практиці роботи центрів соціально-психологічної реабілітації.

Окрім того, було проведено кабінетне дослідження, під час якого були проаналізовані: - практика соціально-психологічної реабілітації та адаптації дітей – вихованців 12 центрів соціально-психологічної реабілітації, які

розташовані в Івано-Франківській, Вінницькій, Житомирській, Запорізькій, Закарпатській, Київській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях); - дані державної та відомчої статистики щодо діяльності закладів соціального захисту дітей; - наукові дослідження щодо проблем соціально-психологічної реабілітації та адаптації дітей, роботи притулків для дітей та центрів соціально-психологічної реабілітації.

У своїй роботі ми спиралися на представлене вище дослідження, оскільки у ньому аналізуються основні причини потрапляння дитини в центри соціально-психологічної реабілітації, їх характеристика та основні потреби. Окрім того, зосереджено увагу на методах діагностики психологічного стану, поведінки і рівня розвитку дитини, яка потрапила в центр соціально-психологічної реабілітації, та програмах соціально-психологічної реабілітації цих дітей [71, с. 7-8], що є надзвичайно важливим для нашого дисертаційного дослідження.

На нашу думку, однією із обов'язкових умов розробки і впровадження ефективних технологій роботи з вихованцями закладів тимчасового перебування дітей, зокрема центрів соціально-психологічної реабілітації, є врахування психолого-педагогічних особливостей організації роботи і, в першу чергу, врахування соціальних, психологічних характеристик самих вихованців.

У навчальному посібнику «Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти» [70] автори звертають увагу на те, що у значної кількості дітей, які виховуються в умовах відсутності або обмеження батьківської опіки, розвиваються специфічні типи поведінки:

- «подавлений тип» характеризується пасивністю, апатичністю, станом ззовні нагадує психічне захворювання;

- «соціальні провокації» характеризуються контрастними емоційними реакціями, що розвиваються внаслідок постійного проживання у закритих установах;

- «гіперактивний тип» характеризується легкістю входження в контакт, різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженим інтересом до навколишніх, що сприймається дітьми як гра;

- «добре пристосовані діти» характеризуються компенсаторною поведінкою, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб. У таких дітей проявляються ненаситність їжею, сексуальні зв'язки, аутичні тенденції, нарцисизм тощо [70, с.5-6].

Дефіцит позитивного спілкування з дітьми і дорослими визначає розвиток неадекватного спілкування з оточуючими, коли у конфліктних ситуаціях домінують захисні форми поведінки: нездатність до конструктивного вирішення проблемних ситуацій, спалах агресії, прагнення перекласти відповідальність на інших. Відсутність незаперечного сприйняття дорослими дитини, необхідність постійно пристосовуватися формують у них пасивне ставлення до життя, при якому не формуються власні цінності й орієнтири, а створюються умови для розвитку пристосуванства [70, с. 68-69].

Для нашого дослідження важливо окреслити причини, через які діти потрапляють у центри соціально-психологічної реабілітації. Аналізуючи практику роботи Центрів, виявлено, що причини потрапляння дітей до центрів різні, основні з них представлені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Причини потрапляння дітей у центри соціально-психологічної реабілітації (за даними Державної служби статистики, у %)

Причини	2010	2011	2012
Складні життєві обставини	73,8	66,9	61,7
Залишилися поза сімейним оточенням	9,0	14,7	23,2
Переведені з притулків для дітей	12,5	18,1	14,5
Жорстоке поводження	0,2	0,3	0,6
Із загальної кількості – звернулися до центрів особисто	59,3	33,4	15,4

Наведені причини потрапляння дітей у центри соціально-психологічної реабілітації допоможуть нам у визначенні психолого-педагогічних характеристик вихованців.

Останнім часом особливої уваги з боку вихователів, педагогів та психологів центрів соціально-психологічної реабілітації потребують діти старшого підліткового віку, адже цей вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуттям дорослості, бажанням вести самостійний спосіб життя, потребою бути в центрі уваги, прагненням до самоактуалізації [228].

До речі, один із дослідників даної проблеми Д. Фельдштейн зазначає, що сучасний підліток бачить перспективу своєї корисності для інших, суспільства в збагаченні власної індивідуальності. Але при цьому йому не вистачає ні довіри, ні поваги дорослих, це, по-перше, і, по-друге, не створюються можливості для задоволення потреби в самоактуалізації [260].

Варто зазначити, що, будучи важливим етапом становлення особистості, старший підлітковий вік є складним процесом особистісного розвитку, що відрізняється різнорівневими характеристиками соціального дозрівання. Рівень можливостей підлітка, умови і темп його соціального розвитку, у свою чергу, пов'язані з осмисленням підлітком себе і своєї приналежності до суспільства, мірою вираженості прав і обов'язків, мірою оволодіння світом соціальних речей і відносин, насиченістю зв'язків, їх диференціацією. У міру дорослішання у підлітка змінюються характер бачення себе в суспільстві, сприйняття суспільства, ієрархії громадських зв'язків, водночас змінюються його мотиви і ступінь їх адекватності суспільним потребам [260].

Ми виявили, що проблеми підліткового віку ґрунтовно вивчають такі вітчизняні вчені, як І. Булах [38], Т. Нечитайло [175], А. Поденко [197], Н. Хамська [270], В. Цвіркун [276] та інші. Зокрема, вікові особливості

старших підлітків досліджують вітчизняні вчені О. Жизномірська [80], І. Шкільна [284] та інші.

Сучасна психологічна наука визначає чималу кількість підходів до визначення підліткового віку. Так, Д. Ельконін визначає: підлітковий вік — 10 (11—13) 14 років; ранній юнацький вік — 13 (14—16) 17 років [51].

Комітет експертів ВООЗ у 1977 р. запропонував вважати підлітками осіб віком від 10 до 20 років. Відповідно до термінології у практиці ВООЗ, діти та молодь поділяються на дітей – особи до 18-літнього віку, на підлітків – особи у віці 10-19 років (включаючи молодший, середній та старший підлітковий вік), молодь – особи у віці 15-24 років, та молодих людей – осіб у віці 10-24 років [171].

У свою чергу, В. Крутецький визначає підлітковий вік – 11-15 років та вік старшокласників – 15-18 років [134]. А у підручнику «Вікова психологія» за редакцією О. Сергєєнкової визначаються такі періоди: фаза молодших підлітків (10-13 років) та фаза старших підлітків (13-15 років) [228].

Підлітковий і юнацький вік у сучасній міжнародній теорії розглядається в єдності і часто цей етап позначається одним терміном – підлітковий вік. Правда, при цьому виділяють зазвичай дві стадії – ранній підлітковий (до 14 років) і старший підлітковий (до 19 років), що відповідає у вітчизняній теорії визначенню підліткового та юнацького віку. Отже, підлітковий і юнацький вік розглядається в межах: від 11 до 19 років, з розмежуванням раннього та старшого підліткового віку (Ф. Райс [211]), від 10 до 17 років, та підліткового віку і першого періоду юності (Д. Фельдштейн [260]) ; від 12 до 18 років (В. Квінн [114]); від 12 до 19 років (Е. Еріксон[288]; Г. Крайг [131]) [209, с.93].

Зважаючи на соціальний розвиток підлітків та специфіку нашого дослідження, вікові межі старшого підліткового віку ми приймаємо 15-17 років. Під поняттям «старші підлітки» ми розуміємо також і поняття «вихованці старшого підліткового віку».

Здійснюючи психолого-педагогічну характеристику старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, ми визначаємо та аналізуємо їх соціально-біологічні характеристики, особливості звичок та способу життя; загальний стан здоров'я; психічні та особистісно-характерологічні властивості розвитку; міжособистісні стосунки та особливості спілкування.

Так, Т. Драгунова визначає низку характерних для підлітка особливостей:

- підлітку важливо, щоб його дорослість була помічена оточуючими;
- для підлітка важливо, щоб форма його поведінки не була дитячою;
- цінність для підлітка деяких видів діяльності визначається її «дорослістю»;
- улюблений герой підлітка – активна людина, яка прагне до мети, долає серйозні, майже нездоланні перешкоди і виходить із них переможцем. У будь-якому починанні підліток воліє бути діячем, а не спостерігачем;
- схильність до мріяння і фантазування в поєднанні зі схильністю розповідати про свої реальні (або вигадані) якості;
- виникнення різноманітних «кодексів» (наприклад, товариства);
- виникаючі уявлення про норми поведінки провокують на обговорення поведінки дорослих [73, с.52].

Означені особливості ми враховували під час розробки і впровадження комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, описаної у параграфі 2.3.

У посібнику «Вікова і педагогічна психологія» [52] автори зазначають, що прагнення підлітка бути дорослим найбільш яскраво проявляється і у взаєминах зі старшими. Підліток прагне розширити свої права і обмежити права дорослих відносно його особистості, що часто призводить до появи конфліктів, якщо спостерігається повна розбіжність у прагненні дорослого і підлітка. Потреба бути і вважатися дорослим тісно пов'язана з потребою в самоствердженні, що спонукає його у всіх вчинках орієнтуватися на думку

ровесників. У цей період вчитель для підлітка уже не є таким незаперечним авторитетом, як, наприклад, для молодшого школяра.

Прагнення зайняти гідне місце в групі ровесників – один із домінуючих мотивів поведінки і діяльності підлітка. Потреба самоствердження настільки сильна в цьому віці, що в ім'я визнання в референтній групі підліток готовий до багато чого: він може навіть поступитися своїми поглядами і переконаннями, вчинити дії, які розходяться з його моральними принципами тощо.

Відтак потребою в самостверженні можна пояснити і численні порушення норм і правил поведінки так званими важкими підлітками. Втратити авторитет в очах ровесників, принизити свою честь і гідність – це найбільша трагедія для підлітка. Саме тому він бурхливо реагує на нетактовні зауваження, які йому робить вчитель у присутності інших. При цьому зауваження розглядається ним як приниження своєї особистості (аналогічні явища спостерігаються і в реакціях підлітків на зауваження товаришів і батьків). На цій основі нерідко проявляються конфлікти між підлітками і вчителем, і вони, на думку вчителів, стають «важкими» [52].

Як зазначає О. Горбач [64], складності підліткового віку завжди були і є серйозною педагогічною проблемою, особливо що стосується значної різниці між вимогами суспільства до дітей і дорослих, різниці в їх обов'язках і правах. Відомо, що «доросле» життя складніше, ніж життя дітей, і не всі дорослі люди можуть підтримувати гармонійні відносини з оточенням. Підліткам же доводиться у відносно короткий період освоїти цю сферу у всій її складності.

Окрім того, ускладнення соціального буття підлітків проходить у період швидкої фізіологічної перебудови організму. Зміни активності ендокринної системи призводять до виражених коливань вегетативних функцій (пітливість, почервоніння, блідість, ожиріння і т. д.). Підлітки стають емоційно нестійкими, вразливими. При несприятливих обставинах такого роду реакції легко фіксуються і навіть набувають патологічної форми.

Складність підліткового віку полягає ще й у виключно швидкому темпі змін, які відбуваються в цей період: у фізичному і психічному стані підлітка, в характері реакції на зовнішні подразники і т. п. Можна сказати, що підлітки і дорослі живуть в різному масштабі часу, а звідси з'являються відмінності в оцінках одних і тих самих подій, явищ. При цьому в підлітків для дорослого багато чого є несподіваним, незрозумілим, до речі, особливо несподіваним і незрозумілим воно є часто і для самого підлітка. Підлітки, особливо схильні до самоаналізу, не можуть відразу прийняти себе в новій якості, соромляться свого нового вигляду.

Ще однією об'єктивною основою, на думку О. Горбач [64], при ускладненні підліткового віку є накопичення для цього віку прорахунків у вихованні, які раніше виразно не проявлялися внаслідок недостатньої самостійності в дитинстві і відносно неширокої сфери її діяльності та спілкування. Адже багато з того, що робить дитина, вона робить за бажанням дорослих. Система внутрішніх бажань формується в ній поступово. Підліток все більше повинен діяти виходячи зі своїх внутрішніх бажань, а діяльність його оцінюється навколишніми суворіше, ніж діяльність дитини. Тут і проявляються різноманітні дефекти виховання, дефекти розвитку особистості. Особливо це актуалізується, коли у підлітка з'являються негативні прояви поведінки, схильність до бродяжництва, і як результат – підліток опиняється на вулиці.

Починаючи з 1997 року в Україні вперше було проведено низку досліджень [91; 92], спрямованих на визначення основних характеристик безпритульних дітей, з'ясування їхнього стилю життя і потреб. Основним результатом досліджень, проведених на замовлення ЮНІСЕФ, громадських і міжнародних організацій є виявлення факту, що:

- більшість дітей вулиці – діти підліткового віку;
- хлопчиків на вулиці більше, ніж дівчаток;
- більшість підлітків виховується у багатодітних родинах;

- надто часто безпритульні діти проживають у сім'ях: без батьків, або тільки без матері чи без батька;

- значна частина безпритульних має проблеми з батьками, найближчими родичами;

- значний вплив на прискорення процесу переходу дитини до статусу «вуличної» має низьке матеріальне становище сім'ї;

- значна частина таких дітей заробляє гроші самостійно, причому досить часто «робота» дає гарні прибутки, але є асоціальною (крадіжки, жебракування, надання сексуальних послуг тощо);

- безпритульні діти часто зазнають експлуатації й насилля з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома;

- діти вживають алкоголь, наркотики, нюхають клей, палять [71, с.85].

Однією із особливостей даної категорії дітей дослідники вважають порушення соціально-психологічної сфери. Так, за даними В. Корневої [251, с. 60-61] та Є. Тимошенко [251, с. 45-46] діти-утриманці закладів державного влаштування помітно відрізняються від дітей, які проживають у сім'ях:

- неврівноваженістю поведінки;

- погіршенням пам'яті;

- зниженням соціальної активності;

- порушенням навичок спілкування;

- удвічі нижчою самостійністю;

- у 2,5 рази вищою агресивністю;

- спотвореними уявленнями щодо ролі чоловіка та жінки в сімейному вихованні, спричинені відсутністю позитивного стереотипу сім'ї;

- слабкою правовою захищеністю, що пов'язана з невмінням відстоювати власні права та ін.

Окрім того, вихованці старшого підліткового віку особливо відчують потребу в емоційному теплі, контакті. Відсутність цього призводить до відчуження або намагання звернути на себе увагу, прояву жорстокості,

тривожності, неприйнятті себе, низької самооцінки, невпевненості в собі, невміння виражати своє відчуття, ділитися ними.

Реальні умови життя старших підлітків свідчать, що велика кількість дітей із багатодітних сімей є старшими у сім'ї, наслідком чого є висока відповідальність, надконтроль, недостатність уваги з боку батьків, внутрішня емоційна напруга, рання дорослість, підвищеність вимог до себе, схильність до лідерства.

Не менш актуальним для старших підлітків є питання кохання, закоханості та розмежування цих понять. Нестача емоційного комфорту, невміння налагоджувати дружні стосунки, хибне уявлення про кохання, бажання відчувати себе значущим, потрібним для іншого, призводить до бажання реалізувати себе у стосунках із протилежною статтю навіть за умови лише закоханості. Часто хибне уявлення у старших підлітків про статеві рольові відносини є результатом засвоєної моделі поведінки в сім'ї, що призводить до труднощів у спілкуванні, рольовій невідповідності.

Однією із проблем цього віку є прояв до підлітків насильства (емоційного, фізичного, сексуального) з боку старших, що призводить до прояву захисної агресії, ускладнення стосунків, почуття небезпеки та зневіри, замкненості, депресивних настроїв (навіть суїцидальних тенденцій), уникнення контактів із протилежною статтю.

За даними Державного інституту розвитку сім'ї та молоді (2013 рік), основними показниками психологічного стану вихованців, що потребують корекції, є: агресивність, тривожність, відчуття невпевненості в собі, низька самооцінка, замкненість, депресія, імпульсивність, емоційна нестабільність, соціальна дезадаптація, затримка психічного розвитку, прояви жорстокості та насильства, заляканість, страх [71, с.94].

Окрім того, називаються деякі прояви, які хоч і не можна віднести до основних, але вони проявляються в окремих вихованців і потребують відповідної корекції. До таких проявів у практиці відносять: девіантну поведінку (крадіжки, брехня); педагогічну занедбаність; фрустрацію;

роздратованість; неврівноваженість; емоційність; знервованість; низький самоконтроль; недовіру до вихователів та оточуючих; конфліктний характер; порушення емоційно-вольової сфери; гіперактивність; небажання йти на компроміс; інфантильність; байдужість; підвищену втомлюваність.

Основними показниками відхилень у поведінці вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації спеціалісти-практики визначають: агресивність, девіантну поведінку, конфліктний характер, тривожність, імпульсивність, неврівноваженість, схильність до бродяжництва, втечі, замкненість, негативізм у стосунках із персоналом, невизнання авторитету дорослих [212].

Причому в окремих вихованців центрів підліткового віку спостерігаються прояви певних поведінкових відхилень: жорстокість, злостивість, відмова від дотримання правил поведінки, вживання нецензурної лексики, пригнічений настрій, небажання спілкуватися, жадібність, kleptomанія, неадекватна реакція на зауваження.

Як засвідчив аналіз результатів відповідей експертів під час проведення дослідження «Діти у складних життєвих обставинах», основними показниками психологічного стану дітей, які потрапляють до центрів соціально-психологічної реабілітації, є високий рівень тривожності, страху та підвищений рівень захисної агресії.

Отримані дані дозволяють говорити, що психологічний розвиток вихованців характеризується такими об'єктивними ознаками, які проявляються таким чином: затримка психічного розвитку, соціально-педагогічна занедбаність, низький рівень навчальної мотивації, низький рівень самооцінки; невпевненість, низький рівень пізнавальних процесів, низький рівень пам'яті. Часто у вихованців спостерігається недостатність інтелектуального розвитку, фізична відсталість, низька концентрація уваги (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Розподіл відповідей на запитання: «Вкажіть, будь ласка, основні показники психологічного стану дітей, які потрапляють до вашого закладу? (Позначити основні п'ять)»

№ з/п	Показники	Кількість
1.	Високий рівень тривожності, страху	25
2.	Підвищений рівень захисної агресії	21
3.	Емоційна нестабільність	14
4.	Замкнутість	7
5.	Депресія, апатія	7
6.	Занижена самооцінка	6
7.	Невпевненість у собі, сором'язливість	5
8.	Соціальна дезадаптація	5
9.	Невміння пристосовуватися до навколишнього середовища	4
10.	Недостатній розвиток емоційно-вольової сфери	4
11.	Порушення пізнавальних процесів	3
12.	Психологічні травми	3
13.	Деформація стосунків з батьками	3
14.	Проблеми, пов'язані з перехідним віковим періодом	3
15.	Знижений темп психічної діяльності	2
16.	Конфліктність	2
17.	Гіперактивний стан	2
18.	Рання сексуальна активність	2
19.	Схильність до асоціальної поведінки	2
20.	Залежність	1
21.	незадовільний психічний стан	1

Загалом, психолого-педагогічні особливості безпритульних і бездоглядних дітей, які потрапляють у центр соціально-психологічної реабілітації, відображені в широкому спектрі особистісних деформацій. Такі діти відрізняються:

- емоційними порушеннями (агресивність, конфліктність, тривожність, девіації, некерованість емоцій);

- інтелектуальними порушеннями (низький рівень сформованості пізнавальних процесів – відсутність стійкості мислення, уваги, пам'яті та ін.; низький рівень навчальної мотивації);

- соціальними порушеннями (проблеми у відносинах з однолітками, особами протилежної статі, батьками, дорослими, експлуатації іншого) [71].

За даними дослідження Державного інституту сімейної та молодіжної політики «Діти у складних життєвих обставинах» основними показниками психологічного стану дітей, які потрапляють до центрів соціально-психологічної реабілітації, є [71]: високий рівень тривожності, страху; підвищений рівень захисної агресії; емоційна нестабільність; замкнутість; педагогічна занедбаність; занижена самооцінка; прояви негативізму; соціальна дезадаптація.

Окрім цього, основними показниками прояву відхилень поведінки та рівня розвитку дітей, які потрапляють до центрів соціально-психологічної реабілітації є:

- високий рівень агресивності (фізично та (або) словесно виражена);
- соціально-педагогічна занедбаність;
- девіантна поведінка;
- низький розвиток пізнавальної сфери;
- низький рівень інтелектуального розвитку;
- недостатній рівень сформованості навичок самообслуговування і особистої гігієни;
- порушення мовлення;
- низький рівень мотивації до навчання;
- схильність до шкідливих звичок;
- низький рівень розвитку моральних, духовних та сімейних цінностей;
- схильність до бродяжництва;
- затримка психічного розвитку;
- високий рівень тривоги, напруження;

- конфліктність;
- демонстративність;
- гіперактивність;
- замкнутість;
- вразливість;
- проблеми акцентуацій характеру у підлітковому віці;
- жорстокість;
- неадекватність власної самооцінки;
- рання сексуальна активність;
- негативне сприйняття оточуючого світу [71, с.96].

За результатами проведеного тренінгу для спеціалістів притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації (20-22 вересня 2010 р. Київська область) було виявлено проблеми дітей-вихованців, які потребують корекції. Це, зокрема: агресія; відмова, небажання щось виконувати – «не хочу...»; відсутність інтересів; апатія; хворобливість; небажання навчатися; брехня; паління; ранні статеві стосунки; страх; алкоголізм; крадіжки; втечі; невмотивовані вчинки; суїцидальні спроби; жорстокість; дідівщина; самовпевненість; заробітчанство; проблеми з харчуванням – не вміють щось їсти, відмовляються; знищення речей; проблеми у спілкуванні; лінощі; відсутність гігієнічних навичок [212].

У результаті здійсненого узагальнення практичного досвіду причинами прояву психологічних проблем старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації є:

- нестача емоційного тепла, уваги з боку дорослих, схвалення;
- відсутність відчуття сталості, безпеки ситуації, захищеності;
- агресивність та ауто агресія;
- тривожність та висока внутрішня напруга;
- знижена самооцінка та неприйняття себе;
- знервованість, дратівливість, уразливість;

- труднощі спілкування та встановлення близьких емоційних контактів;
- сімейна проблематика;
- скрутне матеріальне та житлове становище [212, с.57].

Враховуючи вищезазначені особливості вихованців, та на основі практичного досвіду спеціалістів, що працюють у центрах соціально-психологічної реабілітації [212], ми вважали за доцільне визначити основні умови адаптації дитини до умов спеціалізованого центру (що допомагає пристосуватися), якими можуть виступати:

- беззаперечне прийняття дитини як працівниками центру, так і дитячим колективом;
- прийняття самою дитиною ситуації – центр безпечне місце тимчасового перебування;
- інтерес, зацікавленість у певному виді діяльності;
- довіра, підтримка з боку працівників центру;
- наявність підтримки і контакту з батьками, іншими родичами або знайомими, які зацікавлені у подальшій долі дитини;
- переоцінка попереднього місця проживання на противагу умовам проживання у притулку, як матеріальна (набагато кращі умови проживання, ніж у сім'ї), так і духовна (зацікавленість, підтримка персоналу);
- позитивні емоції;
- можливість самореалізуватися;
- комфортні умови проживання.

Таким чином, здійснюючи психолого-педагогічну характеристику старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, можна констатувати, що для означеної групи дітей характерні стійкі порушення психоемоційної сфери, відхилення в соціальній поведінці та спотворене уявлення щодо групових норм взаємодії [121, с. 64 – 68].

Виявлена психолого-педагогічна характеристика старших підлітків та висновки теоретико-методологічного аналізу стали концептуальною основою

в розробці соціально-педагогічних умов самоактуалізації вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

1.3. Структура психолого-педагогічних складових самоактуалізації як чинників впливу на старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації

Покращення соціального становища молодого покоління сьогодні є одним із пріоритетних напрямків соціальної молодіжної політики держави, проте особистісний розвиток молодої людини відбувається в досить складних умовах політичної нестабільності, наростання кризових явищ у суспільстві, падіння ролі сім'ї як традиційного і досить ефективного інституту соціалізації, окремих засад моралі, зростання соціально-правової незахищеності населення, незатребуваності спеціалістів деяких професій тощо.

У зв'язку з цим постає потреба у допомозі старшим підліткам при самовизначенні, виборі професійного та життєвого шляху, засвоєнні надбань старших поколінь, особистісному зростанні, що, у свою чергу, є пріоритетним напрямком соціально-педагогічної діяльності. Саме тому, з огляду на тему дослідження, наступним завданням нашої роботи стало виявлення та аналіз механізмів і чинників самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Як зазначає Н. Павлик [183], у сучасному суспільстві дедалі частіше продукується думка про неспроможність повноцінного розвитку і виховання дітей у закладах закритого типу. Головною причиною цього є депривація основних потреб вихованців, що призводить до вражаючих соціально-психологічних наслідків.

З огляду на це вважаємо за доцільне розкрити особливості процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, визначити її критерії та показники.

Варто зазначити, що самоактуалізація – це складний процес, на який впливають як внутрішньо особистісні чинники, так і оточуюче середовище, а в нашому дослідженні – це середовище центру. Основною метою перебування вихованців у центрах соціально-психологічної реабілітації є забезпечення їх життєво необхідних потреб, що включає в себе педагогічне, психологічне, медичне, соціальне забезпечення тощо.

На думку Л. Кальченко [102], сутність педагогічного забезпечення соціального захисту у центрах соціально-психологічної реабілітації полягає у тому, що це має бути цілеспрямована діяльність, яка інтегрує зусилля усіх педагогічних складових – адміністрації, педагогів-вихователів, вихованців та їх батьків, а також громадськості та представників місцевих органів влади і спрямована на актуалізацію можливих механізмів підвищення ефективності процесу соціального захисту, гарантію та забезпечення порушених прав бездоглядних і безпритульних дітей.

Ми солідарні з думкою Л. Кальченко, що основна мета соціально-захисної діяльності ЦСПР полягає у ліквідації та попередженні екстремально-стресових ситуацій життя бездоглядної дитини, відновленні її порушених прав на повноцінний фізичний, психічний, особистісний розвиток та самоактуалізацію, сімейне виховання. В основі такого процесу, на нашу думку, має бути комплексна професійна соціальна допомога, яка базується на поєднанні психологічної, медико-оздоровчої, педагогічної, правової та соціальної реабілітаційно-адаптаційної програм. Л. Кальченко вважає, що диктувати комплексну соціальну допомогу має, перш за все, оцінка потреб підлітка (його сім'ї) – діагностика, індивідуальна корекція та соціотерапія, особистісно зорієнтована навчально-виховна діяльність, гарантія прав і задоволення потреб та інтересів дитини, повернення її до нормальної життєдіяльності, підготовка до подальшого перебування за межами центру [102].

Все це спонукало виявити соціально-педагогічні чинники, які впливають на процес самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Як свідчать твердження сучасних науковців [20; 165], розвиток дітей, підлітків, молоді відбувається за умови взаємодії з різноманітними чинниками, які певною мірою впливають на них.

У сучасній науковій літературі поняття «чинник» (від лат. factor – той, що робить, виробляє) визначають як причину, рушійну силу певного процесу, явища, що визначає його характер або певні його риси [115, с. 1148].

Одна із дослідниць даної проблеми Л. Байкова [14] серед соціально-педагогічних чинників, що впливають на самоактуалізацію старших підлітків називає соціально-психологічну адаптацію, яка включає: ціннісні орієнтації, адекватні загальнолюдським цінностям, наявність досить широкого спектру особистісно значущих позитивних цінностей; адекватну моральну самооцінку, позитивне сприйняття себе й інших, почуття особистої гідності; моральний ідеал, рефлексивні вміння особистості.

Науковець стверджує, що показниками самоактуалізації є готовність до саморозвитку; успішність здійснення самовизначення, яке характеризується такими ознаками: переживання усвідомленості власного життя; міркування про суть життя, бачення себе в майбутньому, довгострокове планування; приваблива емоційна картина майбутнього [14, с.83].

Представниками гуманістичної психології (А. Маслоу [153], К. Роджерс [217], Ф. Перлз [186], Е. Шостром [285]) та їхніми послідовниками окреслено такі основні критерії самоактуалізації: здатність жити в теперішньому реальному часі, гнучкість поведінки, самопідтримка, сенситивність до власних відчуттів і потреб, високий рівень самоповаги і самоприйняття, спонтанність, прагнення до уникнення захисних форм поведінки, високий рівень творчої активності, здатність до налагодження глибоких особистісних контактів тощо.

Слід зазначити, що самоактуалізація передбачає такий розвиток людини, який звільняє її від дефіциту проблем зростання і від невротичних або інфантильних, уявних, «несправжніх» проблем життя. Тому потрібно мобілізувати власний особистісний потенціал та звернутися до «справжніх» екзистенційних проблем [153]. Самоактуалізованій особистості притаманні активність, спонтанність поведінки, автономність, самоповага, самоприйняття та інші позитивні просоціальні якості й властивості.

Водночас А. Маслоу відзначає, що нестача благ, обмеження потреб, блокада базових і фізіологічних потреб у їжі, відпочинку, безпеці призводять до того, що ці потреби поступово можуть стати для людини провідними, домінуючими і вкрай актуальними [154, с. 251]. Тому лише за умови задоволення базових, первинних потреб у людини може проявитися мотивація до реалізації цілого синтезу вищих потреб, зокрема, до розвитку, осмислення власного буття, пошуку життєвого сенсу тощо.

На думку вченого, наявність вищих потреб до розвитку/саморозвитку, побудова життєвих цілей та екзистенційної цілі, віра у красу, добро, справедливість, істину дають людині можливість бути «самоактуалізованою особистістю». Для успішного перебігу процесу самоактуалізації необхідними є: безумовне схвалення і віра в розвиток індивіда з боку оточення, щирість, конгруентність цього довкілля, емпатійне розуміння. Тривале й надмірне блокування фундаментальних потреб породжує «неврози існування», що спонукають людину до трагічного й депресивного світосприймання, втрати віри в себе та насолоди життям і призводять до страждань та безсилля перед самореалізацією.

Здатність особистості до здійснення самоактуалізаційного акту слід трактувати як сукупність певних дій, що виконуються суб'єктом на підставі свідомо поставлених перед собою в ході самореалізації цілей і виробленої стратегії їх досягнення. Кожен акт самоактуалізації завершується специфічною емоційною реакцією – «піковим переживанням», яке має

позитивні модальності в разі успіху і супроводжується негативним болісними розчаруваннями у випадку невдачі [65].

Ми вважаємо, що на процес самоактуалізації старших підлітків впливає сукупність чинників, що можуть забезпечувати його ефективний розвиток. Це потребує детальнішого розкриття змісту механізмів та чинників самоактуалізації старших підлітків.

Вище ми наголошували на тому, що термін «самоактуалізація» складається з двох слів: «само» та «актуалізація». Відповідно «само» передбачає безпосередню участь у процесі самої особистості, із внутрішніми переживаннями, власними цінностями тощо; «актуалізація», на наш погляд, передбачає як діяльність самого суб'єкта, так і вплив на процес зовнішніх чинників.

На основі результатів теоретичного аналізу дослідження проблеми самоактуалізації старших підлітків ми визначаємо зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на даний процес (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Структура психолого-педагогічних складових самоактуалізації

Першим серед них є *рефлексія*, що поєднує в собі самопізнання, самореалізацію та самоперетворення. Вважаємо за доцільне розкрити визначення поняття «рефлексія». Так, рефлексія – це роздуми людини про свій внутрішній стан, самоаналіз; здатність людини звертатися до початку своїх дій; вміння знаходитися в позиції спостерігача; роздуми особистості про те, що вона робить, яким чином пізнає себе [158].

Цікавою для нашого дослідження є позиція Є. Борисенка [33], який наголошує на тому, що саме рефлексія (через самопізнання та самоперетворення) допомагає молодій людині «переорієнтувати вектор своєї активності, створювати нові смисли й цінності, надавати пріоритет більш високим ідеалам, звільнитися від нав'язаних ідеалів, самій визначити місце в цьому світі» [33, с. 40-43]. Вчений також додає, що «...тільки після того, як у людини з'явиться образ самої себе, вона здатна стати активним учасником цього світу, розкрити власні творчі здібності, адже саме свідомість є ініціатором, проектувальником і виконавцем діяльності» [33, с. 43].

У свою чергу, І. Чхеайло [281] наголошує на тому, що самопізнання є необхідним та важливим етапом на шляху до самореалізації. Самопізнання має значення лише тоді, коли воно пов'язане з певними діями та вчинками, що спрямовані на самореалізацію особи [281, с. 78]. Слід зазначити, що особистісна самореалізація, а зрештою самоактуалізація старшого підлітка пов'язана, перш за все, з пошуком свого власного Я, пізнанням своїх можливостей, здібностей, талантів та реалізацією і втіленням їх у життя.

Другим чинником, що впливає на процес самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, є *ціннісні орієнтації* самого підлітка. До речі, доцільно врахувати, що підлітковий вік характеризується зміною системи ціннісних орієнтацій внаслідок специфічних новоутворень (потреби в саморозвитку, бажання приймати самостійні рішення, прагнення бути в авторитеті серед ровесників), які проявляються в цей період.

Цінності та ціннісні орієнтації є важливими критерієм особистісної самореалізації підлітка. Цінність – це «найбільш гнучка форма включення суспільних цінностей у механізм діяльності та поведінки особистості, що передбачає вільний вибір та всебічне врахування індивідуальних інтересів» [281, с.150]. Звичайно, ціннісні орієнтації сприяють формуванню в особистості установки на діяльність, яка може бути як позитивною, так і негативною. Окрім того, вони детермінують соціальну поведінку підлітка, формуючи його світоглядну позицію.

Значущою для нашого дослідження є класифікація ціннісних орієнтацій, яку визначив М. Рокич [141]. Для визначення ієрархії ціннісних орієнтацій особистості вчений виділяє дві групи цінностей: термінальні та інструментальні. Термінальні цінності передбачають кінцеву мету буття людини (щаслива сім'я, здоров'я, матеріальне благополуччя, цікава робота тощо). Інструментальні цінності (відповідальність, самоконтроль, життєрадісність, незалежність тощо) використовують для досягнення термінальних [141].

Варто зауважити, що на сьогоднішній день у сучасних підлітків, котрі перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації, домінують цінності споживацького характеру, а отже, у них знижується інтерес до самоактуалізації та самовдосконалення. Тому процес формування ціннісних орієнтацій є, безперечно, важливим у житті старших підлітків.

Ми солідарні з думкою Є. Ємельянової [76] в тому, що цінності та ціннісні орієнтації визначають життєву стратегію самореалізації старшого підлітка, специфіку спрямованості та особливості взаємодії старшого підлітка з близьким середовищем, а також ставлення молодого людини як до інших, так і до самої себе.

Не менше значення, на нашу думку, має *самооцінка* в підлітковому віці. Теоретично самооцінка починає розвиватись вже в ранньому віці. Проте лише в підлітковому віці починає формуватись істинна самооцінка – оцінка

людиною самої себе, де перевага віддається критерієві свого внутрішнього світу, обумовлена власним «Я».

Вона стає важливим чинником психічного розвитку підлітка, регулятором і мотивом поведінки. У підлітковому віці може з'явитися конфлікт між самооцінкою і власними домаганнями підлітка, якщо він не може їх досягти.

Таким чином, формування самооцінки є характерною рисою особистості підлітка. Причому особливості самооцінки впливають на всі аспекти життя підлітка: на емоційне самопочуття і взаємини з оточуючими, на розвиток творчих здібностей і на успіхи в навчанні. Підлітки з тенденцією до сильного завищення самооцінки проявляють достатню обмеженість у видах діяльності і більшу спрямованість на спілкування, причому малозмістовне. Агресивні підлітки характеризуються крайньою самооцінкою (або максимально позитивною, або максимально негативною), підвищеною тривожністю, страхом перед широкими соціальними контактами, егоцентризмом, невмінням знаходити вихід із важких ситуацій. При низькій самооцінці підліток недооцінює свої можливості і прагне до виконання лише найбільш простих завдань, що заважає його самоствердженню. З огляду на це, ми відносимо самооцінку до списку чинників самоактуалізації старших підлітків.

При виокремленні наступних чинників ми звертаємо увагу на розроблену А. Маслоу «ієрархію потреб». Вона складається з наступних рівнів:

Рівень 1 - фізіологічні потреби - це нижчі, тілесні потреби: дихання, харчування, сексуальна потреба та потреба в безпеці.

Рівень 2 - потреба в надійності - прагнення до матеріальної надійності, здоров'я, забезпеченої старості і т.д.

Рівень 3 - соціальні потреби. Задоволення цієї потреби суб'єктивне. Одну людину задовольняє незначна кількість контактів з іншими людьми, а в іншій людини потреба у спілкуванні виражається дуже сильно.

Рівень - 4 - потреба у повазі, усвідомленні власної гідності - тут мова йде про повагу, престиж, соціальний успіх.

Рівень 5 - потреба у розвитку особистості, в здійсненні самого себе, у самореалізації, самоактуалізації, в осмисленні свого призначення у світі [154].

З огляду на те, що самоактуалізації передують й інші потреби особистості, перед колективом центру соціально-психологічної реабілітації постає завдання спочатку створити умови задоволення першочергових потреб вихованців. Як свідчить практика роботи ЦСПР та згідно з Типовим положенням про центр соціально-психологічної реабілітації [205], усі без винятку вихованці потребують комплексу соціальних, медичних, юридичних та ін. послуг. І якщо такі потреби вихованців, як фізіологічні (потреба в їжі, одязі), юридичні (оформлення документів, пошук родичів за необхідності) тощо задовольняються в першу чергу, то соціальні (потреба у соціальному контакті), особистісні (усвідомлення власної гідності, самоствердження та самоактуалізація), досить часто залишаються поза увагою. Саме тому у нашому дослідженні ми звертаємо увагу на *вирішення та задоволення саме цих потреб.*

На нашу думку, на задоволення потреби підлітка у соціальному контакті, повазі, усвідомлення власної гідності, безперечно, впливає референтна група. Проблема соціалізуючих, виховних функцій групи ровесників (підлітків і юнаків) в житті підлітка була порушена соціологами на початку 60-х років ХХ століття. Їхні дослідження засвідчили, що інколи соціалізуючий вплив такої групи на індивіда набагато більший, ніж вплив найближчого, сімейного (сестри, брати, батьки, дідусі, бабусі та ін.) чи будь-якого іншого оточення.

Підлітковий вік характеризується потребою у спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими. По-перше, спілкування з однолітками – це дуже важливий канал інформації, по-друге, різні види спільної діяльності виробляють необхідні навички соціальної взаємодії, уміння приймати себе і

інших такими, якими вони є, підкорятися колективній дисципліні, в той же час, відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси з громадськими, вміння нести відповідальність за спільну справу; по-третє, спілкування – це специфічний вид емоційного контакту. Свідомість групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги дає йому надзвичайне відчуття емоційного благополуччя і стійкості, впевненості в собі, що, у свою чергу, є поштовхом до самореалізації, тому демократичність у міжособистісних відносинах може бути ще однією ознакою самоактуалізації підлітків.

Внаслідок ідентифікації себе з групою в особистості підлітка формуються певні погляди, правила поведінки, засвоюються певні культурні норми, цінності. Отже група ровесників, виконуючи одну з головних функцій соціалізації – прилучення до культури суспільства, «вводить» своїх членів не лише в ціннісний світ молодіжної культури, а й може допомогти долучитись до мистецьких надбань власного народу, мистецької культури в цілому.

Група ровесників як мікроколектив може задовольнити потреби старших підлітків у нерегламентованому спілкуванні, в тому числі під час спільної діяльності; допомогти оволодіти навичками співжиття з іншими людьми; створити умови для самоствердження підлітка [20, с. 81].

Особливості виховання особистості через колектив розкрито у працях А. Макаренка [147], А. Полякової [200], В. Сухомлинського [255]. Участь у колективній діяльності з ровесниками сприяє формуванню таких якостей, як ерудованість, кмітливість, але разом із тим і терпимість, вміння доводити і відстоювати свою точку зору, аналітичний розум. Колективна діяльність стимулює почуття змагальності, примушує особистість працювати над собою, розширювати загальні та спеціальні знання, вести обмін інформацією, виробляти ділові, лідерські якості, самовдосконалюватись.

Проте, слід зазначити, що спільна діяльність може давати позитивні результати лише за умови створення у групі ровесників атмосфери для активної діяльності кожного з учасників колективу, підтримки його творчої ініціативи, схвалення кожного за внесок у спільну справу.

Важливим чинником соціалізації старших підлітків серед ровесників може виступати створення мікрогруп (5-15 чоловік), в яких одним із головних принципів взаємини виступає принцип взаємовпливу «виховання ровесника ровесником» [85, с. 49].

Різні аспекти принципу взаємовпливу розроблялися вітчизняним педагогом-практиком В. Сухомлинським [255]. На його думку, обдаровані представники молодого покоління відіграють виключно важливу роль у виховному впливі на ровесників, адже у процесі творчості, спільної творчої діяльності «творець самою своєю працею та її наслідками справляє величезний вплив на тих, хто знаходиться поруч» [255, с. 55-56].

Окрім цього, великий вплив на самоактуалізацію старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації здійснює *колектив фахівців центрів*. Зокрема, в роботі зі старшими підлітками вони мають дотримуватися реабілітаційно-педагогічних принципів, які сприяють особистісно-орієнтованій взаємодії [110, с.112-113]:

1. Принцип толерантного прийняття підлітка таким, яким він є – одна з умов налагодження взаємодії з різними групами. Такі правила накладають заборону на порівняльні оцінки та характеристики вихованців. Доцільно лише обговорення динаміки позитивних змін (наприклад, творче «Я» сьогодні - краще в порівнянні з «Я» - колишнім).

2. Принцип опори на позитивне засвідчує, що у сприйнятті підлітка оцінками є його позитивні сторони.

3. Принцип опори на унікальність орієнтує педагогів розглядати вихованця як неповторну особистість.

4. Принцип безпечної творчості. У розвитку особистості важливо, щоб вона почувалась у безпеці. За А. Маслоу [154], ця потреба є основою для здійснення подальшого розвитку. Створення безпечного простору – інтегральна характеристика місця, стилю взаємодії, самопочуття у творчості.

5. Принцип імпровізації спрямовує педагогів бути розкутими, шукати власну методику в роботі з вихованцями.

Окрім самого колективу фахівців, у центрі соціально-психологічної реабілітації важливу роль у плані самоактуалізації відіграє *соціально-педагогічне середовище*. Вважаємо за доцільне розглядати соціально-педагогічне середовище, в якому відбувається самоактуалізація старших підлітків, на макро-, мезо-, та мікрорівнях, то, відповідно, й ті чинники, що впливають на процес самоактуалізації, ми вважали за доцільне розглядати на цих рівнях. До макрорівня, на нашу думку, можна віднести вулицю, як попереднє місце перебування підлітка, сім'ю, з якої було вилучено вихованця тощо.

Соціально-педагогічним середовищем самоактуалізації старших підлітків мезорівня ми визначаємо центр соціально-психологічної реабілітації, тому, відповідно, чинниками такої підтримки ми вважаємо групу ровесників, колектив центру, різноманітні форми діяльності у центрі, а також навчальні курси, зміст яких пов'язаний із самоактуалізацією старших підлітків.

Відповідно до соціально-педагогічного середовища мікрорівня ми відносимо тимчасовий колектив (група, в якій тимчасово перебуває підліток), а також прояв особистісних характеристик: здатність до рефлексії, ціннісні орієнтації, самооцінка тощо.

Оскільки старший підлітковий вік передбачає появу певних труднощів, то у процесі організації роботи з підлітками Є. Ємельянова [76] пропонує враховувати такі основні потреби цього віку:

- потребу в увазі та підтримці без зайвих осудів та оцінок;
- потребу в чітких правилах, які повинні встановлювати дорослі для того, щоб утримувати підлітків від деструктивних форм поведінки;
- потребу в розвитку та навчанні через життєву практику – кожний підліток повинен мати не тільки теоретичне сприйняття світу, а й свій життєвий досвід, на який він буде покладатися у майбутньому;
- потребу в цікавих життєвих подіях – передбачає наявність у підлітка інтересу, який є головним двигуном особистісного розвитку людини;

- потребу у задоволенні – пізнаючи себе, підліток прагне до чуттєвого збагачення та бажаних переживань;
- потребу в повазі та визнанні;
- потребу у вмінні впевнено відстоювати свою точку зору;
- потребу в творчому самовираженні та самореалізації є найвищою потребою в процесі розвитку підлітка;
- потребу в постановці життєвих цілей – формування вміння чітко визначати своє майбутнє [76, с.31-33].

Зазначена позиція вченого дозволяє виявити основні лінії дослідження процесу самоактуалізації особистості старшого підлітка:

а) в основі розуміння, психодіагностики та розвитку здатності старших підлітків до самоактуалізації лежить вивчення особистісного потенціалу вихованця як системи його особистісних здатностей;

б) перспективними формами самоактуалізації старшого підлітка доцільно вважати інноваційну діяльність, зокрема, розвиток особистості у найбільш актуалізованій сфері;

в) сприяння здатності старших підлітків до самоактуалізації в умовах центрів доцільно здійснювати у спеціально організованій особистісно-самоактуалізуючій підготовці старших підлітків, що передбачає здійснення соціально-виховного супроводу процесу самоактуалізації.

На основі вищезазначених чинників ми визначаємо *особливості* самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, суть яких полягає в тому, що процес самоактуалізації розгортається в соціокультурній системі виховання центру; суб'єкт і об'єкт активності співпадає; самоактуалізація старших підлітків потребує підтримки та уваги як з боку ровесників, так і дорослих, та прийняття ними шляхів особистісного розвитку.

Результати теоретичного узагальнення здійсненого у параграфі 1.3. дозволили розглядати структуру самоактуалізації старших підлітків в

інтегративній єдності трьох критеріїв: мотиваційно-ціннісного, інформаційно-пізнавального й операційно-діяльнісного (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Критерії та показники самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації

Визначені критерії і показники дозволили визначити рівні самоактуалізації старших підлітків, під якими ми розуміємо, міру прояву обраних нами показників у старших підлітків. Відповідно високим рівнем, можемо вважати постійний прояв показників, середній рівень – епізодичний прояв та низьким рівнем – мінімальний прояв цих показників.

Вихованців із *високим рівнем* характеризуються яскраво вираженою потребою у самоактуалізації; високим рівнем розвитку пізнавальних потреб та ціннісних орієнтацій; стійким позитивним ставленням до навчально-пізнавальної діяльності. Особи, що мають високий рівень самоактуалізації добре усвідомлюють сутність самоактуалізації, володіють знаннями про способи і засоби її здійснення; знають власні індивідуальні особливості; вмотивовані на досягнення успіху; вихованці демонструють готовність до систематичного особистісного і професійного саморозвитку; для них характерний високий рівень креативності та високий рівень домагань. Також такі вихованці відзначаються вимогливістю до себе, осмисленістю та ієрархізованістю ціннісних орієнтацій та мотивів поведінки (бажання, прагнення).

Середній рівень властивий для осіб, які мають потребу в самоактуалізації; достатній рівень розвитку пізнавальних потреб та ціннісних орієнтацій; позитивне ставлення до навчально-пізнавальної діяльності; усвідомлюють сутність самоактуалізації, знайомі зі способами і засобами її здійснення, адекватно при цьому оцінюють рівень сформованості важливих для них якостей; усвідомлюють власні індивідуальні особливості та вміють їх проявляти; епізодично демонструють готовність до систематичного особистісного і професійного саморозвитку. Для таких вихованців характерний достатній рівень креативності; вони здійснюють самоконтроль за етапами власної самоактуалізації; при невдачі проявляється зневіра у власні сили, що призводить до ускладнення самоствердження власного «Я»; виконуючи обов'язки, старший підліток рідко прагне до вираження, ствердження й реалізації своїх здібностей.

Низький рівень проявляється в тому, що у підлітка слабо виражена потреба у самоактуалізації; недостатній рівень розвитку пізнавальних потреб і професійно-ціннісних орієнтацій; характерним є нейтральне або байдуже ставлення до навчально-пізнавальної діяльності, задоволення від такої діяльності одержують рідко; не усвідомлюють сутності самоактуалізації, не володіють знаннями про способи і засоби її здійснення, рівень сформованості власних професійно важливих якостей оцінюють неадекватно; досить слабо орієнтуються у власних індивідуальних особливостях та їх прояві у навчальній діяльності; вихованці не готові до систематичного особистісного і професійного саморозвитку; для них характерний низький рівень креативності; виконання завдань, обов'язків може здійснюватись лише за наявності постійного зовнішнього контролю; мотив уникнення невдач домінує над мотивом досягнення успіхів, проявляється зневіра в здатність досягти успіху; бояться критики, ухиляються від об'єктивної інформації про свої здібності та результати діяльності; підліток прагне до самоствердження власного «Я» та визнання серед однолітків, але не знає як це зробити.

Вищезазначене дозволяє зробити висновки, що умовами успішної самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації є:

- 1) усвідомлення ними власного потенціалу, сильних і слабких сторін, здібностей, бажань та прагнень;
- 2) сприятливі зовнішні чинники, які б не пригнічували тенденцію старших підлітків до самоактуалізації, а сприяли їй;
- 3) відкритість старшого підлітка до прийняття нових ідей, нового соціального досвіду, готовність ризикувати, помилятись, відмовлятись від старих звичок.

Отже, характерні для підліткового періоду – потреба у спілкуванні, прагнення до автономії, а також інтенсивне формування ціннісних орієнтацій тощо – дозволяють припустити, що особистість підлітка, який самоактуалізується, буде володіти такими особливостями, як

демократичність у міжособистісних відносинах, креативність, самостійність і відповідальність, прагнення до формуванню ціннісних орієнтацій. А сам процес самоактуалізації підлітка логічно характеризувати як прагнення до найбільш повного виявлення, розвитку та використання в діяльності своїх можливостей. Іншими словами, це процес поступового накопичення досягнень, що сприяють психологічному зростанню людини, перехід зі стану потенційної у стан актуальної самоактуалізації.

Визначення структури процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації надало нам можливість у другому розділі нашого дослідження здійснити експериментальну роботу з метою визначення та впровадження соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Висновки до першого розділу

Теоретико-методичний аналіз філософських, соціологічних, психолого-педагогічних засад процесу самоактуалізації особистості в контексті психолого-педагогічних проблем в цілому та завдань нашого дослідження, зокрема, передбачали розгляд поняття «самоактуалізація старших підлітків». Здійснений нами теоретичний аналіз проблеми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дозволив дійти таких висновків.

Аналіз та узагальнення поглядів філософів, психологів щодо даного питання дозволило розглядати *самоактуалізацію* як цілісний безперервний процес актуалізації особистістю власного потенціалу, внутрішніх ресурсів та використання їх як засобів та способів реалізації смислу життєдіяльності.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що *самоактуалізація особистості може включати такі аспекти* як: соціальні характеристики (взаємодія з соціумом); психологічні якості (безпосередність,

демократичний характер); лідерські характеристики (прагнення до влади); прагнення до творчості (креативність); інтелектуальна сфера; самосприйняття.

На основі досліджень вікової та педагогічної психології доведено, що прояви самоактуалізації можна спостерігати на кожному віковому етапі людини. Проте більшість вчених сходиться в тому, що нижня вікова межа можливого прояву повноцінних актів самоактуалізації відноситься до старшого підліткового віку (15-17 років).

На підставі аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури, ми дійшли висновку, що *самоактуалізація старших підлітків* – це процес актуалізації старшим підлітком власного потенціалу, внутрішніх ресурсів та використання їх як засобів та способів реалізації смислу життєдіяльності.

Узагальнюючи досвід вітчизняних та зарубіжних науковців щодо вивчення проблеми самоактуалізації старших підлітків, ми дотримуємося погляду В. Русової стосовно того, що при формуванні здатності підлітків до самоактуалізації доцільно використовувати запропонований науковцем *«особистісно самоактуалізуючий підхід»*, основними принципами якого є: принцип усвідомлення самоактуалізації мотиваційно-сміслової сфери особистості; принцип вивчення й оцінки структури особистісного потенціалу; принцип самоактуалізації і планомірного цілепокладання; принцип операціоналізації процесу самоактуалізації і втілення особистісного потенціалу в результати діяльності; принцип особистісного і суспільного емоційно-почуттєвого утвердження процесу і результату самоактуалізації

Здійснюючи *психолого-педагогічну характеристику старших підлітків* – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, ми дійшли висновку, що психологічний розвиток вихованців характеризується такими основними ознаками, які проявляються наступним чином: з одного боку – потребою в увазі та підтримці без зайвого осуду та оцінок, потребою в повазі та визнанні, наявністю інтересу до життєвих подій, а з іншого боку –

затримкою психічного розвитку, слабким рівнем інтелектуального та фізичного розвитку; низьким рівнем навчальної мотивації й самооцінки.

Узагальнення власного практичного досвіду і теоретичних положень психологів (Г. Бевз, А. Мудрик, А. Полянничко, Ф. Райс) дозволило констатувати, що причинами прояву психологічних проблем у старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації є: нестача емоційного тепла, уваги з боку дорослих, схвалення; відсутність почуття сталості, безпеки ситуації, захищеності; агресивність та схильність до аутоагресії; тривожність та висока внутрішня напруженість; занижена самооцінка та неприйняття себе; знервованість, дратівливість, уразливість; труднощі спілкування та встановлення близьких емоційних контактів; сімейна проблематика; скрутне матеріальне та житлове становище.

У ході теоретичного дослідження було визначено зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на *самоактуалізацію старших підлітків* у центрах соціально-психологічної реабілітації: середовище центру, соціально-психологічну адаптацію, здатність до рефлексії, самооцінку, ціннісні орієнтації, референтну групу, основні потреби підліткового віку, колектив фахівців центру, а також визначено структуру самоактуалізації. Ми розглядаємо структуру самоактуалізації старших підлітків в інтегративній єдності трьох критеріїв: *мотиваційно-ціннісного, інформаційно-пізнавального й операційно-діяльнісного*.

Визначені критерії і показники дозволили сформулювати *рівні самоактуалізації старших підлітків*, під якими ми розуміємо міру прояву виявлених показників у старших підлітків. Відповідно високим рівнем, можемо вважати постійний прояв показників, середній рівень – епізодичний частковий прояв та низьким рівнем – мінімальний прояв цих показників.

Було визначено *особливості* самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації: процес самоактуалізації розгортається в соціокультурній системі виховання центру; суб'єкт і об'єкт активності співпадає; самоактуалізація старших підлітків потребує підтримки

та уваги як з боку ровесників, так і дорослих, та прийняття ними шляхів особистісного розвитку.

Отже, здійснений нами теоретичний аналіз основних засад самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації стимулює до всебічного вивчення практики процесу самоактуалізації вихованців центрів, соціально-педагогічних умов, що сприяли б успішній реалізації даного процесу, технологій роботи зі старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації. Саме цим аспектам присвячено другий розділ нашого дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

2.1. Діагностика рівнів самоактуалізації старших підлітків в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації

Проголосивши людину найвищою цінністю, наша держава стала на шлях втілення в життєдіяльність суспільства і громади гуманістичних ідей. Тому сучасне суспільство має забезпечувати оптимальні умови для самореалізації особистості дитини, розкриття всіх закладених у неї природних задатків, її здатності до свободи та творчості. Це потребує пошуку нових технологій і засобів, які сприятимуть розвитку внутрішніх можливостей особистості, її потреб, творчих здібностей. Відповідно постає необхідність виявлення соціально-педагогічних умов, які сприятимуть розвитку особистості, розкриттю внутрішнього потенціалу та самоактуалізації. Для розробки і реалізації цих умов у нашому дослідженні вкрай важливо було з'ясувати рівень прояву самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми діагностики самоактуалізації [17; 35; 65; 108; 118; 143; 223; 257; 378] дозволяє констатувати, що розробка діагностичного інструментарію на кожному його етапі пов'язана з вимогами суспільства у певний період часу. Слід зауважити, що діагностика самоактуалізації є одним із найменш розроблених аспектів психодіагностики, що пов'язано зі складністю досліджуваного феномена.

Першу спробу виміряти рівень самоактуалізації здійснив учень А. Маслоу [154] Е. Шостром [285], яка опублікувала в 1963 році опитувальник POI (Personal Orientation Inventory). До опитувальника ввійшли дві основні шкали особистісної орієнтації: перша (тимчасова), яка показує

якою мірою людина схильна жити в теперішньому часі, не відкладаючи це на майбутнє і не намагаючись повернутись в минуле, і друга (опори чи підтримки), яка вимірює здатність особистості спиратися на себе, а не на очікування або оцінки інших людей. Окрім того, ще було 10 додаткових шкал, які вимірювали такі якості, як самоповага, спонтанність, здатність до творчості, цінності, позитивність поглядів на природу людини та ін.

Дещо пізніше опитувальник Е. Шостром був перекладений і вдосконалений групою московських психологів (Л. Гозлином, Ю. Альшиною, М. Загікою і М. Кроз) і надрукований в 1987 році під назвою «Самоактуалізаційний тест».

У свою чергу, психолог О. Мотков [163], досліджуючи рівень гармонійності особистості старшокласників і студентів-філософів Російського відкритого університету, використав методику САТ – самоактуалізаційний тест у варіанті М. Загіка [177] – модифікація вище вказаного класичного тесту РОІ – Особистісного орієнтованого опитувальника. У своєму дослідженні О. Мотков [163] дійшов наступних висновків:

1. У багатьох випадках виміряний за методикою РОІ і САТ високий рівень самоактуалізації є лише частковою самоактуалізацією і не може служити показником загального розвитку особистості. Цей висновок стосується не лише старшокласників, а й дорослих людей. Обидві ці методики вимірюють швидше сприятливий для самоактуалізації характерологічний потенціал особистості, не цілісну систему її внутрішньої детермінації.

2. Підтверджено гіпотезу про те, що розвиток особистості має бути, в першу чергу, орієнтовано на досягнення гармонійного процесу самоактуалізації, а не на досягнення максимальних успіхів у реалізації своїх потенцій. Інакше високі досягнення не приносять задоволення, внутрішнього спокою і радості.

3. Причинами незадоволеності високоактуалізованих вихованців є серйозні дисгармонії в їх природному, базовому особистісному потенціалі, в одному або кількох його компонентах, частковість самореалізації. Зовнішні дисгармонії особистості породжуються внутрішніми.

4. Стан і рівень гармонійності природного потенціалу особистості є головною детермінантою загальних соціокультурних і поведінкових характеристик людини.

5. Гармонійна самоактуалізація включає в себе: структурну гармонійність особистості у вигляді інтеграції внутрішніх потенціалів, встановлення переважно оптимальних співвідношень всередині кожного з трьох компонентів базової особистості і між цими компонентами; емоційну гармонійність у вигляді переважно позитивних психічних станів і емоційного тону життя; процесуальну її гармонійність у вигляді переважно оптимального функціонування – розумного витрачання енергетичних ресурсів, помірної сили бажань, підтримки ігрового елемента в самоактуалізації, врівноваженості різних видів занять і т. п.

6. Рівень гармонійності розвитку особистості може бути теоретично визначений за співвідношенням числа оптимальних і неоптимальних балансів в природному базовому та в Я-потенціалах людини [163].

Вищезазначені положення є принципово важливими для нашого дослідження рівнів самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Дослідження самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації обумовлене рядом важливих чинників, які були обґрунтовані нами у першому розділі. Самоактуалізація – це складний процес, на який впливають як внутрішньо особистісні чинники, так і оточуюче середовище, а в нашому дослідженні – це середовище центру. Сутність соціального захисту у центрах соціально-психологічної реабілітації полягає у тому, що це має бути цілеспрямована діяльність, яка інтегрує зусилля усіх, хто безпосередньо контактує з вихованцями, і спрямована на

актуалізацію внутрішніх ресурсів вихованців, а також особливості даного вікового періоду, пов'язані з прагненням старших підлітків до самостійності, дорослості та самоствердження. Ці чинники зумовлюють розвиток особистості підлітка, його самоствердження, самоактуалізацію, що вимагає вивчення та розв'язання даної проблеми як на науковому, так і на практичному рівнях.

Констатувальний експеримент здійснювався на базі Волинського обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей, Центру соціально-психологічної реабілітації дітей служби в справах дітей виконавчого органу Київської міської ради. Дослідженням було охоплено 429 осіб, з яких 216 осіб становлять експериментальну групу та 213 – контрольну. На даному етапі дослідження використовувалися включене спостереження, фокус-групи, психодіагностичні методики.

Метою констатувального етапу в нашому дослідженні було визначення рівня прояву самоактуалізації старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації, яка конкретизувалась у таких завданнях:

1. Дослідити міру обізнаності підлітків з поняттям самоактуалізації, її складових і форм прояву у підлітковому середовищі.
2. Виявити рівень прояву самоактуалізації у старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.
3. Виявити оптимальні технології соціально-педагогічної роботи, які сприяють самоактуалізації старших підлітків в умовах центру соціально-психологічної реабілітації.

Ми наголошуємо на тому, що обрана нами цільова категорія, яка включена в експеримент, є досить непростюю, оскільки вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації – це в основному старші підлітки, які перед тим, як потрапити у центр, деякий час знаходилися на вулиці або ж сім'ї яких перебувають у складних життєвих обставинах, або ж вихованці, які перед направленням у центр здійснили дрібні правопорушення. Окрім того, таких підлітків від звичайних відрізняє і те, що вони перебувають в умовах

центру, досить часто не відвідують школу, мають певні психологічні та особистісні проблеми.

Окрім того, складність полягає ще й у тому, що цільова категорія – це вихованці старшого підліткового віку, в яких проявляються зміни у фізіологічному та психологічному стані. Даний вік характеризується також труднощами у спілкуванні, відкритті своїх думок та переживань, визнанні авторитету для старшого підлітка. З огляду на це, ми вважали за доцільне для нашої експериментальної роботи добирати такі форми та методи, які б спонукали старших підлітків до відкритості та щирості у відповідях, забезпеченню належного рівня комфорту, а також щоб вони були сучасними.

На основі аналізу наукового дослідження літератури нами було визначено критерії та показники самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Наше дослідження ми побудували відповідно до логіки прояву зазначених критеріїв. З метою дослідження спрямованості кожного із показників ми використовували різні методики: фокус-групи, психодіагностичні методики, авторські анкети, спостереження та ін.

Констатувальний експеримент розгортався в три етапи, на кожному із яких використовували різний діагностичний інструментарій, що представлено на рис. 2.3.

Етап А – діагностика спрямованості мотиваційно-ціннісної сфери старших підлітків. Завдання етапу А: дослідити спрямованість мотиваційно-ціннісної сфери старшого підлітка, виявити рівень мотивації до самоактуалізації та цінності, яким надають перевагу старші підлітки – вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації. На цьому етапі нами використовувалися методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної) [262, с.297-302], та «Мотивація до досягнення успіху Т. Елерса [161, с.51-53].

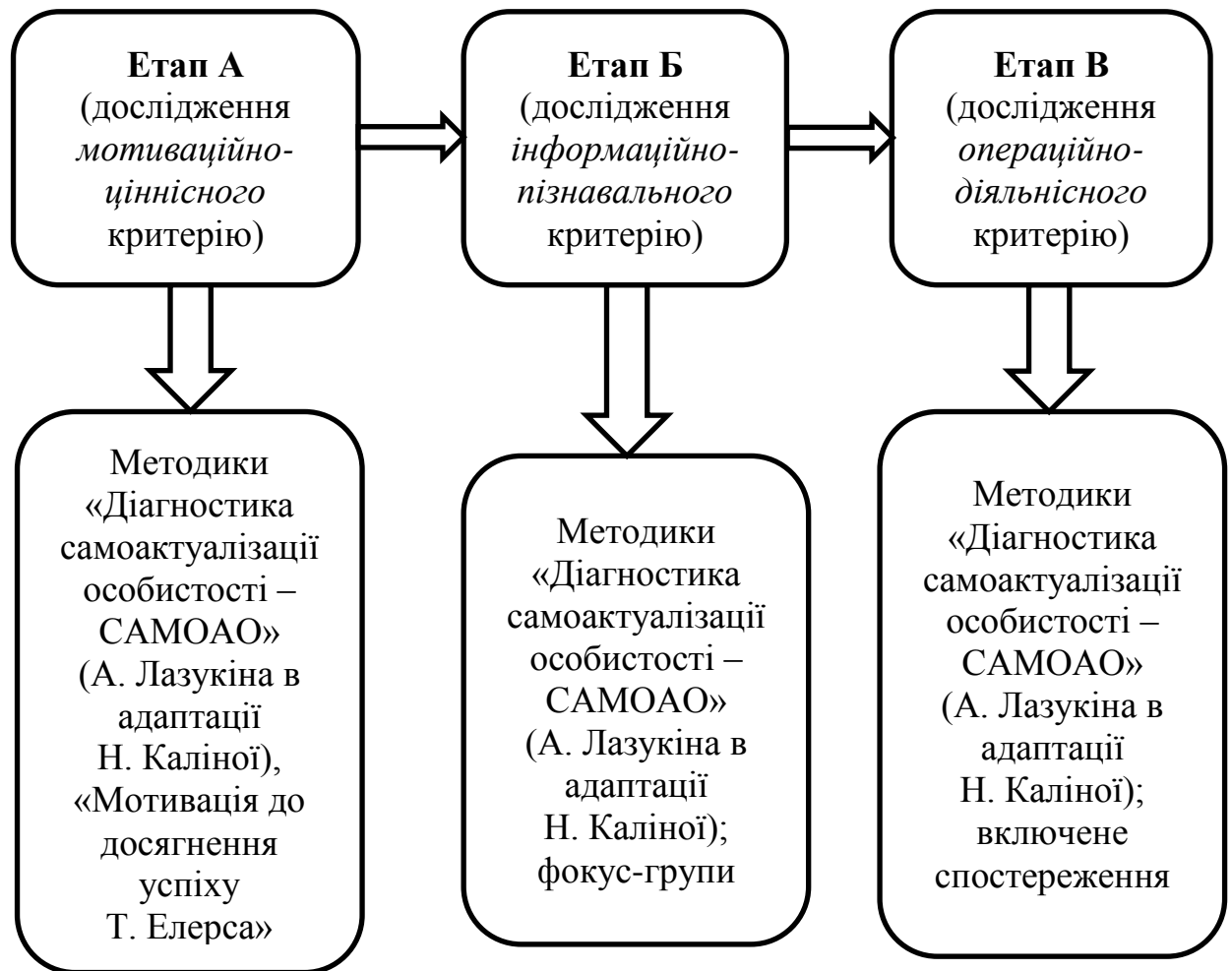

Рис. 2.3. Логіка діагностування рівнів самоактуалізації та проведення констатувального експерименту

Методика «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна, в адаптації Н. Каліної) має ряд переваг, серед яких наявність шкал, які дозволяють всебічно дослідити поняття «самоактуалізації» в узагальненому вигляді, на відміну від методик, які вимірюють рівень самоактуалізації як середній показник, а також можливість отримати кількісні дані. Це забезпечує високу дослідницьку цінність результатів та значно розширює можливості інтерпретації. Методика має 11 шкал, кожна з яких діагностує рівень прояву окремого аспекту самоактуалізації. Для дослідження мотиваційно-ціннісного критерію за даною методикою ми

акцентували увагу на таких шкалах, як: шкала цінностей, погляд на природу людини та автономність.

На наш погляд, результати відповідей старших підлітків за даними шкалами відображають ціннісні орієнтації та мотивацію вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. При проведенні дослідження привертав увагу той факт, що у більшості вихованців дещо спотворені цінності або ж відсутні. Наприклад, матеріальні цінності переважають над духовними. Так, старші підлітки у центрах соціально-психологічної реабілітації, передусім, прагнуть мати модний телефон і заради цього готові піти на радикальні міри, навіть на крадіжки. Результати за шкалою цінностей детальніше представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати за шкалою цінностей

Групи	Низький бал		Середній бал		Високий бал	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Контрольна група (213 осіб)	106	49,77	74	34,74	33	15,49
Експериментальна група (216 осіб)	111	50,46	76	34,26	29	15,28

Високий бал за *шкалою цінностей* притаманний лише для 33 (15, 49%) вихованців контрольної групи та 29 (15, 28%) вихованців експериментальної групи. Це означає, що лише така частина вихованців поділяють цінності особи, яка самоактуалізується. До їх складу А. Маслоу [154] відносив такі, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, досягнення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусиль, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей вказує на прагнення старших підлітків до гармонійного життя і здорових стосунків з оточуючими.

До середнього рівня належать 74 (34,74%) осіб контрольної групи та 76 (34,26%) вихованців із експериментальної групи) старші підлітки, які перебувають на перехідному етапі становлення ціннісних орієнтацій. Такі вихованці відрізняються тим, що в однакових життєвих ситуаціях можуть діяти по-різному, залежно від настрою та цінностей, які є важливими на даний момент. Окрім того, такі старші підлітки не повністю поділяють цінність власного розвитку і самоактуалізації.

Тому низький бал фактично притаманний для половини учасників контрольної та експериментальної груп. Так, у контрольній групі низький рівень мають 106 (49,77%) старших підлітків, в той час як в експериментальній групі – 11 (50,46%) вихованців. Такі старші підлітки відрізняються низьким рівнем розвитку й усвідомлення самоактуалізованості особистості. Це означає, що у старших підлітків домінують протилежні цінності. Наприклад, цінність власного здоров'я у таких вихованців відсутня повністю або несформована. Під час неформального спілкування з такими вихованцями стало відомо, що вони віддають перевагу шкідливим звичкам замість спорту та активного проведення власного дозвілля.

Досліджуючи мотиваційно-ціннісний критерій ми використовували також такі шкали методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» – (А. Лазукіна, в адаптації Н. Каліної), як погляд на природу людини та автономність. Як свідчать результати за даною методикою, погляд на природу людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Ця шкала описує віру в людей, в силу людських можливостей. У свою чергу, поняття «автономність», на думку більшості гуманістичних психологів (Ф. Перлза [186], Д. Рисмена [68], К. Роджерса [217] та ін.), включає такі риси, як життєвість (aliveness) і самопідтримка (self – support), спрямованість зсередини (inner – directed), зрілість (ripeness). Особа, яка самоактуалізується, автономна, незалежна і вільна, однак це не означає її повного відчуження і самотності. Детальніше отримані результати за

шкалами погляд на природу людини та автономність відображені у додатку Б 1.

Для дослідження мотиваційно-ціннісного критерію самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації нами також було використано методику «Мотивація до досягнення успіху Т. Елерса». Методика передбачає ряд тверджень, на які потрібно було відповісти «так», якщо твердження відповідало особі та її поведінці, і «ні», – якщо не відповідало. Результати визначалися за чотирма критеріями: 0-10 балів – низька мотивація до успіху, 11-16 балів – середній рівень мотивації, 17-20 балів – помірно високий рівень мотивації, більше 21 бала – дуже високий рівень мотивації до успіху. Варто зауважити, що перед початком використання методики більшість вихованців під час неформального спілкування переконували автора та його помічників у тому, що вони обов'язково стануть успішними в житті, що у них високий рівень мотивації. Проте проведена діагностика за методикою «Мотивація до досягнення успіху Т. Елерса», показала відмінні результати від тих, що ми чули зі слів вихованців. Так, низький рівень мотивації (отримали 0-10 балів за результатами методики) характерний в експериментальній групі для 64 осіб (29,63%), а у контрольній 68 осіб (31,92%). Наступні 11-16 балів за результатами методики у експериментальній групі отримали 70 осіб (32,41%) та 67 осіб (31,47%) у контрольній групі. В свою чергу, 17-20 балів мають 41 особа (18,98%) в експериментальній групі та 43 особи (20,19%) в контрольній групі. Високий показник за даною методикою, а отже, високий рівень мотивації до досягнення успіху (за методикою отримали більше 21 балу) притаманний лише 41 особі (18,98%) в експериментальній групі та 35 особам (16,42%) – у контрольній групі (рис. 2.4).

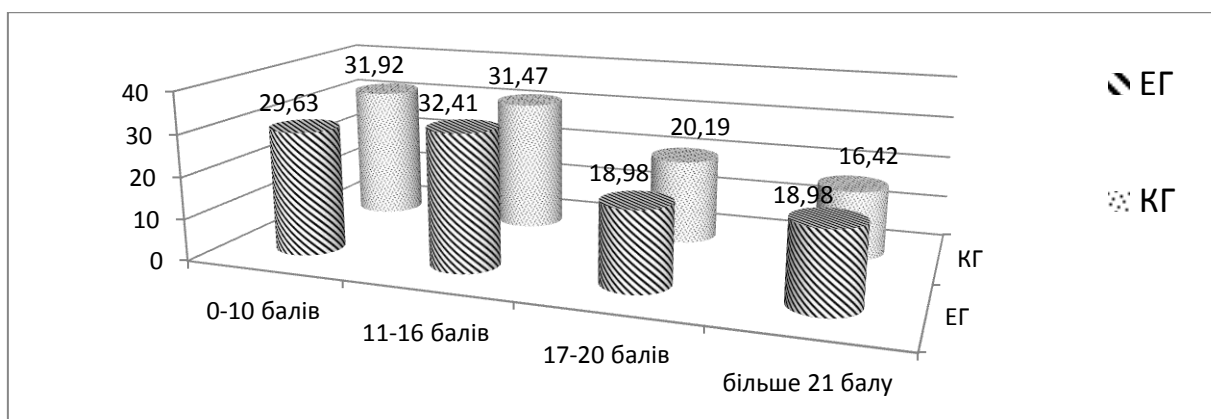

Рис. 2.4. Результати діагностики за методикою «Мотивація до досягнення успіху Т. Елерса»

Варто зауважити, що низький рівень мотивації досягнення успіху характеризується тим, що особистісні професійно значущі якості проявляються слабо й не завжди їх можна виявити, швидше, мотив характеризується через усвідомлення «потрібно». Такі старші підлітки рідко самі проявляють ініціативу. Їхня діяльність, зазвичай, контролюється вказівками психологів чи керівництва центру соціально-психологічної реабілітації. Як правило, мотив будь-якої діяльності пов'язаний із зовнішньою стороною процесу, орієнтований на формальний успіх, досягнення оцінного результату.

Середній рівень мотивації досягнення успіху старших підлітків відзначається достатньою сформованістю критерію мотивації: потреби старшого підлітка у самоактуалізації; пізнавальних потреб старшого підлітка; мотивації старшого підлітка до самовдосконалення. Вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації, які відносяться до середнього рівня активні й ініціативні. Вони свідомо прагнуть опанувати знаннями й навичками у різних сферах життя, уміють працювати організовано й докладають зусиль для досягнення бажаного результату.

Високий рівень мотивації досягнення успіху характеризується глибоким усвідомленням старшими підлітками залежності свого життєвого успіху від самопізнання, самоконтролю й самовдосконалення. У таких

вихованців яскраво проявляються потреби, пов'язані з особистісним зростанням: підвищувати рівень компетентності, забезпечувати собі матеріальний комфорт, розвивати свої сили й здібності. Такі старші підлітки характеризуються наявністю сили волі, самоконтролю й відповідальності за свої дії, що неодмінно підвищує їхню успішність під час вирішення пізнавальних завдань.

Загалом, мотивація досягнення успіху для старших підлітків має позитивний характер. Під час такої мотивації дії вихованця спрямовані на те, щоб досягти конструктивних, позитивних результатів. Старші підлітки, мотивовані на успіх, ставлять перед собою головну позитивну мету, досягнення якої розглядатиметься ними як успіх. Для них властиве очікування успіху, вони впевнені в ньому [207].

Отримані дані за двома методиками дозволили узагальнити та вивести середнє арифметичне щодо рівня мотиваційно-ціннісного критерію самоактуалізації у старших підлітків. Зокрема, низький рівень наявний у 111 осіб (50,46%) в експериментальній групі та 106 осіб (49,77%) у контрольній групі; середній рівень проявляється у 76 старших підлітків (34,26%) експериментальної та 74 (34,74%) – контрольної груп та високий рівень характерний для 29 осіб (15,28%) експериментальної групи та 33 осіб (15,49%) контрольної групи (рис. 2.5).

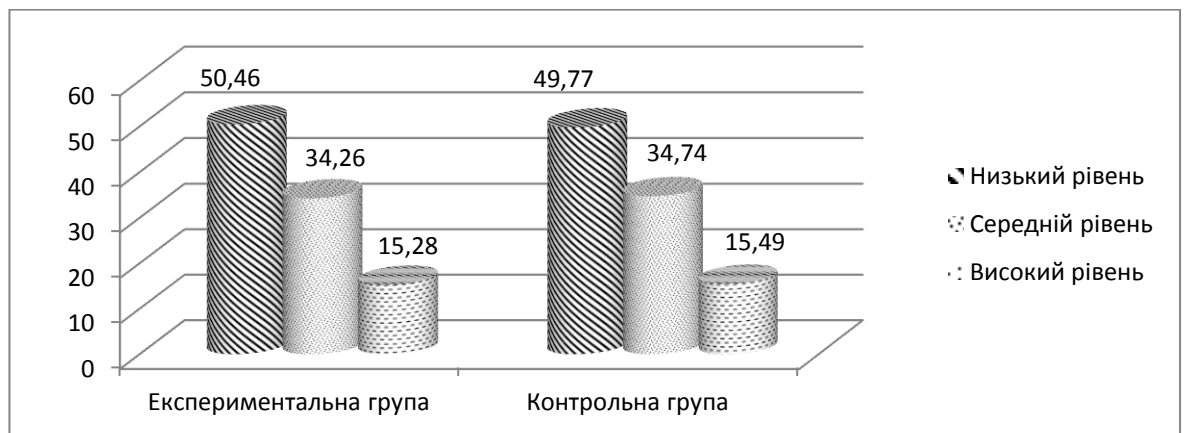

Рис. 2.5. Характеристика рівнів мотиваційно-ціннісного критерію самоактуалізації

На наступному етапі (Етап Б) констатувального експерименту метою дослідження було з'ясування рівня розвитку інформаційно-пізнавального критерію самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Завдання даного етапу Б: дослідити обізнаність старших підлітків про поняття та можливості самоактуалізації, способів і засобів її здійснення, а також визначити адекватність самооцінки старших підлітків власних важливих якостей, визначити знання вихованців про власні індивідуальні особливості та їх прояв у навчальній та іншій діяльності.

На даному етапі було використано методика «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної) за окремими шкалами, а також таку форму діагностичної роботи, як фокус-група.

Для дослідження інформаційно-пізнавального критерію за означеною методикою ми акцентували увагу на таких шкалах, як шкала «потреба в пізнанні», «прагнення до творчості та креативності».

Нами було обрано саме такі шкали для дослідження інформаційно-пізнавального критерію самоактуалізації тому, що кожна із них дає можливість дослідити різні сторони досліджуваного критерію самоактуалізації. Так, шкала «потреба в пізнанні» описує здатність підлітка до миттєвого пізнання – безкорисливе бажання нового, інтерес до об'єктів, не пов'язаний прямо з задоволенням різних потреб. Таке пізнання, вважає А. Маслоу [154], точніше й ефективніше, оскільки його процес не деформується бажаннями і прагненнями, людина при цьому не схильна судити, оцінювати і порівнювати. Вона просто бачить те, що є, і цінує це. Високий показник за цією шкалою характерний для особи, що самоактуалізується, завжди відкритій новим враженням.

У свою чергу, шкала *прагнення до творчості або креативність* є неодмінним атрибутом самоактуалізації, яку можна назвати творчим ставленням старших підлітків до життя. Детальніше результати дослідження інформаційно-пізнавального критерію за окремими шкалами методики

«Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної) представлені у додатку Б 2.

Для дослідження інформаційно-пізнавального критерію самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації ми також вибрали такий метод дослідження, як фокус-групи (сфокусованого групового інтерв'ю).

Мета сфокусованого групового інтерв'ю — не досягнення групового консенсусу, а з'ясування напрямків думок кожного із учасників. у сфокусованому груповому інтерв'ю заохочується висловлювання різних позицій будь-якого характеру — як позитивного, так і негативного.

Як доводить В. Вербець проведення фокус-груп має такі переваги:

- комфортність ситуації перебігу процесу; кожний учасник фокус-групи не обмежений часом для спілкування, відчуває увагу до себе, має можливість відпочити під час проведення дискусії;
- тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких не має перевищувати десяти) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучого;
- думки учасників взаємодії сприймаються не самі по собі, а у вербальному й невербальному контексті дискусії, адже учасники в ході обміну інформацією можуть не тільки змінювати власну думку, але й коригувати думки один одного;
- групова взаємодія, яка проявляється під час дискусії, дозволяє одержати інформацію не просто про те, що думають респонденти з приводу тієї чи іншої проблеми, а й про те, чому вони так думають [46, с.80-81].

Фокус-групи проводилися за розробленою нами програмою, детальніше представленою у додатку А, яка включає такі етапи: знайомство з учасниками, обговорення заздалегідь підготовлених питань (блоки запитань про важливість та необхідність повноцінного розкриття власних можливостей; шляхи реалізації себе у підлітковому середовищі; досвід участі старших підлітків у програмах, спрямованих на саморозвиток; бажання

вихованців розкривати та розвивати власні здібності), підведення підсумків дискусії. Загалом на етапі Б нами було проведено 15 фокус-груп зі старшими підлітками у Волинському обласному центрі соціально-психологічної реабілітації та Центрі соціально-психологічної реабілітації №1 м. Києва.

Проведення фокус-груп передбачає наявність модератора, який лише спрямовує розмову в потрібне русло, сама ж комунікація відбувається переважно між самими респондентами. У нашому дослідженні в ролі модератора у всіх центрах соціально-психологічної реабілітації був автор, всі відповіді та висловлювання учасниками фіксувалися його помічниками. Варто зазначити, що у ролі помічників виступали студенти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, для яких викладався спецкурс «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації».

Варто зауважити, що даний метод збору інформації ми обрали ще й тому, що, як засвідчили результати проведення, учасники почували себе вільніше, відвертіше висловлювали свої думки, аніж як зазвичай під час анкетування. Окрім того, проведення фокус-груп зі старшими підлітками дозволило більше зрозуміти здібності та потреби вихованців, які були враховані під час проведення формувального експерименту.

З метою встановлення доброзичливої позитивної робочої атмосфери у групі ведучий на початку кожної фокус-групи розповідав учасникам про мету зустрічі з ними; знайомився з учасниками фокус-групи з проханням назвати свої імена та з чим асоціюється самоактуалізація. Варто наголосити на тому, що окремі учасники вперше в житті чули таке поняття, як «самоактуалізація». Тому ведучий пояснював, що означає даний процес. Наприклад: «розвиток себе», «вміння знайти і розкрити свої таланти», «вміння займатися тим, що приносить задоволення та користь собі й оточуючим», «прагнути до кращого життя», «прагнути знаходити різні шляхи саморозвитку і їх використовувати» тощо.

Загалом, проведення фокус-груп позитивно вплинуло на проведення експерименту в цілому, оскільки старші підлітки мали можливість познайомитися ближче один з одним, з модераторами (в ролі яких виступав автор і асистенти-студенти).

Отримані результати за проведеними фокус-групами дозволили зробити такі висновки: про важливість та необхідність самоактуалізації та повноцінного розкриття можливостей старших підлітків. Під час проведення фокус-груп ми виявили закономірність, що більшість учасників розуміють важливість розкриття власних можливостей для реалізації повноцінного життя. Для узагальнення результатів ми запропонували учасникам три варіанти відповідей щодо важливості та необхідності самоактуалізації:

- 1) реалізація необхідна та важлива;
- 2) реалізація можлива лише за сприятливих умов;
- 3) реалізація не потрібна і не важлива.

Обговорення даної теми передбачало ряд запитань для старших підлітків, наприклад: «Як Ви проводите свій вільний час?», «Чи популярний саморозвиток у підлітковому середовищі? Як ви вважаєте, чому?», «Чи потрібна самореалізація/самоактуалізація? Як ви вважаєте, чому?» тощо. Відповідаючи на запитання, старші підлітки вказували на те, що проведення вільного часу у центрі соціально-психологічної реабілітації відбувається по-різному: це і залучення до господарсько-побутової діяльності ЦСПР (прибирання подвір'я, фарбування дверей, прибирання тощо), рідше – форми роботи, спрямовані на саморозвиток (заняття в гуртках, тренінги особистісного розвитку, заняття спортом тощо). Все ж, старші підлітки під час участі у фокус-групах вказували на те, що саморозвиток у підлітковому середовищі популярний, проте не завжди, на їхню думку, є така можливість, або ж вони не знають за допомогою яких ресурсів (де є відповідні безкоштовні спортивні чи хореографічні секції, хто їм може допомогти у відповідному пошуку, чи є можливість отримати професію за обраним інтересом тощо) це можна зробити.

Виявлено, що значна частина вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації вважають, що реалізація необхідна та важлива 67 осіб (31,02%) у експериментальній групі, 57 осіб (26,76%) у контрольній групі. У тому, що реалізація можлива лише за сприятливих умов, переконані 97 осіб (44,9%) в експериментальній групі та 100 осіб (46,95%) у контрольній групі. Водночас 52 особи (24,08%) в експериментальній групі та 56 осіб (26,29%) у контрольній групі не вірять у себе, вважають, що їм ніколи не вдасться досягти успіху в особистісній та професійній діяльності. На наш погляд, це пов'язано з особливостями життя та виховання старших підлітків. Як уже зазначалося вище, значна частина вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації – це діти вулиці, діти, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах, або ж діти, батьки яких нехтують своїми батьківськими обов'язками.

Все ж обговорення у фокус-групах дозволило зробити висновки про те, що значна частина вихованців переконана в тому, що розвиватися та актуалізувати власні можливості необхідно і це є важливо. Аналіз результатів представлений на рис. 2.6.

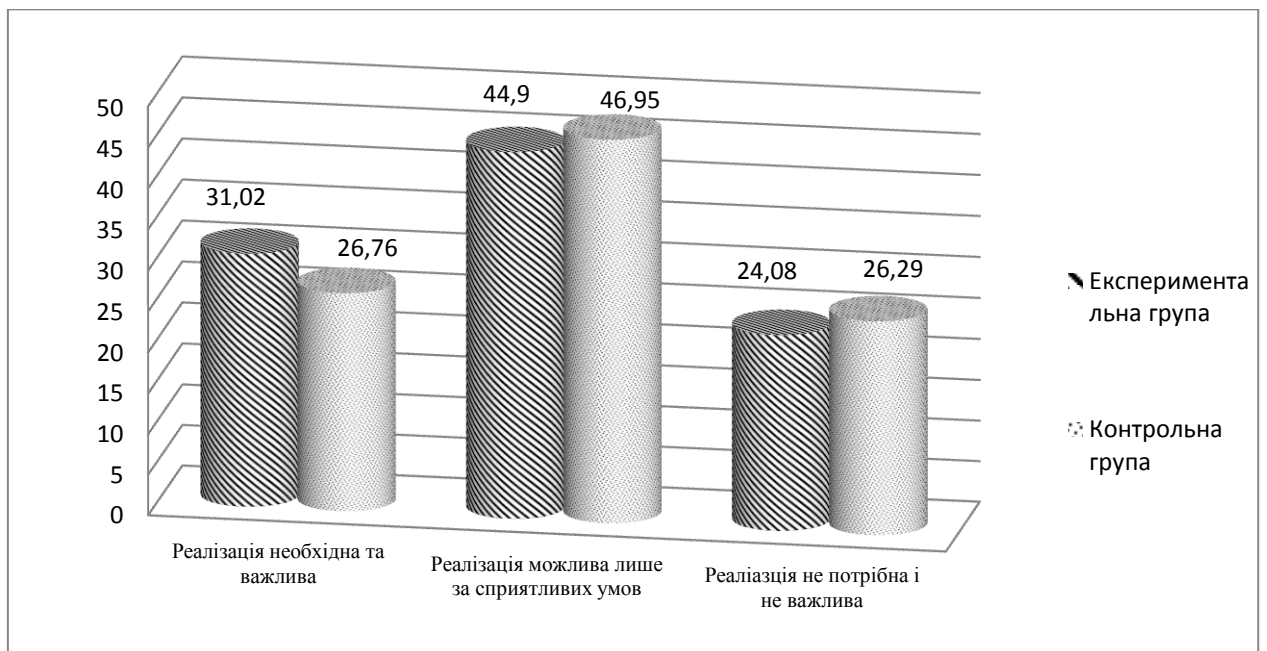

Рис. 2.6. Результати відповідей вихованців щодо важливості та необхідності реалізації власних здібностей

Самореалізація старших підлітків в оточуючому середовищі потребує визначення шляхів такої реалізації. Обговорення даної теми передбачало ряд запитань для старших підлітків, наприклад:

- «Які, на Вашу думку, можливі шляхи самореалізації та самоактуалізації?»;
- «Які способи проведення дозвілля для Вас цікаві?»;
- «Які гуртки чи секції Ви відвідували/відвідуєте?»;
- «Як плануєте продовжувати заняття спортом, танцями і т.д. у майбутньому?» тощо.

Під час обговорення таких шляхів у фокус-групах, у групі старших підлітків виникало багато суперечностей та дискусій. Причиною цього, на нашу думку, став різний рівень досвіду життя вихованців та різні погляди на шляхи реалізації себе у підлітковому середовищі. Під час обговорення ми акцентували увагу на тому, що такі шляхи підлітки повинні розглядати не лише в межах центру соціально-психологічної реабілітації, але й поза ним. Слід зауважити, що відповіді вихованців відрізнялися залежно від того, у якому центрі соціально-психологічної реабілітації вони перебували. Це, насамперед, пов'язано із різним матеріальним забезпеченням. Наприклад, у Волинському обласному центрі соціально-психологічної реабілітації, на відміну від інших центрів, облаштовано тренажерний зал, де старші підлітки, особливо хлопці, мають можливість активно займатися спортом. Крім того, об'єктивними причинами різних відповідей вихованців є також і різні плани роботи з ними залежно від центру, а також реальне виконання цих планів педагогічним колективом. Як свідчить практика, нерідко те, що прописано в документах і планах в реальному житті не виконується. Це спонукало нас до залучення до формувального експерименту також і фахівців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Відповідаючи на питання щодо шляхів саморозвитку, старші підлітки поруч із відповідями про заняття спортом, відвідування творчих студій,

заняттями танцями тощо, називали і такі, що стосувалися протиправної поведінки. Окремі підлітки вказали на те, що вони не бачать шляхів реалізації власних можливостей у суспільстві. Ми вибрали найбільш поширені відповіді старших підлітків щодо шляхів самореалізації у підлітковому середовищі та представили їх за рейтингом у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Шляхи самореалізації старших підлітків у соціально-виховному середовищі

Запропоновані учасниками фокус-груп шляхи реалізації	ЕГ (216 осіб)		КГ (213 осіб)	
	Осіб	%	Осіб	%
<i>У фізкультурно-оздоровчих групах</i>	62	28,71	58	27,23
<i>Заняття у театральних студіях, творчих майстернях</i>	55	25,47	47	22,07
<i>У волонтерських групах</i>	31	14,36	35	16,43
<i>Участь у інтелектуальних дискусійних групах</i>	21	9,73	26	12,21
<i>Задоволення інтересів у субкультурах</i>	20	9,27	18	8,45
<i>Прояви протиправних вчинків</i>	15	6,95	17	7,98
<i>Не знають як самореалізуватися</i>	12	5,51	12	5,63

За відповідями старших підлітків ми виявили їхню зацікавленість у різних шляхах самореалізації. Так, заняття у фізкультурно-оздоровчих групах цікавлять 62 особи (28,71%) експериментальної групи та 58 осіб (27,23%) контрольної групи. У свою чергу, заняття у театральних студіях, творчих майстернях важливі для 55 (25,47%) вихованців у експериментальній групі та 47 (22,07%) – у контрольній групі. Саморозвиток у волонтерських групах

цікавий для 31 (14,36%) старшого підлітка експериментальної групи та 35 (16,43%) – контрольної. Інші шляхи реалізації (участь у інтелектуальних дискусійних групах, задоволення інтересів у субкультурах) цікавлять меншу кількість вихованців. На такий шлях самореалізації, як прояви протиправної поведінки вказали 15 осіб (6,95%) в експериментальній групі та 17 осіб (7,98%) у контрольній групі. Не знають як самореалізуватися 12 (5,51%) вихованців експериментальної групи та 12 (5,63%) – контрольної.

Отримані результати стали принципово важливими для нашого дослідження під час формувального експерименту.

1. Наступне питання, що обговорювалося під час проведення фокус-груп, – наявність у старшого підлітка досвіду участі у програмах, спрямованих на саморозвиток. Обговорення даної теми передбачало ряд запитань для старших підлітків, наприклад:

- «У яких заходах розвиваючого характеру Ви брали/берете участь?»;
 - «Що Вам найбільше подобалося/подобається?»;
 - «Як Ви почували/почуваєте себе під час участі у програмах і заходах?»;
 - «Чи завжди така Ваша участь була добровільною?»;
 - «Які заходи і форми справили на Вас найбільше враження?»
- тощо.

Варто зазначити, що на старті фокус-груп, учасники неохоче ділилися власним досвідом участі у подібних програмах. Проте комфортна та невимушена атмосфера обговорення сприяла тому, що підлітки ставали більш відвертими та щирішими у власних висловлюваннях. Окрім того, відповіді вихованців відрізнялися залежно від того, у якому центрі соціально-психологічної реабілітації вони перебували. Зокрема, старші підлітки – вихованці Центру соціально-психологічної реабілітації №1 м. Києва мають більший досвід участі у програмах, спрямованих на саморозвиток і самоактуалізацію в порівнянні з вихованцями Волинського обласного ЦСПР.

Це пояснюється більшою кількістю можливостей характерних для великого міста. Нам вдалося дізнатися, що значна частина вихованців уже має досвід участі у програмах, спрямованих на розвиток. Дехто із вихованців є постійними волонтерами у своїх школах, час від часу беруть участь у спортивних змаганнях або ж відвідують центри розвитку творчості. Також варто зазначити, що незначна частина наших респондентів має досвід участі у шкільних олімпіадах з окремих предметів. Як показало дослідження, окремі вихованці не мають досвіду участі у програмах, спрямованих на саморозвиток.

Узагальнюючи висловлене вихованцями під час фокус-груп, модератори поставили перед вихованцями конкретне завдання: оцінити, яким був цей досвід: позитивним чи негативним.

Отже, отримані результати дозволяють зробити висновок, що більше половини старших підлітків мають досвід участі у програмах, спрямованих на саморозвиток. Із них 123 особи (56,94%) в експериментальній групі та 116 осіб (54,46%) у контрольній групі мають позитивний досвід, водночас негативний досвід мають 32 особи (14,82%) експериментальної групи і 43 особи (20,19%) контрольної групи. Не мають досвіду участі у програмах, спрямованих на саморозвиток, в експериментальній групі – 61 (28,24%) старший підліток і 54 особи (25,35%) у контрольній групі (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

**Показники досвіду участі старших підлітків у програмах,
спрямованих на саморозвиток**

Групи	Мають позитивний досвід		Мають негативний досвід		Не мають досвіду	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
ЕГ (216 осіб)	123	56,94	32	14,82	61	28,24
КГ (213 осіб)	116	54,46	43	20,19	54	25,35
	<i>Осіб</i>	<i>%</i>	<i>Осіб</i>	<i>%</i>	<i>Осіб</i>	<i>%</i>

Прагнення старших підлітків розкривати та розвивати власні здібності є неодмінною умовою самоактуалізації. Обговорення даної проблеми передбачало ряд запитань для старших підлітків, наприклад:

- «Чи проводяться у Вашому навчальному закладі/ЦСПР заходи, спрямовані на самоактуалізацію і саморозвиток?»;
- «Якщо «так», то хто проводить такі заходи та як часто вони проводяться?»;
- «У якій формі проводяться заходи, спрямовані на самоактуалізацію і саморозвиток?»;
- «Які теми висвітлювалися під час даних заходів?»;
- «Чи хотіли б ви взяти участь у заходах, спрямованих на самоактуалізацію і саморозвиток?»;
- «Які питання ви б хотіли обговорити під час даних заходів та у якій формі?».

Обговорення у фокус-групах ще раз підтвердило наявність у старших підлітків зневіри у власні можливості і можливості оточуючого середовища. Окрім того, відповідаючи на запитання щодо форм роботи, які проводяться для вихованців у центрах соціально-психологічної реабілітації, учасники ще раз підтвердили те, що більшість із них проводяться лише формально або ж зовсім не проводяться.

Варто зауважити, що учасники залюбки розповідають про те, що їм найбільше подобається під час різних форм роботи розвиваючого характеру. Зокрема, цікавими для старших підлітків є заняття, у яких використовуються інтерактивні форми роботи. На наш погляд, це пояснюється тим, що інтерактивні форми роботи передбачають зміну видів діяльності та «включеність» у процес, що імпонує вихованцям старшого підліткового віку.

Для узагальнення результатів ми запропонували учасникам три варіанти відповіді щодо прагнення до розвитку своїх здібностей: 1) прагну до саморозвитку; 2) швидше прагну; 3) швидше не прагну; 4) не прагну.

Отримані результати під час обговорення прагнення до саморозвитку дозволили дізнатися, що бажання старших підлітків «стати кимось у житті» переважає над небажанням: не прагнуть до саморозвитку 19 осіб (8,8%) в експериментальній групі та 13 осіб (6,1%) у контрольній; швидше не прагнуть 38 осіб (17,59%) експериментальної групи і 41 особа (19,25%) контрольної групи; швидше прагнуть до саморозвитку 73 особи (33,8%) в експериментальній групі та 78 осіб (36,62%) контрольної групи; прагнуть до саморозвитку 86 осіб (39,81%) експериментальної групи та 81 особа (38,03%) контрольної групи. На нашу думку, це також пов'язане саме з особливостями старшого підліткового віку та амбіціями, що виникають у вихованців. Узагальнені результати представлені на рис. 2.7.

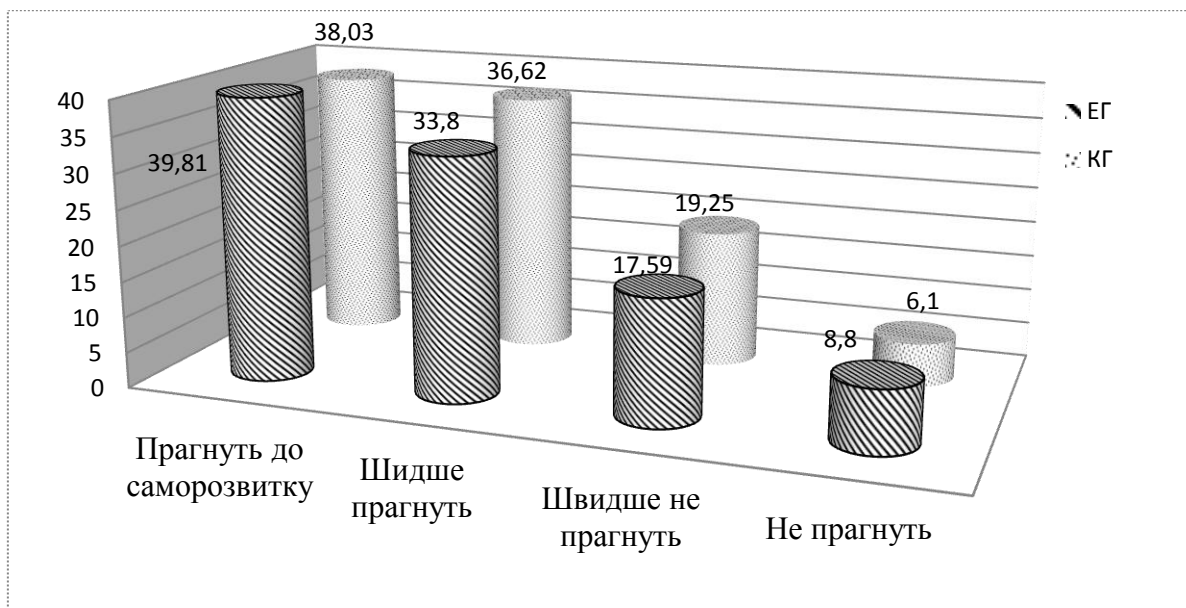

Рис. 2.7. Показники прагнення старших підлітків до саморозвитку

Узагальнюючи результати дослідження інформаційно-пізнавального критерію можна стверджувати, що більшість старших підлітків мають уявлення про сутність самоактуалізації, способи та засоби її здійснення, а також усвідомлюють та проявляють власні індивідуальні особливості у навчальній та інших видах діяльності. Водночас є частина старших підлітків,

у яких відсутній інтерес та уявлення про самоактуалізацію, а також відсутнє прагнення до розвитку та прояву власних індивідуальних особливостей.

Метою наступного етапу констатувального експерименту (Етап В) стало проведення діагностики рівня операційно-діяльнісного критерію самоактуалізації старших підлітків. Завдання етапу В: необхідність дослідити рівень креативності; уміння свідомо й активно проявляти свої особливості в навчальній і професійній діяльності; рівень самостійності вибору основних напрямів, засобів, прийомів самоактуалізації; здійснення самоконтролю етапів власної самоактуалізації. На цьому етапі ми використовували методику «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазуткіна в адаптації Н. Каліної) – за окремими шкалами, а також метод включеного спостереження.

Зокрема, було використано такі шкали, як: шкала орієнтації в часі, спонтанність, саморозуміння та аутосимпатія, контактність і гнучкість, гнучкість у спілкуванні. Так, «шкала орієнтації в часі» показала, наскільки старші підлітки живуть сьогоднішнім, не відкладаючи своє життя «на потім» і не намагаючись знайти порятунк у минулому. За допомогою дослідження шкали *спонтанність* вдалося дізнатися про впевненість вихованців у собі та ступінь їхньої довіри до навколишнього світу, що є властивим для людей, які є самоактуалізованими.

У свою чергу, дослідження за *шкалою гнучкості у спілкуванні* дозволило виявити наявність або відсутність соціальних стереотипів, спроможність до адекватного самовираження у спілкуванні. Так, високі показники у старших підлітків свідчать про автентичну взаємодію з оточуючими, здатність до саморозкриття. Такі вихованці центрів соціально-психологічної реабілітації орієнтовані на особистісне спілкування, вони не схильні до фальшу або маніпуляцій, не змішують саморозкриття особи з самопрезентацією – стратегією і тактикою управління створюваним враженням. У свою чергу, старші підлітки із середнім і низьким рівнями самовираження відзначилися невпевненістю у власній привабливості, в тому,

що вони цікаві іншому співрозмовнику, та спілкування з якими може приносити задоволення. Детальніше результати дослідження операційно-діяльнісного критерію за окремими шкалами методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної) представлені у додатку Б 3.

Підводячи підсумки констатувального експерименту за зазначеними вище шкалами використовуваної нами методики, а також за результатами включеного спостереження, ми дійшли висновку, що самоактуалізація особистості є складним та неоднозначним процесом. Аналізуючи прояви самоактуалізації старших підлітків-вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, ми виявили, що найбільш значущими є такі складові, як уявлення про природу людини, пізнавальна потреба, креативність, сензитивність, аутосимпатія. Відносно слабше проявляються такі властивості, як гнучкість поведінки, ціннісні орієнтації.

Окрім того, за допомогою експрес-опитування було також досліджено ставлення самих підлітків до самоактуалізації. Вихованцям були запропоновані такі варіанти відповідей: 1) хочу пізнати себе і можу змінитися; 2) можу вдосконалюватися, але не хочу пізнавати себе; 3) хочу пізнавати себе, але не можу себе змінити; 4) не хочу пізнавати себе і не хочу змінюватися. Результати відповідей представлені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Ставлення до самоактуалізації у старших підлітків

Позиція старших підлітків	ЕГ (216 осіб)		КГ (213 осіб)	
	Осіб	%	Осіб	%
Хочу пізнати себе і можу змінитися	132	61,11	121	56,81
Можу вдосконалюватися, але не хочу пізнавати себе	50	23,15	53	24,88
Хочу пізнавати себе, але не можу себе змінити	18	8,33	20	9,39
Не хочу пізнавати себе і не хочу змінюватися	16	7,41	19	8,92

На основі аналізу результатів за означеними методиками щодо рівнів самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації виведено середнє арифметичне за всіма досліджуваними критеріями, що представлено в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Рівні самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації на початок експерименту

Рівень	Низький		Середній		Високий	
Група Критерії	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
інформаційно-пізнавальний	74	71	106	103	36	39
	34,26%	33,33%	49,07%	48,36%	16,67%	18,31%
операційно-діяльнісний	79	77	116	110	21	26
	36,58%	36,15%	53,7%	51,64%	9,72%	12,21%
мотиваційно-ціннісний	76	74	111	106	29	33
	34,26%	34,74%	50,46%	49,77%	15,28%	15,49%

Результати проведеного дослідження щодо визначення рівня самоактуалізації старших підлітків дозволяють стверджувати, що більшість вихованців експериментальної групи – 111 осіб (51,39%) та 106 осіб (49,77%) з контрольної групи мають середній рівень самоактуалізації. Значна частина вихованців старшого підліткового віку центрів соціально-психологічної реабілітації характеризується низьким рівнем: 76 осіб (35,19%) – в експериментальній групі; 74 особи (34,74%) – контрольній групі. При цьому лише 29 осіб (13,42%) в експериментальній групі та 33 особи (15,49%) у контрольній проявляють високий рівень самоактуалізації. Зведені результати представлено на рисунку 2.8.

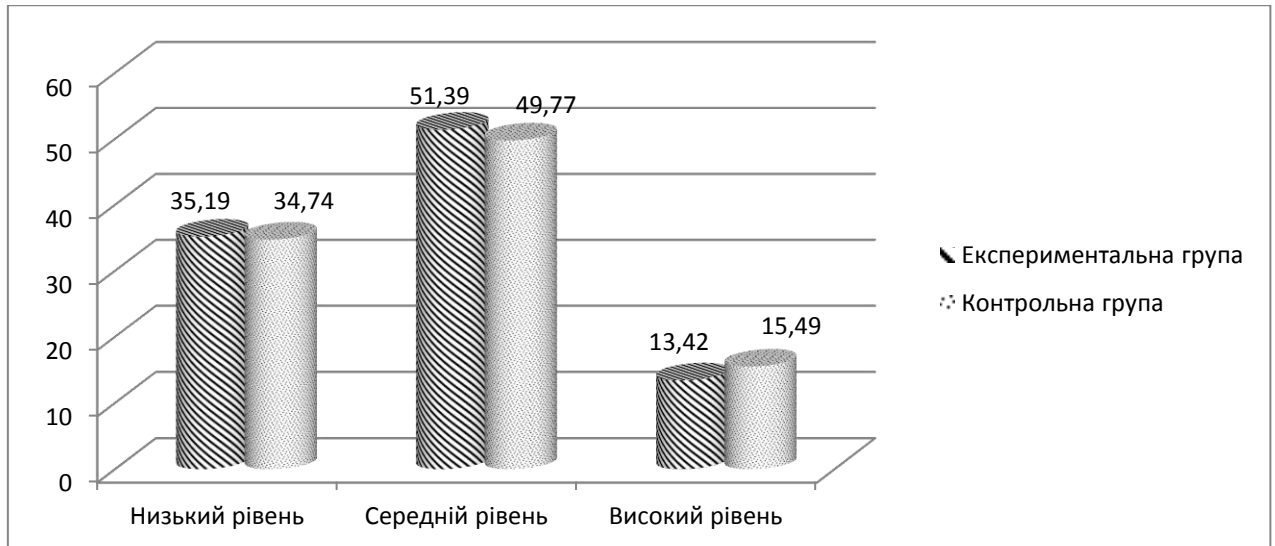

Рис. 2.8. Рівень самоактуалізації старших підлітків на констатувальному експерименті

Отримані дані підтверджують припущення А. Маслоу про те, що самоактуалізуючі особистості становлять лише 1% від всього населення, оскільки – це взірці реалізації всієї величі людського потенціалу, які можуть бути певним еталоном для вихованців у їх саморозвитку та самореалізації [154].

Результати констатувального експерименту, визначення практичного досвіду фахівців центрів соціально-психологічної реабілітації і власний педагогічний досвід протягом трьох років дозволяють стверджувати, що причинами невисоких рівнів за показниками самоактуалізації старших підлітків є відсутність у фахівців центрів цілісного розуміння стратегії розвитку особистості, обмеженість використання адекватних методів і прийомів, які вони використовують, брак методичної літератури і водночас відсутність у старших підлітків стійкої позитивної мотивації щодо розвитку власної особистості.

Результати констатувального експерименту та встановлення причин, що перешкоджають досягненню підвищення рівня самоактуалізації старших підлітків у ЦСПР, дозволили спрогнозувати, що необхідно:

- а) конкретизувати соціально-педагогічні умови, необхідні для самоактуалізації старших підлітків;
- б) визначити оптимальні шляхи та методичні засоби самоактуалізації вихованців старшого підліткового віку ЦСПР;
- в) удосконалити прийоми, методи та форми роботи з урахуванням рівня пізнавальних можливостей, вікових, індивідуальних особливостей старших підлітків.

2.2. Соціально-педагогічні умови та експериментальні технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації

Виклики сучасності вимагають переходу від директивної до особистісно орієнтованої моделі навчання й виховання, що націлює на пошук нових шляхів і засобів, які забезпечуватимуть розвиток внутрішніх можливостей дітей, їхніх потреб, інтересів, творчих здібностей.

У зв'язку з цим постає потреба у допомозі молодим людям у самовизначенні, виборі професійного та життєвого шляху, засвоєнні надбань старших поколінь, особистісному зростанні – все це виступає пріоритетним напрямком соціально-педагогічної діяльності.

Як зазначає Н. Павлик, у сучасному суспільстві дедалі частіше продукується думка про неспроможність повноцінного розвитку і виховання дітей в закладах закритого типу. Головною причиною цього є «депривація основних потреб дітей, що призводить до вражаючих соціально-психологічних наслідків» [183, с.58].

З огляду на це такі вихованці потребують вдосконалення системи виховної роботи з ними. Однією з обов'язкових умов розробки і впровадження ефективних технологій роботи із вихованцями закладів тимчасового перебування дітей, зокрема центрів соціально-психологічної реабілітації, є врахування психолого-педагогічних аспектів організації

роботи, а також обов'язкова опора на соціальні, психологічні характеристики вихованців.

Особливої уваги вимагає організація у таких центрах різних видів діяльності зі старшими підлітками, які вже у найближчому майбутньому будуть брати активну участь у соціально-економічному, політичному і культурному житті українського суспільства.

З метою здійснення ефективного процесу соціально-психологічної реабілітації вихованців у центрі необхідно створити відповідні умови для оволодіння і реалізації досвіду, які переконливо обґрунтували і впровадили спеціалісти обласних служб у справах дітей (Хмельницька, Івано-Франківська, Черкаська, Чернігівська, Миколаївська, Житомирська, Вінницька, Закарпатська області):

- 1) досвіду «розумного» проведення відпочинку (вільного часу, дозвілля);
- 2) досвіду життя і поведінки в колективі: пізнання способу спільного перебування в групі однолітків, уміння узгоджувати свої дії та поведінку з діями інших, що є вкрай необхідним при побудові стосунків із навколишнім світом;
- 3) можливостей розкрити власний потенціал, проявити ініціативу і заслужити повагу інших завдяки своїй діяльності;
- 4) досвіду взаємодопомоги і турботи про інших;
- 5) можливостей пожити в реальному демократичному співтоваристві, засвоюючи досвід демократії та навички поваги до прав інших [99].

За даними дослідження Державного інституту сімейної та молодіжної політики «Діти у складних життєвих обставинах» першочерговим завданням фахівців центрів соціально-психологічної реабілітації стало:

- глибоке вивчення феномена дезорганізації, дезадаптації дитини (почуття тривоги, страху, соціальної пасивності тощо);

- вивчення питань соціальної, психологічної, світоглядної адаптації дитини у суспільному середовищі, психологічних та педагогічних чинників, що стимулюють чи гальмують цей процес;
- корекція деформації самосвідомості; допомога у зайнятті значущої соціальної позиції й усвідомлення свого «Я», подолання інфантилізму, егоїзму, духовної спустошеності;
- організація навколо вихованця соціально-реабілітаційного простору, створення особливої оптимістичної, позитивної емоційно насиченої атмосфери міжособистісного спілкування;
- допомога вихованцеві оволодіти засобами і технікою самореабілітації – механізмом і здатністю до самопомоги в якомога продуктивнішому подоланні кризових ситуацій, виході зі скрутного становища, поверненню на тимчасово втрачену траєкторію життєвого шляху;
- сприяння становленню вихованця як суб'єкта життєдіяльності, який володіє мистецтвом пізнання самого себе, компетентністю, життєздатністю;
- відновлення здоров'я хворого вихованця шляхом зміни його особистості, зрушеннями в емоційній сфері – подоланням наслідків переживань, небажаних настанов, невпевненості у своїх силах;
- комплексна реабілітація вихованців із психосоматичними захворюваннями;
- захист вихованців від усіх форм фізичного та психологічного насильства;
- допомога кожному вихованцеві визначити індивідуальну траєкторію розвитку з урахуванням його психофізичних особливостей, стану фізичного, психічного морального здоров'я;
- визначення в навчально-реабілітаційному процесі системи заходів, що забезпечують фізичну, психологічну й соціальну безпеку і формування власного способу захисту [71, с.58].

Оптимального результату у такій роботі можна досягти тільки за умови узгодження дій усіх дорослих, які задіяні у цій справі. Загальні цілі дозволяють спланувати супровід вихованців у процесі їх реабілітації в період, коли вони потрапили до центру соціально-психологічної реабілітації.

Багатоаспектне вивчення самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, визначення критеріїв самоактуалізації старших підлітків, виявлення рівнів та стану самоактуалізації старших підлітків, відображене нами у попередніх параграфах дисертації, стало підґрунтям для обґрунтування й апробації соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Аналіз наукових досліджень із проблеми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дозволив нам сформулювати положення, що лягли в основу обґрунтування *соціально-педагогічних умов самоактуалізації* старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації:

1. Самоактуалізація особистості включає такі складові, як: соціальні характеристики (взаємодія зі соціумом); психологічні якості (безпосередність, демократичний характер); лідерські характеристики (прагнення до влади); прагнення до творчості (креативність); інтелектуальний розвиток; самосприйняття.

2. Самоактуалізацію старших підлітків слід розглядати як процес актуалізації власного потенціалу, внутрішніх ресурсів та використання їх як засобів і способів реалізації смислу життєдіяльності.

3. Самоактуалізація старших підлітків включає наступні критерії: мотиваційно-ціннісний, інформаційно-пізнавальний та операційно-діяльнісний.

4. Процес самоактуалізації старших підлітків відбувається під впливом різноманітних педагогічних чинників на індивідуальному рівні, сімейному

рівні, рівні найближчого оточення (рівень однолітків, рівень центру соціально-психологічної реабілітації) та суспільному рівні.

Положення щодо самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації були обґрунтовані у першому розділі дисертаційного дослідження, а визначення та обґрунтування соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації потребує додаткового роз'яснення та аналізу понять «умови», «соціально-педагогічні умови» та «соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації».

У довідковій літературі пропонуються різні тлумачення поняття «умова». Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» зазначено: «умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять із можливості в дійсність» [266, с. 482].

У психології умови включають в себе фактори, від яких залежить розвиток чогось. Так, психологи наголошують, що до умов належать люди та відносини між ними, оточення, предмети матеріальної та духовної культури [208, с. 705].

Цікавим для нашого дослідження є положення російського науковця І. Ліпського [144], який розглядає умову як те, від чого залежить щось інше, обумовлене; істотний компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), за наявності якого виникає існування певного явища. Повний набір умов, із яких не можна виключити жоден компонент, не порушивши обумовленості і до якого не можна додати нічого, що не було б зайвим із погляду обумовленості цього явища, називають необхідним і достатнім [144, с. 58]. З іншого боку, умови як сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на розв'язання конкретних завдань розглядає дослідник А. Найн [172].

Нам більше імпонує визначення О. Пехоти, в якому «умова» розглядається як категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, як необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети [263].

Варто зауважити, що у педагогічній літературі досить часто зустрічається поняття «педагогічна умова», що є принципово важливим для нашого дослідження. Так, А. Семенова за В. Стасюк у Словнику-довіднику з професійної педагогіки визначають «педагогічні умови» як обставини, за яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [243, с. 243; 261].

Принципово важливими для нашого дослідження є визначення поняття «соціально-педагогічна умова». Так, вітчизняний дослідник Т. Лях тлумачить це поняття як сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників, які обумовлюють результативність певної діяльності [146, с. 97-98]; Н. Зимівець розглядає соціально-педагогічні умови як джерело виникнення, існування та розвитку самого процесу, які володіють здатністю регулювання процесу, можливістю робити його компоненти співвідношуваними один з одним [93, с. 58-59]; Т. Журавель визначає умови досліджуваної діяльності як взаємопов'язані та такі, що взаємодіють між собою і складають одне ціле [81, с. 119].

Ми приймаємо визначення «соціально-педагогічні умови» Л. Кальченко, яка розуміє зміст *соціально-педагогічних умов* як спеціально організовані обставини і можливості для діяльності, від наявності або зміни яких залежить ефективність певного процесу [101, с.152].

Як робочий варіант ми розкриваємо *соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації як сукупність педагогічних обставин, які створюються під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на входження старших підлітків у соціум та взаємодію з ним, засвоєння ними соціального*

досвіду, залучення їх до соціуму, збереження здоров'я, розвиток свідомості й здатності до саморозвитку та самовизначення.

Аналіз суперечностей у наукових тлумаченнях вказує на необхідність реалізації сукупності умов: на індивідуальному рівні (досягнення внутрішньо особистісної гармонії), на рівні соціальної групи (досягнення гармонії індивіда у ході взаємодії з безпосереднім оточенням, колективом), на рівні соціуму (узгодження власних оцінок, особистісних можливостей із цінностями соціального середовища).

Узагальнення теоретичних підходів до визначення та характеристики понять «умови» та «соціально-педагогічні умови», а також узагальнення результатів констатувального експерименту дозволило нам визначити та обґрунтувати соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, що передбачає необхідність:

1. Реалізації комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.
2. Забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації.
3. Організації і координації роботи фахівців мультидисциплінарної команди.

Обґрунтовуючи першу соціально-педагогічну умову *«реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації»*, варто визначити поняття «комплексна програма самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації» та встановити форми роботи, спрямовані на самоактуалізацію старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

У словнику-довіднику соціального працівника зустрічається поняття «соціальна програма», яка пояснюється як сукупність заходів (дій), необхідних для реалізації соціального проекту або плану; документ, що

визначає зміст і послідовність дій, спрямованих на вирішення конкретних соціальних проблем [115, с. 1148]. Дане тлумачення стало основою для визначення поняття «комплексна програма самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації».

Спираючись на наукові джерела щодо вирішення питань самоактуалізації старших підлітків [17; 35; 45; 152; 163; 257], нами було встановлено, що *комплексна програма самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації* – це система послідовних організаційних форм та методів соціально-педагогічної роботи, які мають на меті сприяти розкриттю потенціалу вихованців, сприяти створенню умов для самореалізації та самоактуалізації старших підлітків.

Провідними складовими, які сприяють реалізації комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, є:

- створення умов для розвитку особистісного потенціалу старших підлітків, самореалізація особистості в різних видах діяльності;
- підвищення рівня поінформованості старших підлітків про можливості самоактуалізації;
- мотивація старших підлітків до саморозвитку, розкриття внутрішнього потенціалу;
- виявлення та усунення чинників, що перешкоджають або зменшують самоактуалізацію старших підлітків;
- посилення підтримуючого середовища (найближчого оточення) у процесі самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

На основі аналізу характеристик просвітницьких програм, запропонованих Д. Кербі, ми виокремлюємо основні характеристики комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, яка повинна: ґрунтуватися на теоріях пізнання, впливу та осмисленої дії (знання, мотивація, очікування результату,

самореалізація), містити достатню кількість занять та реалізовуватися у невеликих групах із використанням інтерактивних методів роботи, враховувати базові принципи та норми поведінки старших підлітків, вік цільової аудиторії, бути спрямованою на засвоєння підлітками моделі самоактуалізації старших підлітків та прийняття виважених рішень під час власної свідомої діяльності [93, с. 91].

Обґрунтування першої соціально-педагогічної умови – *реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації* – передбачає використання у даній програмі соціально-педагогічних технологій, що забезпечують урахування соціально-психологічних особливостей вихованців та сприяють їх соціальній захищеності.

У процесі розробки першої соціально-педагогічної умови ми визначили, що *соціально-педагогічна технологія самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації* – це своєрідний політехнологічний комплекс, який інтегрує в собі ряд спеціалізованих технологій, методів, які працюють на вирішення кінцевої мети самоактуалізації, серед яких: *технологія соціальної реабілітації; технологія соціальної профілактики; технологія ведення випадку.*

На процес самоактуалізації підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації можна позитивно впливати, формуючи його психологічні передумови за допомогою циклів навчально-тренінгових занять, спрямованих на особистісний розвиток і виведення їх на оптимальні траєкторії індивідуального розвитку старших підлітків.

Для досягнення мети необхідно адекватне комплексне поєднання технологій та методик, спрямованих на допомогу вихованцеві у проектуванні концепції майбутнього, адекватної його особистісним особливостям і потенціалу, що дозволяють йому виробити соціально прийнятні стратегію і тактику здійснення життєвих планів, а також конкретні методики, спрямовані

на виправлення помилок, вже допущених в минулому і їх поведінкових наслідків у сьогоденні.

У ході теоретичного дослідження було окреслено складові педагогічних чинників впливу на процес самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, вплив на який мають: середовище центру, соціально-психологічна адаптація, здатність до рефлексії, самооцінка, ціннісні орієнтації, референтна група, основні потреби підліткового віку, колектив фахівців центру.

Під час здійснення впливу на процес самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації ми активно використовуємо такі технології соціально-педагогічної роботи, як технології соціальної корекції та реабілітації, технологію соціальної профілактики, технологію самоактуалізації особистості та технологію соціально-виховного супроводу.

При виокремленні завдань технологій, ми виходимо із визначення поняття технології соціально-педагогічної роботи – це сукупність способів, дій соціальних педагогів, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків [42, с.6].

Розглянемо детальніше технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Як зазначає Г. Селевко, «технології соціальної корекції поведінкових відхилень старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації передбачають:

- допомогу вихованцеві у подоланні соціально-педагогічних труднощів;
- корекцію відхилень у розвитку і поведінці;
- підведенню старшого підлітка до процесу самовиховання і перевиховання;
- створення позитивної Я-концепції;

- сприяння формуванню адекватної самооцінки;
- сприяння розвитку інтелектуальних здібностей;
- адаптацію в колективі однолітків, включення в соціальну і внутрішню колективну взаємодію [227, с. 132-133].

Технології соціальної корекції поведінки старших підлітків охоплюють всі сфери життєдіяльності дитини і включають три детерміновані підсистеми впливу на особистість.

1. Цілеспрямований вплив на свідомість старшого підлітка із врахуванням особливостей розвитку.

Дана підсистема спрямована на те, щоб формувати у вихованців позитивну Я-концепцію, виховувати позитивну самооцінку, яка буде забезпечувати відчуття впевненості в собі, довіру до інших, а в кінцевому результаті успіх життєдіяльності старших підлітків. Зокрема, можливе застосування кількох цільових програм.

Під час цільової програми «Пізнай себе» старший підліток розкриває свої внутрішні психічні властивості, знайомиться з особливостями темпераменту, свідомості та емоцій, навчається адекватній самооцінці [227, с. 132-133].

Цільова програма «Створи себе сам» відкриває для підлітків можливість самовиховання, допомагає сформувати адекватну самооцінку, визначити завдання та шляхи їх вирішення.

Найгострішою проблемою для підлітка в його середовищі є прагнення завоювати своє місце, утвердитися в групі однолітків. Завдання програми «Культура спілкування» – це допомагати тим, хто переживає труднощі у міжособистісному спілкуванні з однолітками та дорослими.

2. Залучення підлітка до позитивної діяльності, адекватної його інтересам, можливостям і психічному стану, необхідної для повноцінної самоактуалізації особистості.

Дана підсистема моделі корекції поведінки – це організація життєдіяльності підлітка, яка дає йому можливість самостверджуватися і

самореалізуватися. Використовуються можливості суспільства, щоб дати можливість підлітку займатися такою діяльністю (мистецтво, техніка, спілкування і т.д.). На цій основі проектується система різних форм роботи (тренінг креативності, заняття в гуртках «Умілі руки» тощо). Така діяльність повинна відповідати інтересам і здібностям підлітка, бути продуктивною, творчою та суспільно корисною, щоб її результати позитивно оцінювалися оточуючими.

3. Вплив на емоційну сферу підлітка (підвищення рівня Я-концепції) шляхом зміни ставлення до нього з боку інших суб'єктів корекції.

Дана складова підсистеми технології передбачає вплив на емоційну сферу шляхом зміни ставлення до нього на основі особистісного підходу.

Особистісний підхід включає в себе ідею особистісної спрямованості виховання та освіти, загальнолюдські принципи, ідею демократизації педагогічних відносин як основи формування демократичної особистості, ідею активізації та використання саморегулюючих механізмів розвитку особистості [227, с. 132-133].

Перераховані вище технології і програми Г. Селевко стали основою для розробки наших практичних матеріалів роботи зі старшими підлітками – вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації.

Наступна технологія, яку ми виокремлюємо і використовуємо у нашому дослідженні – це технологія реабілітації старших підлітків. Вона передбачає:

- захист вихованця від зовнішніх загроз – жорстокого ставлення з боку батьків або родичів, експлуатації з боку дорослих тощо (Диспути і дискусії, «Будувати життя чи пристосуватись до життя?», мозкові штурми «Як не стати жертвою», «Що залежить від мене», «Як я можу себе захистити?» тощо);

- захист законних прав та інтересів старшого підлітка, пов'язаних з його стосунками у сім'ї, здобуттям освіти, оволодінням професією (бесіди «Що таке громадянська зрілість?», «Виховуйте в собі відповідальність»,

«Жити за Законами країни», «Свобода. Рівність. Права людини»; диспути «Чи завжди у людини є вибір? Так чи ні.», «Життя після школи: робота чи навчання?», «Чи цінується у наш час талант?», «Освіта – головне в житті людини. Так чи ні?», «Розум і краса. Що головніше?», «Навчання в школі. Обов'язок чи власне бажання?», «Самоактуалізація: наполеглива праця чи натхнення?» тощо);

- психологічну і педагогічну підтримку, яка сприяє ліквідації кризових станів особистості, допомога вихованцям у подоланні своїх недоліків (індивідуальні бесіди, перегляд і аналіз відео матеріалів «Тренер Картер / Coach Carter», «Життя на продаж», «Форрест Гамп/Forrest Gump» тощо);

- діагностику деформації в особистісному розвитку і психофізичному стані вихованця для розробки індивідуальної програми його реабілітації;

- комплексність та координацію зусиль і впливів на різних рівнях: культурно-виховному, соціальному, правовому;

- особистісний підхід, індивідуальна робота на основі рівня фізичного, інтелектуального і психічного розвитку;

- сприяння поверненню в сім'ю.

- формування активної життєвої позиції особистості самого вихованця [227, с. 132-133].

Наступна технологія – соціальної профілактики – передбачає як профілактику, пов'язану із вживанням алкоголю та наркотиків, так і профілактику деструктивної поведінки, виходу на вулицю та проявів антисоціальної поведінки (Тренінгові заняття «Здоровому – все здорово», «Ризикована поведінка», «Моє життя – мій вибір», «Моє майбутнє», диспути «Яким я бачу себе у майбутньому», «Алкоголізм – шлях у прірву?», «ВІЛ/СНІД стосується кожного», перегляд і аналіз відео-матеріалів «Достукатись до небес/Knockin' On Heaven's Door», «Заплати наперед/Pay It Forward», «Мільйонер з нетрів/Slumdog millionaire» тощо).

Узагальнення представлених вище технологій у нашому дослідженні дозволило нам застосувати *технологію самоактуалізації особистості*. В основі даної технології є діяльність вихованця, яка організовується не лише щодо пізнавальних, а й інших потреб самоактуалізації особистості. Зокрема, А. Ухтомський [259] сформулював три умови активності особистості:

I – «Теорія». Ефективність процесів самовдосконалення, самовиховання, вплив особистості на саму себе визначається рівнем усвідомлення вихованцем цілей і можливостей свого розвитку. Це цикл теоретичних занять, що дає знання по психології, педагогіці, етиці, профорієнтації, економіці і т.д.

II – «Практика». Участь старшого підлітка в самостійній творчій діяльності, досвід успіху та тренінг досягнень. Це різного роду позаурочна діяльність, яка дає можливості задовольнити потребу саморозвитку та самоактуалізації. По суті це процес самостійної і творчої діяльності. Старший підліток залучається до різного роду творчої діяльності за інтересами, отримуючи при цьому навчання самостійності, досвід успіху, переконуючись у великих можливостях власної особистості.

III – «Методика». Адекватні стиль і методи зовнішніх впливів: умов навчання і виховання, а також способів життєдіяльності. Свобода висловлення поглядів, взаємоповага, здорова конкуренція, творчий порив, прагнення оточуючих до самоактуалізації – умови, що сприяють самоактуалізації [227, с.114].

Представлені цикли технології самоактуалізації лягли в основу комплексної програми самоактуалізації старших підлітків, яку ми описали у параграфі 2.3.

Отже, реалізація соціально-педагогічної умови *реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації* передбачає використання соціально-педагогічних технологій, зокрема технології самоактуалізації старших підлітків.

Для обґрунтування соціально-педагогічної умови *«забезпечення активної участі підлітків у самоактуалізації у центрах соціально-психологічної реабілітації»* вважаємо за доцільне розглянути поняття *«забезпечення активної участі старших підлітків»*.

У Конвенції ООН про права дитини зазначається, що участь у діяльності є моральним і юридичним правом для всіх дітей, вона свідома і добровільна і не може бути примусовою [124].

Беручи за основу положення Конвенції ООН про права дитини, поняття *«участь»* доцільно визначати як добровільні, спільні з ровесниками та дорослими дії осіб до 18 років відповідно до їх соціальної зрілості.

Ми погоджуємося з твердженням, наведеним в енциклопедії для фахівців соціальної сфери [77, с. 300], та визначаємо *участь підлітків у самоактуалізації* як залучення підлітків віком від 15 до 17 років відповідно до їхньої готовності до прийняття рішень з питань, що стосуються особистісного розвитку та самоактуалізації. Як стверджує вітчизняний науковець Ж. Петрович [189, с. 98], для ефективного застосування умови участі старших підлітків у самоактуалізації необхідні: ініціатива самих старших підлітків та прагнення до особистісного розвитку, обізнаність щодо можливостей саморозвитку, залучення досвідчених фахівців, які можуть надати професійну допомогу підліткам у самоактуалізації.

Обґрунтування та апробація соціально-педагогічної умови *«забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації»* полягає у забезпеченні соціальної взаємодії педагогів із вихованцями центрів на підставі активного, емоційно-позитивного, особистісного спілкування з урахуванням принципів гуманізму і ненасильницької взаємодії. Ця умова змістовно розкриває *психолого-педагогічний характер* досліджуваного процесу.

Основною характеристикою даної соціально-педагогічної умови є орієнтація процесів соціальної взаємодії та спілкування педагогів і вихованців на ідеї гуманістичної педагогіки та *«педагогіки зустрічних*

зусиль» (Є. Коротаєва [129]). Розкриваючи зміст даної умови були визначені сутність, структура та технологічні принципи соціальної взаємодії педагогів із вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації, яка базується на активному, емоційно-позитивному, особистісному спілкуванні з урахуванням принципів гуманізму і ненасильницької взаємодії; розроблено педагогічні вимоги та методичні рекомендації для педагогів-вихователів центрів соціально-психологічної реабілітації щодо побудови спілкування та взаємин із старшими підлітками.

На наш погляд, дана соціально-педагогічна умова передбачає також індивідуальний підхід у процесі самоактуалізації старших підлітків та полягає у необхідності організації у центрах соціально-виховного супроводу самоактуалізації старших підлітків, спрямованого на надання їм професійної комплексної освітньої, медико-психологічної, соціально-правової, організаційно-комунікативної, соціально-педагогічної допомоги та підтримки. Дана умова *відображає організаційно-педагогічний характер процесу самоактуалізації.*

Технологія соціально-виховного супроводу передбачають підтримку старших підлітків під час і після впровадження комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Під час розробки умови *«забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації»* соціально-виховний супровід було представлено як систему та сформульовано мету, завдання, базові принципи, етапи, змістовно-технологічні складові та кінцевий результат супроводу.

Соціально-виховний супровід ми розуміємо як забезпечення індивідуально орієнтованої професійної комплексної медико-психологічної, соціально-правової, соціально-педагогічної, освітньої, організаційно-комунікативної допомоги та підтримки підліткам, які знаходяться у кризовій ситуації життя та гарантії їх соціальної захищеності.

Виділено та змістовно розкрито три основних *етапи супроводу*:

1) підготовчий, що складається з діагностико-оцінювального, пошукового та консультативно-проектувального підетапів (на якому фахівцями мультидисциплінарної команди здійснюється діагностика психічного, соціального стану вихованця, складається план соціально-психологічної реабілітації, підбираються форми, методи, технології роботи зі старшими підлітками);

2) основний – діяльнісний, або етап реалізації (фахівцями мультидисциплінарної команди здійснюється реалізація плану соціально-психологічної реабілітації, шляхом проведення індивідуальних та групових форм роботи, забезпечення інтересів вихованця);

3) заключний (підсумковий) – етап рефлексії (здійснюється повторна діагностика психічного, соціального стану вихованців, аналізу впроваджених форм і методів, визначення їх слабких сторін).

В обґрунтуванні соціально-педагогічної умови розкрито види індивідуально орієнтованої професійної комплексної допомоги, яка є змістовно-технологічною складовою супроводу та працює на *кінцевий результат соціально-виховного супроводу процесу* самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації – формування стану соціальної (соціально-психологічної) захищеності бездоглядної дитини та гарантія її права на життя, розвиток і виховання у нормальному сімейному середовищі.

Відповідно до запропонованих нами у першому розділі рівнів самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, пропонуємо визначити наступні рівні самоактуалізації старших підлітків: індивідуальний, сімейний, найближчого оточення (ровесники, фахівці центру соціально-психологічної реабілітації), суспільний. Самоактуалізація старших підлітків на *індивідуальному рівні* дає можливість: поглиблювати свої знання щодо особливостей самоактуалізації, формувати

навички особистісного розвитку шляхом проведення зі старшими підлітками індивідуальних зустрічей, бесід тощо.

Самоактуалізація старших підлітків на *сімейному рівні* дає їм можливість організувати спільну діяльність батьків та підлітків, обговорювати труднощі та проблеми з батьками, заохочувати батьків, братів та сестер до проведення сімейного дозвілля шляхом їх участі в соціально корисних, культурних заходах, тренінгах тощо.

Самоактуалізація старших підлітків на *рівні однолітків* дає їм можливість: спілкуватися та проводити своє дозвілля у реальному житті, брати участь у суспільно корисних, позитивних акціях, мітингах, флеш-мобах, задовольняти власні потреби у реальному житті.

Самоактуалізація старших підлітків на *рівні центру соціально-психологічної реабілітації* дозволяє підліткам: організувати та брати участь у формах роботи (тренінгах, круглих столах, диспутах, дискусіях, мозкових штурмах, концертах, театральних виставах, кінопоказах тощо), спрямованих на підвищення рівня саморозвитку.

Самоактуалізація старших підлітків на *суспільному рівні* дозволяє підліткам проявити соціально значущу ініціативу й активну громадську позицію.

Обґрунтування соціально-педагогічної умови *«організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди»* потребує розкриття суті поняття «мультидисциплінарна команда», визначення кола фахівців, які входять до складу такої мультидисциплінарної команди, та окреслення їхніх завдань, спрямованих на самоактуалізацію старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

На основі аналізу наукової літератури [59; 94, с. 148; 118, с. 158; 296] ми розглядаємо *фахівців мультидисциплінарної команди з самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації* як групу спеціалістів, до якої входять соціальні педагоги, практичні психологи, заступники директорів з виховної роботи центрів, спеціалісти служб у

справах дітей, фахівці неурядових організацій, які спрямовують свою діяльність на самоактуалізацію старших підлітків.

Реальна практика та наявна нормативно-правова база дозволили визначити завдання фахівців мультидисциплінарної команди з самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації:

1. *Соціальні педагоги та практичні психологи.* Відповідно до посадових інструкцій мають виконувати такі завдання:

- участь в організації та плануванні навчально-виховної роботи, спрямованої на сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- здійснення посередництва між центром, сім'єю, державними та громадськими організаціями з метою сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- участь у розробці методичних рекомендацій щодо сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- внесення пропозицій щодо вдосконалення програми сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- розробка та впровадження програм сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди.

2. *Заступники директорів із виховної роботи* відповідно до посадової інструкції мають здійснювати такі дії:

- сприяння налагодженню взаємодії соціальних педагогів та практичних психологів центрів із неурядовими організаціями, які дотичні до проблеми сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та залученню фахівців неурядових організацій до

сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

– контроль за роботою соціальних педагогів, практичних психологів та класних керівників щодо сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації;

– внутрішні взаємозв'язки у мультидисциплінарній команді координуються одним лідером групи, яким може бути соціальний педагог центру соціально-психологічної реабілітації. До функцій лідера команди входить загальне керівництво, координація роботи членів команди та визначення змісту, форм та методів роботи, спрямованої на сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації [265].

Як показує практика, більшість вихованців прагнуть до самопізнання та самоствердження, потребують персоніфікованої уваги і поваги до себе як до особистості, активної діяльності й спілкування. Проте найчастіше ці потреби до вступу в заклад соціального захисту не є в достатній мірі задоволені. Звідси і деформації в ціннісних орієнтаціях, і звуження соціальних зв'язків, і неуспішність у навчанні, тому вихователям за підтримки інших фахівців важливо зосередити свою увагу на розв'язання таких завдань, як:

- стимуляція вихованців до самопізнання і самовиховання;
- забезпечення умов для орієнтації активності старших підлітків на діяльність реформуючого плану;
- створення умов для накопичення вихованцями позитивного досвіду спілкування з оточенням [71, с.58].

Проте найважливішим у реалізації соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків є завдання створити таку ситуацію, за якої старший підліток почуватиме себе комфортно та невимушено, буде прагнути до самопізнання, саморозвитку, розкриття власного внутрішнього потенціалу та без остраху буде самоактуалізовуватися у середовищі центру соціально-психологічної реабілітації.

Визначені нами соціально-педагогічні умови процесуально взаємопов'язані між собою, є взаємодоповнюючими складовими процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та сприяють його ефективності.

2.3. Перевірка ефективності дії соціально-педагогічних умов і технологій самоактуалізації старших підлітків

Формувальний етап експериментальної роботи було спрямовано на реалізацію соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та впровадження оптимальних технологій у даних умовах.

Грунтуючись на попередньо визначених нами показниках, критеріях та рівнях прояву самоактуалізації у старших підлітків в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації, нами було встановлено їх взаємозв'язок із соціально-педагогічними умовами самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Так, було визначено, що всі соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків (реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації; забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації; організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди) повинні впроваджуватися у центрах соціально-психологічної реабілітації, що дозволяє залучити до цього процесу старших підлітків, їхніх батьків і фахівців мультидисциплінарної команди.

На формувальному етапі експерименту до складу експериментальної групи було залучено 216 старших підлітків – вихованців Волинського обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей та Центру соціально-психологічної реабілітації дітей №1 м. Києва, 26 фахівців служб у справах дітей Камінь-Каширської районної державної адміністрації,

Ковельської районної державної адміністрації Волинської області та служби у справах дітей та сім'ї Київської міської державної адміністрації, фахівців Волинського обласного центру соціально-психологічної реабілітації. У реалізації комплексної програми самоактуалізації старших підлітків брало участь три вибірки вихованців. З контрольною групою проводилися ті форми роботи, які були зазначені у плані діяльності центру соціально-психологічної реабілітації.

Контрольну та експериментальну групу було визначено за результатами проведених фокус-груп зі старшими підлітками, а також консультацій зі спеціалістами центрів.

Формувальний етап експерименту тривав із січня 2013 року до лютого 2015 року, під час якого було розроблено та впроваджено комплексну програму самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, а також програму підготовки фахівців мультидисциплінарної команди до сприяння самоактуалізації старших підлітків. Окремою складовою формувального експерименту стало впровадження для майбутніх соціальних педагогів спецкурсів «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» для студентів 4-х курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ) та студентів 4-х курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» Педагогічного інституту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

З метою реалізації та перевірки соціально-педагогічних умов *«реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації»* і *«забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації»* було розроблено та впроваджено комплексну програму самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-

психологічної реабілітації, в якій взяли участь 216 вихованців ЦСПР – старших підлітків.

Розроблена нами комплексна програма самоактуалізації старших підлітків побудована з урахуванням реальної сучасної ситуації і на основі аналізу змісту діяльності центрів соціально-психологічної реабілітації в Україні. Дана програма характеризується рухливістю реагування на гострі потреби старших підлітків, життєві ситуації й може бути використана не лише в центрах соціально-психологічної реабілітації, а й у практичній соціально-культурній діяльності молодіжних об'єднань, клубів, загальноосвітніх навчальних закладів.

В основу комплексної програми самоактуалізації було покладено технології самоактуалізації, описані нами у параграфі 2.2. Технології самоактуалізації старших підлітків проектувалися на основі таких принципів:

1. Принцип психологічної комфортності – створення умов, в яких старші підлітки можуть почувати себе «як вдома», зняття стресоутворюючих факторів, орієнтація на успіх, а головне – забезпечення відчуття радості, отримання задоволення від самої діяльності як вихованцями, так і тренером.

2. Принцип цілісного уявлення про світ – формування наукової картини світу, особистісного позитивного ставлення старшого підлітка до набутих знань, уміння застосовувати їх у своїй життєдіяльності.

4. Принцип варіативності – розуміння можливості використання різних варіантів вирішення завдань, проблемних ситуацій під час занять, а також сприяння тому, щоб старші підлітки самі знаходили варіанти вирішення завдань і ситуацій не лише під час впровадження комплексної програми, а й у своєму житті.

Загалом при розробці та впровадженні комплексної програми самоактуалізації ми робили акцент на словесних формах роботи, таких як: заняття з використанням інтерактивних форм роботи, бесіди, диспути, кейс-стаді, мозкові штурми тощо. Як наголошує вітчизняний науковець Р. Вайнола, використання словесних групових форм роботи сприяє

створенню умов для актуалізації комунікативних якостей учасників: уміння обґрунтовувати та доводити свої думки і позиції, цінувати мовну інформацію членів групи, здійснювати комунікативну самопрезентацію та толерантно ставитись до думок, позицій, висловів учасників групи, вміти конструктивно їх сприймати [42, с. 35]. Спираючись на твердження науковців [6, с. 47], інший вчений М. Снітко [244] виділяє такі основні переваги групової роботи з підлітками:

- створення умов для дії «суспільства в мініатюрі»;
- надання можливості отримати зворотний зв'язок та підтримку від інших учасників;
- прийняття цінностей і потреб інших учасників у процесі групової взаємодії та визначення необхідності дослухатися до думок співрозмовників;
- можливість вирішити проблему, яка пов'язана з міжособистісними стосунками.

Враховуючи переваги групової роботи заняття комплексної програми розраховані на групу 15-20 осіб.

Визначення у параграфі 1.3. психолого-педагогічних складових самоактуалізації як чинників впливу на старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації (здатність до рефлексії, ціннісні орієнтації, самооцінка, референтна група, колектив фахівців центру, середовище центру, соціально-психологічна адаптація, основні потреби підліткового віку) дозволило нам розробити авторську комплексну програму з урахуванням усіх складових самоактуалізації. Детально комплексна програма представлена у авторській тренінговій програмі «Інтерактивні заняття у роботі зі старшими підлітками в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації» [231].

Метою цільової програми є: сприяння процесу соціальної адаптації, самореалізації та самоактуалізації, розкриттю лідерського потенціалу старших підлітків шляхом усвідомлення пріоритетів здорового способу життя та вироблення навичок адекватної та безпечної поведінки в

суспільстві; виробленню та застосуванню теоретичних знань і практичних навичок у всіх сферах особистісного та суспільного життя. Комплексна програма самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації складається з чотирьох взаємопов'язаних блоків: «Мій внутрішній світ», «Комунікація та інформація», «Здоровий спосіб життя», «Моє майбутнє», кожен з яких складається з кількох логічних тренінгових занять. Заняття передбачають такі форми роботи, як: мозкові штурми, робота в групах, бесіди, дискусії, кейс-стаді, рухливі вправи, перегляд й аналіз відео тощо, за допомогою яких нами впроваджувалися технології самоактуалізації, обґрунтовані нами у параграфі 2.2.: технології соціальної корекції, реабілітації та соціальної профілактики. Зміст технологій представлений у авторських методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна робота з дітьми в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації» [235].

Основний акцент під час впровадження комплексної програми робився на проведенні занять у формі тренінгу. Л. Петровська визначає тренінг «як засіб впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, навичок та досвіду в галузі міжособистісного спілкування» та виділяє специфічні риси та парадигми тренінгу, які були дотримані нами: дотримання певних принципів групової роботи; спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи в саморозвитку, при цьому допомога надходить не тільки від ведучого, а й від учасників; наявність постійної групи (переважно від 7 до 15 учасників); певна просторова організація (частіше за все – робота у зручному приміщенні, де учасники переважну частину робочого часу сидять у колі); акцент на взаємовідносинах учасників групи для аналізу та розвитку ситуації «тут і зараз»; використання активних та інтерактивних методів роботи; постійна рефлексія; атмосфера розкнутості та свободи спілкування між учасниками групи, клімат психологічної безпеки [207, с. 42-43].

Перший блок комплексної програми має назву «Мій внутрішній світ» та складався із п'яти взаємопов'язаних занять. Метою першого заняття «Я –

особистість» було знайомство з учасниками тренінгових занять, створити таку ситуацію, щоб кожен учасник відчув себе важливим, щоб зрозумів, що кожен є особистістю.

З метою знайомства з учасниками програми було проведено вправу «Особистий момент». Мета вправи: сприяти знайомству за допомогою використання звичайних особистих речей учасників. Під час виконання цієї вправи тренер запропонував кожному знайти в себе будь-яку річ (на тілі, у кишені, гаманці, сумці тощо), яку учасник вважає унікальною для інших, але звичною для себе, та розповісти групі історію цієї речі. Наприклад, «я – олівець Тетяни, знаю її не дуже давно, але можу розповісти про неї таке...». Далі так само, по черзі, від імені будь-яких особистих речей розповідали про себе всі учасники групи. Під час вправи тренер фокусував увагу членів групи на тому, що вміння розкритися перед іншими – важлива особистісна якість, що сприяє встановленню контакту з людьми. Якщо людина не відкрита, не бажає розповідати про свої переживання й надії, промахи й невдачі, це, з одного боку, створює в інших враження успішності, добробуту цієї людини, але з іншого – заважає побудові щирих стосунків, взаємодопомозі в групі. Варто зауважити, що спочатку старші підлітки не охоче йшли на контакт, не зважаючи на їхню попередню участь у констатувальному етапі експерименту. Втім, невимушена атмосфера та без оціночне спілкування сприяли налагодженню взаємодії між учасниками комплексної програми.

З метою визначення очікувань вихованців від тренінгових занять, було використано вправу «Будинок очікувань». Кожному учаснику пропонувалося на стікерах записати свої очікування від участі у тренінгових заняттях та по черзі озвучити їх і наклеїти на спеціальний аркуш фліпчартового паперу. За результатами виконання вправи, було встановлено, що старші підлітки прагнуть проявити себе, дізнатися більше про себе та оточуючих, прагнуть замінити шкідливі звички на заняття спортом, визначити, що вони найкраще вміють і що їм найбільше подобається робити, а також прагнуть підтримки у своїй діяльності тощо. Після озвучування всіх очікувань, нами було

прокоментовано їх та визначено основні напрямки подальшого впровадження комплексної програми.

З метою підвищення рівня довіри старших підлітків один до одного нами було проведено вправу «Ми схожі». Учасники об'єдналися у пари та протягом 2 хвилин вели розмову на тему «Чим ми схожі», потім ще дві хвилини – на тему «Чим ми відрізняємося». Після закінчення у групі було проведено обговорення про те, що було легко і важко зробити, які були відкриття. Так, за результатами вправи, вдалося дізнатися, що більшість старших підлітків швидко визначали спільні риси у зовнішності та у біографічних фактах (наявність сестри, брата, однаковий вік, місце проживання тощо). Проте значна частина вихованців не відразу розповідали один одному про свої захоплення, таланти і здібності. Все ж після завершення спілкування в парах, учасники охоче ділилися враженнями про діалог. Їм сподобалося, що хтось цікавиться ними, їхніми звичками і вподобаннями. Окрім того, для старших підлітків було важливо знайти тих, хто поділяє їхні погляди, хто має спільні з ними інтереси і захоплення. Підсумком заняття став висновок про те, що всі ми, по суті, схожі і в той же час різні, але ми маємо право на ці відмінності, і ніхто не може нас примусити бути іншими.

З метою зняття емоційної і поведінкової замкнутості, сприяння формуванню навичок щирих висловлювань для аналізу сутності «Я» зі старшими підлітками було проведено вправу «Без маски». Кожному учаснику було роздано карти з написаними фразами без закінчення. Вихованці без будь-якої попередньої підготовки мали продовжити і завершити фразу. Умовами вправи було те, щоб висловлювання було відвертим і щирим. Якщо ж інші члени групи відчують фальш, учаснику доведеться брати ще одну картку. Зокрема, старшим підліткам було роздано картки такого змісту: «Особливо мені подобається, коли люди, що оточують мене ...», «Чого мені іноді по-справжньому хочеться, так це ...», «Іноді люди

не розуміють мене, тому що я ...», «Вірю, що я ...», «Мені буває соромно, коли я ...», «Особливо мене дратує, що я ...» тощо.

Варто зауважити, що не всі учасники були щирими при продовженні першої фрази. Окремим вихованцям спочатку було важко відповісти чи продовжити фразу, оскільки, вони ніколи не задумувалися про подібні речі. В основному продовження фраз у старших підлітків були спрямовані на позитив і на зміну своєї поведінки. Під час продовження фраз «Мені буває соромно, коли я ...», «Особливо мене дратує, що я ...» в основному звучали думки про шкідливі звички, протиправну поведінку, вживання нецензурної лексики тощо. Позитивним моментом вправи стало ще раз підтвердження старшими підлітками прагнення до змін, реалізації своїх здібностей і планів.

Наступне заняття із блоку *«Мій внутрішній світ»* було *«Дружба в моєму житті»*, яке передбачало сприяння поглибленню знань та уявлень учасників про дружбу, їх уміння бути справжнім другом. Ми свідомо включили дану тему до комплексної програми сприяння самоактуалізації старших підлітків, оскільки, як наголошувалося у попередніх параграфах нашого дослідження, самоактуалізація не можлива без включення старшого підлітка у його найближче оточення, зокрема, в оточення друзів.

У процесі впровадження комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації нами було використано метод «мозкового штурму» (брейнстормінг) зі старшими підлітками, під час яких відбувалося генерування ідей учасників щодо вирішення певної проблеми без їх аналізу та обговорення [207, с. 60].

Варто зауважити, що під час проведення «мозкових штурмів» зі старшими підлітками ми дотримувалися основних правил, запропонованих М. Снітко [244] і адаптованих нами відповідно до завдань дослідження, що сприяють ефективній взаємодії та конструктивному обговоренню окремих проблем:

1. *Відсутність критики.* Висловлювання учасників щодо видів діяльності можливе лише за умов відсутності страху бути критично

оціненим, оскільки критика в даному випадку може блокувати висловлювання учасників (а особливо старших підлітків). Також критика може сприйматися як неприйняття не стільки ідей, скільки самої особи, яка цю ідею висловлює. Під час проведення «мозкових штурмів» зі старшими підлітками не варто наголошувати, що певна ідея не має цінності, ігноруючи при цьому чий-небудь внесок у спільну справу чи, демонструючи це, невербальними засобами.

2. *Відсутність ігнорування думок.* Соціальний педагог, який впроваджує програму самоактуалізації старших підлітків, не має права ігнорувати будь-які висловлювання учасників, оскільки таке ігнорування може засвідчити відсутність цінності такого висловлювання старшого підлітка, а потім, як наслідок, – небажання підлітків висловлювати будь-які думки щодо самоактуалізації у центрах соціально-психологічної реабілітації.

3. *Заохочення ідей.* Соціальний педагог акцентує увагу на кількості пропозицій підлітків щодо видів та особливостей діяльності, а не на якості таких пропозицій, оскільки майже всі учасники уже мають досвід особистісного розвитку, а відповідно – і власні думки щодо такої діяльності.

4. *Рівноправність учасників.* З метою попередження домінування одного чи кількох членів підліткової групи соціальному педагогу слід визначити певну чергу, коли учасники висловлюють свої думки.

5. *Фіксація усіх ідей.* Письмове фіксування висловлюваних ідей і пропозицій старших підлітків спонукає їх до подальших роздумів щодо самоактуалізації.

З метою з'ясування значення друзів і дружби у житті вихованців було проведено мозковий штурм «Дружба у нашому житті», детальний перелік тем мозкових штурмів для проведення зі старшими підлітками представлено у додатку В. Зокрема, учасникам було запропоновано відповісти на питання: «Хто такий друг?», «Що таке дружба?», «Чи багато у вас друзів?». Цілком очікуваними були відповіді вихованців про те, що друг – це людина, яка завжди підтримає, зрозуміє, порадить, вислухає, поділиться останнім тощо.

Основні тези мозкового штурму було записано на аркуші фліпчартового паперу. Після того як на питання були отримані відповіді, учасникам було дано наступне завдання – написати якими якостями, на їх думку, повинен володіти справжній друг. Кожен із вихованців мав можливість зачитати відповідь. Слід зазначити, що загалом уявлення учасників щодо ідеального друга співпали. Так, усі бачать свого ідеального друга вихованим, таким, хто розуміє тебе, який ніколи не зрадить, толерантним, спортивним тощо. Після того, як усі відповіді були озвучені, учасникам було задано питання: чи володіють вони тими якостями, які хочуть бачити у своїх друзях? Окремі вихованці твердо відповіли так, проте таких були одиниці. Більшість старших підлітків усвідомили, що для того, щоб мати справжніх друзів потрібно спочатку працювати над собою і що дружба – це взаємний процес, в якому кожен повинен брати активну участь.

Окрім цього, під час обговорення вправи, вихованці зазначили, що друзі дуже часто впливають на їхній вибір у різних ситуаціях. Тому логічним продовженням цієї теми стала проведена автором дослідження міні-лекція «Від чого залежить вибір людини», під час якої було акцентовано увагу на тому, що вибір людини залежить від трьох основних чинників: друзі (однолітки, знайомі), сім'я (батьки, інші родичі), засоби масової інформації. Тренером було акцентовано увагу на тому, що в кінцевому результаті вибір залишається за самою людиною і, що про це варто пам'ятати, щоб уникнути неприємних і ризикованих ситуацій, які впливають на самореалізацію та самоактуалізацію.

З метою продемонструвати, як вибір людини може вплинути на її самоактуалізацію та оточення нами було використано таку форму роботи, як перегляд і аналіз відеоматеріалів. Детальний перелік відеоматеріалів для перегляду зі старшими підлітками представлено у додатку Г. Зокрема, старшим підліткам було запропоновано перегляд та обговорення фільму «Тренер Картер/Coach Carter».

Як показала практика, даний фільм справив досить позитивне враження на старших підлітків із центрів соціально-психологічної реабілітації. Під час обговорення більшість вихованців зійшлися на тому, що для реалізації своїх планів інколи потрібні кардинальні дії як з боку оточуючих, так і з їхнього боку. Значна частина вихованців висловила бажання покращити свою успішність у навчанні аби згодом вступити до вищих навчальних закладів. Окрім того, учасники заняття дещо пізніше відзначили, що даний фільм мотивував до конкретних вчинків. Так, окремі вихованці (в основному хлопці) почали відвідувати спортивні секції у школі та проводити свій вільний час не «з цигаркою», а на спортивному майданчику, також старші підлітки проявили інтерес до вищих навчальних закладів, у які можна вступити після навчання у школі. Окрім цього, вихованці почали проявляти більшу активність під час впровадження комплексної програми самоактуалізації.

Варто зауважити, що самоактуалізація – це багатогранний процес, який може відбуватися як на творчому рівні, так і на рівні професійної діяльності. Саме тому ми вважали за доцільне привернути увагу старших підлітків до важливості навчання, здобуття професії. Логічним продовженням попередньої роботи зі старшими підлітками стало заняття на тему «Навчання + робота = успіх». Метою даного заняття було поглиблення уявлення учасників про важливість навчання у їхньому житті, сприяння позитивній взаємодії між учасниками, а також апробація можливих варіантів розвитку здібностей та нахилів старших підлітків. Варто зауважити, що більшість із старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації не мають уявлення про різноманітність професій, в яких вони можуть себе реалізувати.

Для кращого розуміння ставлення старших підлітків до ролі та важливості в їхньому житті освіти нами було використано такі форми роботи, як диспут і дискусію. Орієнтовна тематика проведення диспутів і дискусій зі старшими підлітками наведена у додатку Ж.

Диспут та дискусію ми розглядаємо як прості, групові, словесні організаційні форми соціально-педагогічної роботи, головною метою яких є створення сприятливих психолого-педагогічних умов для формування переконань, ставлень, життєвих позицій учасників. Саме в цьому і полягає значення диспуту та дискусії як діагностичних, так і профілактичних форм роботи, а також дієвість їх застосування в роботі з дітьми та молоддю. Як доводить Р. Вайнола [42], жваве, активне, невимушене обговорення актуальних для групи учасників проблем дозволяє педагогу більш влучно прогнозувати подальшу діяльність, спираючись на знання потреб та проблем членів колективу і окремих вихованців.

Впровадження технології ведення диспуту і дискусії, потребувало їх проведення у конструктивному руслі. Такий підхід до проведення гарантує «джентльменську» поведінку учасників, формує повагу до інших учасників, почуття такту, терпимість до думок, що не збігаються з особистою позицією конкретного учасника.

Зокрема, під час тренінгового заняття нами було проведено диспути на теми «Освіта – головне в житті людини. Так чи ні?», «Розум і краса. Що головніше?», «Навчання в школі. Обов'язок чи власне бажання?» тощо. Варто зауважити, що старші підлітки активно включалися у даний вид діяльності. Кожен із вихованців намагався відстоювати власну точку зору. За результатами дискусій було визначено, що для того, щоб досягти успіху в житті, необхідно постійно і системно працювати і навчатися. Старші підлітки під час обговорення висловили переконання, що навчання та освіта є важливими для них. Окремі вихованці після заняття виявили бажання поглибити свої знання з таких предметів, як математика, українська мова й англійська мова. Для цього, спеціалісти центру соціально-психологічної реабілітації, де перебували старші підлітки, залучили вчителів загальноосвітньої школи, з якою підписана угода про співпрацю, а також волонтерів, які мають знання і бажання працювати з вихованцями. Таким

чином у роботі зі старшими підлітками у центрі соціально-психологічної реабілітації з'явився ще один напрям – репетиторство.

Отже, під час проведення заняття «Навчання + робота = успіх» зі старшими підлітками спільно з вихованцями ми з'ясували, що для досягнення успіху в житті, кар'єрного росту людина повинна постійно прагнути до чогось кращого життя, постійно підвищувати свої знання, вміння і навички.

Відомо що, на особистісний розвиток і самоідентифікацію старшого підлітка значний вплив має його сім'я. Враховуючи цей факт, метою проведення наступного заняття комплексної програми «7я» стала оптимізація комунікації та міжособистісних відносин між дитиною та її батьками, між вихованцем і людьми, які його оточують, а також здійснення особистісного розвитку і самоідентифікації підлітка, визнання сім'ї – як основної цінності. Варто зазначити, що така мета реалізовувалося як під час заняття «7я», так і у процесі впровадження комплексної програми в цілому.

Наступний блок комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації називається «Комунікація та інформація» і включає чотири послідовні заняття: «Довідник корисної інформації», «Дозвілля», «Права та обов'язки», «Торгівля людьми». Під час проведення означених занять старшим підліткам надавалася інформація про варіанти проведення дозвілля з користю і задоволенням, про альтернативні шляхи реалізації себе, а також інформація про «права людини», «права дитини», «обов'язки людини і громадянина України». Окрім цього, передбачалася мета – сприяти формуванню у підлітків усвідомленого й відповідального ставлення до процесу захисту своїх прав.

Під час проведення занять ми наголошували, що незнання прав і обов'язків не звільняє від відповідальності. Так, під час проведення зі старшими підлітками бесід «Що таке громадянська зрілість?», «Виховуйте в собі відповідальність», «Жити за Законами країни», «Свобода. Рівність. Права людини» акцентувалася увага на основних правах дітей, зазначених у

Конвенції ООН «Про права дитини» [124], про види відповідальності за вчинення злочинів: адміністративну та кримінальну, про ключові Закони України. Привертає увагу той факт, що значна частина старших підлітків, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації, була абсолютно не обізнана про свої права та обов'язки, про основні нормативно-правові документи країни, що стосуються їх як конкретної вікової групи. Проте під час обговорення більшість старших підлітків проявили активну зацікавленість щодо прав, які вони мають. З огляду на це, під час проведення заняття «Права та обов'язки» ми зосередили увагу старших підлітків не лише на їхніх правах, а й на обов'язках.

З метою інформування учасників про небезпеку торгівлі людьми, сприяння виробленню відповідального та обережного ставлення до свого життя нами було проведено заняття «Торгівля людьми». На початку заняття з вихованцями було проведено мозковий штурм «Чи все на світі продається?». Учасникам були запропоновані такі питання для обговорення: «Як ви розумієте слово «торгівля»?», «Чим можна торгувати?», «Чи може бути товаром жива істота?». Основні тези, які висловлювали старші підлітки, записувалися на фліпчарті. Як показали їхні відповіді, старші підлітки не володіють інформацією щодо торгівлі людьми, причому окремі вихованці ніколи не чули такого виразу. З метою надання інформації про ситуацію щодо торгівлі людьми старшим підліткам було продемонстровано документальний фільм MTV EXIT «Життя на продаж» [72], в якому, завдяки відтворенню реальних подій та справжніх свідчень жертв, висвітлено страшні подробиці торгівлі людьми. Цей фільм навчає також молодь, як можна залишитися у безпеці, обираючи роботу за кордоном. Зміст документального фільму викликав сильні емоції у старших підлітків. Після перегляду вихованцями спільно з тренером було напрацьовано поради, як не стати жертвою: «Нікому не довіряйте Ваш паспорт. Документи, що засвідчують Вашу особу, завжди повинні знаходитись тільки у Вас. Не ставте свій підпис на документах, які вам не зрозумілі. Завжди повідомляйте своїх

рідних, про те, де і з ким ви будете знаходитись. Не бійтесь повідомляти про будь-які випадки знущання, або посягання на ваші права та свободи». Дані поради були записані на фліпчарті. Самі ж старші підлітки виявили бажання, щоб ці поради були у кожного з них і вони запропонували виготовити своєрідну «пам'ятку як не стати жертвою». До такої роботи долучилися 27 вихованців, які виготовили та роздали пам'ятки кожному учаснику.

Привернув увагу той факт, що під час проведення занять «Права та обов'язки», «Торгівля людьми» окремі вихованці проявляли значний інтерес до питань, що стосуються нормативно-правових документів і захисту прав людини. Під час індивідуального спілкування з тренером такі старші підлітки повідомили про бажання отримати фах юриста у майбутньому. Але, за їх словами, вони не знають куди піти навчатися і які вимоги при вступі. Щоб допомогти таким вихованцям у вирішенні даного питання, до роботи з ними було залучено юристів центрів соціально-психологічної реабілітації, які погодилися раз у тиждень проводити юридичні консультації для них. Окрім цього, у вільний від занять час спільно зі старшими підлітками працівники центрів, тренер і асистенти розглянули навчальні заклади, у яких готують спеціалістів за фахом «юрист», «правознавство» тощо, а також перелік іспитів і результатів зовнішнього незалежного оцінювання, необхідних для вступу.

Наступний блок комплексної програми «Здоровий спосіб життя», як і попередній, передбачав застосування технологій соціальної профілактики. Як зазначає З. Шевців [283], здійснення соціальним педагогом комплексу профілактичних заходів, що спрямовані на попередження виникнення патологій у суспільстві (алкоголізм, наркоманія, проституція та ін.) та їх наслідків (протиправна, адиктивна, девіантна, суїцидальна поведінка, бездоглядність дітей, насильство, незайнятість тощо) називається превентивною (превенція – попередження, пересторога) соціально-педагогічною роботою. При цьому на превентивному рівні профілактика забезпечить попередження появи різних відхилень – морального, фізичного,

психологічного і соціального аспектів. Метою соціальної профілактики є не лише попередження проблем і негативних явищ, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб.

З огляду на це впровадження блоку «Здоровий спосіб життя» передбачало спрямування на профілактику захворювань та популяризацію здорового способу життя, надання учасникам тренінгу інформації про здоров'я, здоровий спосіб життя та фактори, що впливають на здоров'я; формування бачення та усвідомлення вихованцями власних пріоритетних цінностей, необхідних для повноцінного життя.

Під час проведення вправи «Колесо Життя» старшим підліткам було роздано аркуші паперу, на яких вони малювали спочатку велике коло, а в центрі великого – маленьке. Наступним завданням було намалювати лінії від центру до великого кола, кожна з яких прямо протилежна іншій і може продовжуватися за лінією великого кола. Кожну лінію необхідно було позначити так: духовна; інтелектуальна; емоційна; фізична; соціальна; професійна; екологічна; психологічна. Кінець і початок ліній позначався вихованцями таким чином, щоб біля центру зібралися назви з негативним забарвленням, тобто зі знаком «-», а біля великого колеса – назви з позитивним забарвленням – зі знаком «+». Після цього учасникам пропонувалося знайти і позначити на кожній лінії місце, яке найбільше відповідає їхньому стану на сучасному етапі, а потім поєднати ці позначки суцільною лінією. На завершення вправи було обговорено такі питання «Чи утворилося коло?», «В якому з аспектів життя ви найбільш благополучні?», «Які сфери вашої життєдіяльності ви хотіли б удосконалити?», «Яким чином ви можете це зробити?».

Як показали результати, коло не утворилося в жодного із учасників. Відповіді вихованців на питання про свою найбільш благополучну сферу життя дуже варіювалися і включали всі сфери. Що ж до того, які сфери старші підлітки хотіли б удосконалити, то більшість назвала інтелектуальну, професійну, соціальну і фізичну. Виконання цієї вправи підтвердило

досліджене й описане нами у параграфі 2.1 прагнення старших підлітків до самоактуалізації.

Під час впровадження комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації ми помітили зміну поведінки вихованців на початку занять та протягом їх проведення. Так, зокрема, більшість старших підлітків більш активно брали участь у тих формах роботи, що їм пропонувалися. Окрім цього, самі пропонували теми для проведення бесід, диспутів, мозкових штурмів, при чому брали на себе зобов'язання щодо організації і проведення таких форм роботи. Так, за ініціативи старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації було проведено бесіди «Як стати розумною людиною», «Неймовірно, але факт...», «Закони людського спілкування», «Вічні людські цінності», «Яким я бачу себе у майбутньому»; диспути «Самоактуалізація: наполеглива праця чи натхнення?», «Чи завжди у людини є вибір? Так чи ні.», «Життя після школи: робота чи навчання?», «Чи цінується у наш час талант?», «Будувати життя чи пристосуватись до життя?».

Серед різноманітних видів бесід у сучасній практиці соціально-педагогічної роботи найчастіше визначаються: естетичні бесіди, етичні бесіди (у змісті яких розглядаються норми та принципи моралі) та сократівські бесіди (у змісті яких розглядалися світоглядні проблеми, філософські погляди). У практиці соціально-педагогічної роботи отримала розповсюдження така класифікація: морально-етичні, культурологічні, календарно-тематичні, інструктивно-нормативні та профілактичні бесіди [40].

У процесі формувального експерименту ми в основному використовували бесіди на морально-етичні теми (про ставлення вихованця до себе, до свого «Я»; про ставлення клієнта до інших людей; про ставлення вихованця до різних видів діяльності; про ставлення клієнта до світу, навколишнього середовища), а також культурологічні бесіди (про життя та творчість відомих митців (біографічні) задля вивчення позитивного прикладу

із життя відомих людей. Орієнтовна тематика проведення бесід зі старшими підлітками представлена у додатку Д.

Морально-етичні бесіди є найбільш вживаними в арсеналі сучасних форм соціально-педагогічної роботи, оскільки сприяють поповненню знань вихованців щодо норм, правил, принципів, вимог моралі, активізують розвиток моральної свідомості, поглядів, ціннісних орієнтирів та ставлень, сприяють формуванню особистісних переконань.

Культурологічні бесіди, у свою чергу, сприяють створенню педагогічної ситуації, яка обумовлює бажання підлітків побачити світ краси, мистецтва, наблизитись до розуміння естетичних цінностей, ідеалів. У даному випадку ми використовували ці бесіди як потужний превентивний засіб, оскільки вважали, що процес формування естетичної культури старших підлітків гальмує розвиток соціальних негативів у молодіжному середовищі.

Варто зауважити, що під час проведення цих форм роботи окремі вихованці виступили в ролі модераторів, до обговорення долучалися усі учасники кожної групи, що дало можливість старшим підліткам проявити себе, реалізувати і розвинути свій лідерський потенціал, покращити власні комунікативні здібності, а також навички співпраці в колективі.

Під час проведення низки таких занять, як «ВІЛ/СНІД – це стосується кожного», «Наркоманія – шлях у прірву», «Безпечні відносини, довіра» зі старшими підлітками акцент робився на використанні такого методу, як case-study («кейс-стаді» або метод кейсів). Метод кейсів – це реальні й докладно описані ситуації педагогічної практики разом із причетними до ситуації супутніми фактами, думками (від яких залежить її вирішення) [275]. Вітчизняні науковці Т. Журавель, Т. Лях та О. Нікітіна висувають ряд вимог до використання цього методу: кейс повинен містити реальну, обґрунтовану інформацію, достатню для того, щоб учасники могли уявити себе в описаній ситуації й ототожнити себе з людьми, які в неї потрапили; ситуація повинна бути добре зрозумілою, проте за своєю конструкцією вона не повинна являти собою добре сформульовану проблему, оскільки навчити знаходити й

формулювати проблему є принциповою складовою застосування методу [48, с. 56].

Із врахуванням таких вимог розроблялися проблемні ситуації для старших підлітків. Робота над проблемними ситуаціями спонукала старших підлітків до уявлення себе у подібних ситуаціях та знаходження шляхів виходу із них. Як показала практика, майже всі запропоновані ситуації були новими для вихованців і їх вирішення вимагало від них додаткових зусиль. Окремі вихованці запропонували для загального розгляду ситуації, які відбулися з ними у реальному житті. При опрацюванні у групах таких кейсів, виникало багато дискусійних думок. Ті старші підлітки, які розповіли ситуації, вказали на те, що у свій час вчинили не правильно і що обговорення в групі дозволило їм усвідомити і прийняти помилки та більше ніколи їх не повторювати.

Окрім цього, важливою, як виявилось, для старших підлітків була інформація про шкідливий вплив на організм людини тютюну, алкоголю і наркотиків. Позитивним моментом стало те, що під час провадження комплексної програми 80% учасників, які палили, позбулися цієї шкідливої звички. Варто зазначити, що окремі старші підлітки виявили бажання провести заняття із профілактики шкідливих звичок для інших вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, а також для однокласників у тих школах, де вони навчаються. Позитивним є той факт, що вихованці проявили прагнення не лише до змін у собі, а й до змін в оточуючому середовищі.

Заключним етапом комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації став блок *«Моє майбутнє»*, до якого входять три заняття: *«Визнач свою позицію»*, *«Як діяти в ситуації ризику?»*, *«Моє майбутнє»*.

Окреме місце у нашій експериментальній роботі було присвячено *тренінгу креативності* як одного із групових методів сприяння

самоактуалізації старших підлітків. Зміст і обґрунтування тренінгу креативності представлено у додатку 3.

Згідно з думкою засновника гуманістичної психології А. Маслоу, креативність – це творча спрямованість, генетично властива усім, але більшістю вона втрачається під впливом навколишнього середовища [154]. Саме тому актуальним питанням є збереження та розвиток креативних здібностей задля досягнення успіху в будь-якій діяльності.

За теоретичною моделлю тренінг креативності має містити конкретну концепцію, на яку спираються усі елементи групової роботи. В цілому, соціально-психологічний тренінг представляє собою навчання, орієнтоване на набуття та осмислення життєвого досвіду, який моделюється у груповій взаємодії людей [9]. В основу тренінгу креативності Г. Абрамова пропонує покласти такі принципи, як моделювання ситуації новизни та невизначеності, ігровий характер взаємодії учасників і тренера, позитивний зворотний зв'язок, відмова від критики змісту роботи, баланс між інтуїцією та критичним мисленням, ретроспективне вибудовування паралелей між змістом занять та життєвим досвідом учасників, широке застосування засобів візуальної та пластичної експресії [1].

Вправи у тренінгу креативності були підібрані таким чином, аби змоделювати ситуацію творчості, новизни, невизначеності, як для учасників, так і для самого тренера. Особлива увага приділялася згуртуванню учасників, оскільки злагоджена робота та придатні умови для досягнення мети – запорука успіху в будь-якій діяльності.

Основна частина тренінгу включає різноманітні вправи з використанням усього потенціалу особистості старшого підлітка: інтелекту, товаришкості, відкритості, артистичності, багатого уяви, зовнішньої привабливості, лідерських якостей, спостережливості, рефлексивності тощо (вправи-задачі, оповіді, маніпуляції з предметами, малювання, голосування, фізична активність, робота зі схемами, ілюстраціями, відео- та аудіоапаратурою та інше). Тренінгові завдання також спрямовуються на адекватне сприйняття проявів

креативності в соціумі, адже відомо, що нестандартне не завжди є прийнятним. Окрім цього, тренінг креативності має чітко виражену ціль – створити умови для самоактуалізації старших підлітків.

Заключні заняття комплексної програми самоактуалізації старших підлітків мали на меті допомогти старшим підліткам оволодіти технологією прийняття відповідальних рішень, сприяти формуванню у них відповідального ставлення до власних вчинків, розвитку у підлітків навичок протистояння соціальному тиску, знаходженню аргументованої відмови, сприяти формуванню у старших підлітків прагнення займати активну життєву позицію, бажання проводити просвітницьку роботу серед однолітків через творчі види роботи, а також сприяти самоактуалізації.

Зокрема, під час проведення вправи «Найважливіше в моєму житті» учасникам була надана можливість отримати реальний досвід відчуття вагомості своїх переконань і життєвих цінностей. Старшим підліткам пропонувалося на 6 стікерах одного кольору написати 6 (по одній на кожному стікері) найважливіших цінностей у їхньому житті, які вони вже мають. Важливо було написати те, що є них найголовнішим у житті, що вони вважають найціннішим, найважливішим, чим вони пишаються. Після того, як це було написано, тренер пропонував розташувати стікери на аркуші формату А-3 перед собою таким чином, щоб найважливіше було найближче до учасника, а все інше – трохи далі, залежно від значущості для нього. Тобто учасникам треба було проранжирувати свої цінності. Потім на стікері іншого кольору (більш яскравого) учасникам пропонувалося записати щось одне – найбільш бажане, найважливіше, чого б вони хотіли досягти, отримати у своєму житті – свою найголовнішу мету. При цьому наголошувалось, що написане раніше вони вже мають, а тепер треба записати те, що вони хотіли б мати, а для цього треба знайти місце для своєї мети. Вона має бути на такій відстані від учасників, як, за їхньої думкою, далеко від них стоїть їхня мета. Після цього тренер запропонував учасникам уважно

подивитися на свої цінності і свою мету, усвідомити, що це дійсно найважливіші речі в їхньому житті.

Окрім цього, тренер наголошує: «у житті буває так, що на реалізацію наших цінностей ми витрачаємо певний час: на сім'ю, на улюблену справу, друзів, а час у нас – один на все життя. Досягнення нашої мети теж вимагає певного часу, і тільки ми самі вирішуємо, де його взяти. Подивіться на свою мету, і, якщо ви хочете її досягти, вам потрібно від якоїсь із цінностей узяти трохи часу. Цю цінність покладіть збоку, поруч із собою. А мету можете наблизити настільки, наскільки ви додали їй часу». Уважно слідкуючи за висловлюваннями учасників і їхньою поведінкою, тренер пропонував наблизити мету ще ближче, але «ціною» ще однієї цінності. У випадку коли учасники відмовлялися відкласти свої цінності, тренер не наполягав на цьому. Кожного разу тренер рекомендував старшим підліткам уважно подивитися на свою мету і цінності, наголошуючи на тому, що вони належать саме їм. У той момент, коли більшість учасників наблизили свою мету настільки, наскільки змогли, їм була дана можливість коротко поділитися своїми почуттями. Більшість учасників наголосили на тому, що це була дійсно складна робота, яка вимагала залучення внутрішнього ресурсу, глибокого самоаналізу і самоусвідомлення. Наприкінці завершення справи вихованцям було запропоновано розташувати всі їхні цінності і мету так, щоб їм було комфортно, тим самим створити свій «візерунок» із кольорових стікерів. Після того, як учасники розташували свої стікери, вони мали можливість подивитися на «візерунки» один одного. Виконання цієї справи спонукало старших підлітків зробити висновки про те, що вони різні, неповторні, унікальні й що потрібно прагнути до реалізації своєї мети, враховуючи важливі для них цінності.

Ми вже зазначали, що з метою візуалізації почутої та обговореної інформації з проблем самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації було активно використано перегляд тематичного відео та його обговорення зі старшими підлітками.

Відеоматеріали – це своєрідний різновид кейсів, тобто життєвих історій, що не лише розказані, а й візуалізовані для глядачів, що робить їх ще більш реалістичними [61, с. 56]. Зокрема, окрім зазначених вище відео, зі старшими підлітками було переглянуто та обговорено такі відеоматеріали: «Форрест Гамп/Forrest Gump», «Достукатись до небес/Knockin' On Heaven's Door», «Заплати наперед/Pay It Forward», «Мільйонер з нетрів/Slumdog millionare» тощо. Ця форма роботи дозволяла старшим підліткам переглядати відео повністю, частинами або декілька разів залежно від складності, а його обговорення дозволило актуалізувати та систематизувати думки учасників щодо необхідності самоактуалізації.

Для забезпечення та перевірки умови *«організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди»* та з метою визначення ефективних форм роботи щодо самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації нами була впроваджена спеціально розроблена програма. Зміст програми детальніше представлено у додатку К. Означена програма розрахована на соціальних педагогів, практичних психологів, заступників директорів з виховної роботи центрів соціально-психологічної реабілітації, спеціалістів служб у справах дітей. Для її реалізації нами був проведений круглий стіл, який ми обрали відповідно до вимог науковців [66; 187] щодо того, що ця форма соціально-педагогічної роботи дозволяє знайти спільно з фахівцями раціональні шляхи сприяння самоактуалізації старших підлітків та здійснити експертизу прийнятих фахівцями рішень у реалізації програм сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Характерними особливостями проведення круглого столу, на думку Л. Петренко, В. Ягупова [187; 293], є: наявність невирішеної проблеми, визначення мети обговорення, вивчення широкого спектру думок учасників із зазначеної теми, виступи всіх учасників круглого столу мають бути спрямовані на обговорення теми, а не думок інших учасників, всі учасники круглого столу є рівноправними.

Завдяки проведеному нами круглого столу було встановлено необхідність спільної участі фахівців мультидисциплінарної команди та батьків у процесі реалізації означеної програми сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та визначено коло тих фахівців, яких необхідно залучати до участі у даній програмі. До переліку таких фахівців мають входити: соціальні педагоги, практичні психологи, заступники директорів з виховної роботи. Тому для них було проведено ряд тренінгових занять, під час яких враховувався їхній професійний досвід роботи з підлітками, а також поради та рекомендації щодо сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Основною метою програми є: підготовка фахівців мультидисциплінарної команди до сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, а також забезпечення соціально-виховного супроводу самоактуалізації старших підлітків. Для реалізації мети було визначено два змістові модулі, які розроблені та проведені у вигляді тренінгових занять. Перший змістовий модуль «Особливості самоактуалізації старших підлітків» включав обговорення таких тем: «Основні потреби старшого підліткового віку», «Особливості самоактуалізації старших підлітків». Другий змістовий модуль «Технології сприяння самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації» був спрямований на обговорення наступних тем: «Стимулювання діяльності старшого підлітка», «Ефективні форми та методи сприяння самоактуалізації вихованців», «Особливості розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків». Кожне тренінгове заняття тривало від 2 до 3 годин (залежно від складності мети заняття) один раз на тиждень. Повністю комплексну авторську програму подано у додатку К.

Результативність проведення тренінгових занять із фахівцями мультидисциплінарної команди забезпечувалася шляхом дотриманням чіткої

структури проведення занять та врахування їхнього професійного досвіду роботи зі старшими підлітками, порад та рекомендацій щодо сприяння самоактуалізації вихованців.

Метою *першого заняття* «Основні потреби старшого підліткового віку» було систематизувати знання учасників про особливості старшого підліткового віку, основні потреби вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. Під час заняття було здійснено знайомство з учасниками, обговорено структуру та мету тренінгового заняття, визначено очікування учасників та правила роботи в групі, здійснено групову роботу з метою актуалізації знань фахівців щодо особливостей старшого підліткового віку та чинників, що впливають на самоактуалізацію і саморозвиток вихованців, систематизацію знань учасників щодо особливостей підліткового віку.

З метою визначення основних потреб вихованців старшого підліткового віку учасникам пропонувалося об'єднатися у чотири підгрупи та визначити когнітивні, психологічні та соціальні особливості старшого підліткового віку. Після завершення роботи у підгрупах учасники презентували свої напрацювання, після чого представники інших підгруп та ведучий коментували презентації і додавали необхідну інформацію. Під час обговорення питання особливостей старшого підліткового віку з учасниками було встановлено, що вихованці старшого підліткового віку особливо прагнуть до розкриття і розвитку своїх здібностей, до самоствердження у групі однолітків.

Метою наступного заняття «Особливості самоактуалізації старших підлітків» було сприяти більшому розумінню фахівцями особливостей самоактуалізації старших підлітків, створити таку ситуацію, яка б сприяла прояву інтересу та бажання фахівцями до сприяння самоактуалізації старших підлітків. Для досягнення такої мети у роботі з фахівцями було застосовано метод кейс-стаді: учасникам були запропоновані такі ситуації, в яких вони могли відчувати себе у ролі як старших підлітків, так і фахівців. Варто

зауважити, що після завершення заняття, учасники наголосили на тому, що застосування методу проблемних ситуацій дозволило їм краще зрозуміти основні потреби старших підлітків і особливості їх самоактуалізації.

Методом «мозкового штурму» було з'ясовано основні напрями роботи фахівців щодо сприяння самоактуалізації вихованців. Зокрема, учасники тренінгу виокремили основні три напрями роботи зі старшими підлітками: освітній, культурний і дозвіллевий. Так, освітній напрям, на думку фахівців, повинен включати забезпечення права старших підлітків на освіту і саморозвиток, шляхом влаштування їх у загальноосвітній навчальний заклад на момент перебування у центрі соціально-психологічної реабілітації, надання інформації старшим підліткам про освітні заходи, які відбуваються у громаді, допомога у здійсненні професійного вибору та місця подальшого навчання старших підлітків, стимуляція та активізація їхньої розумової діяльності шляхом проведення у центрі форм роботи інтелектуального спрямування тощо. У свою чергу, культурний і дозвіллевий напрями роботи фахівців зі старшими підлітками повинен включати забезпечення активної участі старших підлітків у заходах культурного спрямування як у самому центрі, так і на рівні міста, створення сприятливих умов для розкриття і розвитку творчих здібностей вихованців, підтримка їхніх ініціатив, проведення морально-етичних і культурологічних бесід зі старшими підлітками тощо.

Третє заняття тренінгової програми «Стимулювання діяльності старшого підлітка» передбачало сприяння розвитку власного погляду учасників на необхідність стимулювання діяльності старшого підлітка, створити таку ситуацію, в якій фахівці висловили своє бачення шляхів стимулювання такої діяльності. Під час заняття з фахівцями були обговорені такі основні питання: «Як заохотити старшого підлітка до самоактуалізації?», «Стимулювання діяльності вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації». Учасники були об'єднані у групи, завданням кожної із яких було напрацювання методів стимулювання і заохочення старших підлітків до

саморозвитку і самоактуалізації. Далі фахівці презентували свої напрацювання, основні тези записувалися на фліпчарті. За результатами роботи в групах, ми дізналися, що основне завдання – це спрямувати енергію вихованців у потрібне русло, показати їм можливі шляхи самоактуалізації, та створити таку виховну ситуацію, в якій старший підліток почував себе впевнено і комфортно в умовах центру соціально-психологічної реабілітації.

Четверте тренінгове заняття «Ефективні форми та методи сприяння самоактуалізації вихованців» було спрямоване на систематизацію знань учасників щодо впровадження форм та методів, спрямованих на сприяння самоактуалізації вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, та ефективності використання інтерактивних методів у роботі зі старшими підлітками. Результатом проведеного тренінгового заняття стали: визначення та обговорення ефективних форм соціально-педагогічної роботи сприяння самоактуалізації старших підлітків, ролі методів кейс-стаді та інтерактивних ігор із зазначеної проблеми, аналіз кейсів та проведення з вихованцями інтерактивних ігор.

Зокрема, групова робота «Ефективні форми і методи самоактуалізації старших підлітків» була спрямована на сприяння розвитку власного погляду фахівців мультидисциплінарної команди щодо необхідності впровадження комплексу форм та методів, спрямованих на самоактуалізацію вихованців, на різних рівнях розвитку старшого підлітка. Для виконання вправи учасники пригадали особливості самоактуалізації старших підлітків, які вони визначали на попередніх заняттях, та особливості розвитку старших підлітків.

Окрім цього, під час заняття тренером було акцентовано увагу на особливостях використання інтерактивних ігор, а також особливостях використання методу case-study у сприянні самоактуалізації старших підлітків.

Мета *п'ятого заняття* «Особливості розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків» – сформулювати

в учасників знання та уміння розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків, а також необхідності застосування технології соціально-виховного супроводу даного процесу. Для виконання поставленої мети з фахівцями було обговорено теорію розробки програм, спрямованих на самоактуалізацію старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. Окрім цього, під час заняття було акцентовано увагу на необхідності соціально-виховного супроводу процесу самоактуалізації старших підлітків. Зокрема, за словами фахівців, соціально-виховний супровід даного процесу полягає у постійній підтримці вихованців з боку спеціалістів, надання старшим підліткам необхідної інформації щодо тих питань, які їх зацікавлять у процесі, надання їм необхідної юридичної, медичної і соціальної допомоги, проведення з ними індивідуальних бесід, а також надання необхідної допомоги вихованцям після того, як вони покинуть центр соціально-психологічної реабілітації.

Розроблена і впроваджена комплексна програма підготовки фахівців мультидисциплінарної команди до сприяння самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації сприяла підвищенню рівня знань фахівців щодо особливостей самоактуалізації вихованців та необхідності сприянню даному процесу; усвідомленню того, що старшим підліткам у даному процесі необхідна підтримка; розумінні необхідності спільно з батьками вихованців впроваджувати форми та методи, спрямовані на самоактуалізацію старших підлітків.

За результатами реалізації зі старшими підлітками і фахівцями мультидисциплінарної команди комплексних програм самоактуалізації було проведено заключний круглий стіл «Особливості соціально-виховної роботи зі старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації» із фахівцями центрів соціально-психологічної реабілітації м. Ковеля, м. Києва та служб у справах дітей м. Ковеля, м. Каменя-Каширського та м. Києва. Під час круглого столу було обговорено переваги і недоліки програми, основні проблеми, що виникали під час роботи зі старшими підлітками, шляхи

усунення цих проблем у майбутньому, а також варіанти удосконалення програми сприяння самоактуалізації вихованців. Окрім цього, спеціалісти центрів соціально-психологічної реабілітації наголосили на тому, що впровадження комплексної програми сприяло перегляду планів виховної роботи з вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації, включення до цих планів інтерактивних форм роботи, а також форм і методів, спрямованих на саморозвиток і самоактуалізацію не лише старших підлітків, а й усіх вихованців центру.

З метою підвищення рівня готовності роботи фахівцями центрів соціально-психологічної реабілітації зі старшими підлітками було впроваджено для майбутніх фахівців спецкурс «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» (програма спецкурсу представлена у додатку Л1) для студентів 4-х курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ) та студентів 4-х курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» Педагогічного інституту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Спецкурс був спрямований на формування у майбутніх фахівців когнітивного (знання), операційного (вміння) та мотиваційного компонентів соціально-педагогічної роботи з підлітками-вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації.

Завдання спецкурсу: надати студентам базові знання із теоретико-методичних засад самоактуалізації особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації, практичних аспектів роботи з підлітками-вихованцями закладів тимчасового перебування.

Спецкурс впроваджувався протягом 2013-2014 і 2014-2015 навчальних років. Загалом спецкурсом було охоплено 70 студентів – майбутніх соціальних педагогів.

Під час впровадження спецкурсу розглядалися питання історії розвитку закладів тимчасового перебування дітей в Україні, нормативно-правові аспекти діяльності центрів соціально-психологічної реабілітації, зарубіжний досвід діяльності закладів тимчасового перебування дітей. Окрім цього, під час лекційних занять розглядалися такі теми: «Соціальний портрет підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації», «Вплив вікових особливостей підліткового віку на становлення особистості», «Причини відмежування дітей від сім'ї», «Теоретичне обґрунтування поняття «самоактуалізація» та її складові». На практичні заняття були винесені теми: «Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації», «Особливості саморозвитку підлітків в умовах ЦСПР», «Форми та методи роботи з підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації», «Шляхи оптимізації саморозвитку особистості у ЦСПР».

Також у процесі впровадження спецкурсу студенти були залучені до реалізації експериментальної частини дослідження самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Зокрема, вони виступали асистентами під час проведення фокус-груп, тренінгових занять зі старшими підлітками.

На завершення спецкурсу студентам пропонувалося заповнити авторську анкету оцінювання спецкурсу, представлену в додатку Л 2. Відповідаючи на питання *«У чому полягає роль соціального педагога для активізації розвитку особистості підлітка у ЦСПР?»* студенти вказали на те, що соціальний педагог виконує ключову роль для вихованців, спрямовуючи їх у конструктивне русло.

Відповіді студентів на запитання *«Що, на Вашу думку, повинні включати соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у ЦСПР»* в основному стосувалися комфортних внутрішніх стосунків між фахівцями і вихованцями, необхідності розвитку творчих здібностей старших підлітків, проведення інтерактивних і профорієнтаційних занять тощо.

Як зазначили студенти, отримані під час вивчення спецкурсу «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» знання і практичні навички вони зможуть застосувати у своїй майбутній професійній діяльності в роботі з дітьми і молоддю, а також для власного саморозвитку.

У результаті вивчення спецкурсу майбутні соціальні педагоги отримали знання щодо напрямів роботи центрів соціально-психологічної реабілітації; соціального портрету вихованців ЦСПР; наукових підходів до трактування поняття «самоактуалізація»; особливостей самоактуалізації підлітків, зокрема в умовах ЦСПР; соціально-педагогічних умов самоактуалізації підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації; удосконалили вміння: добирати інструментарій для визначення проблем та потреб вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації; визначати необхідні соціальні послуги для вихованців ЦСПР; організовувати соціальну взаємодію вихованців закладів тимчасового перебування один з одним; розробляти форми та методи, які сприятимуть самоактуалізації особистості підлітка у центрі соціально-психологічної реабілітації.

Впровадження комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, а також залучення до даного процесу фахівців мультидисциплінарної команди, студентів спеціальності «соціальна педагогіка», все це сприяло реалізації соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, описаних нами в параграфі 2.2. Узагальнену структуру названого вище процесу ми подали у вигляді таблиці 2.8.

Таким чином, мета формувального етапу дослідження була досягнута – впроваджено визначені на попередніх етапах соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації шляхом розробки та впровадження комплексної програми сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-

психологічної реабілітації (для старших підлітків), комплексної програми підготовки фахівців мультидисциплінарної команди.

Таблиця 2.8

Складові впливу на самоактуалізацію старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації

Соціально-педагогічні умови	Технології, які використовувалися	Форми роботи
<p>1. Реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.</p>	<p>Самоактуалізації, соціальної реабілітації, соціальної профілактики, соціальної корекції.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Тренінгові заняття сприяння самоактуалізації старших підлітків (Основні блоки: «Мій внутрішній світ», «Комунікація та інформація», «Здоровий спосіб життя», «Мое майбутнє»). • Бесіди «Що таке громадянська зрілість?», «Виховуйте в собі відповідальність», «Жити за Законами країни», «Неймовірно, але факт...», «Закони людського спілкування», «Вічні людські цінності» тощо. • Тренінг креативності • Мозкові штурми «Дружба у нашому житті», «Хто є особистість», «Яке місце я займаю у цьому світі» тощо. • Метод кейс-стаді («Способи сказати «ні», «Майбутнє перед нами», «Займи позицію», «Все залежить від тебе!») • Перегляд й аналіз відео матеріалів «Тренер Картер / Coach Carter», «Життя на продаж», «Форрест Гамп/Forrest Gump», «Заплати наперед/Pay It Forward» тощо. • Диспути і дискусії «Освіта

		– головне в житті людини. Так чи ні?», «Розум і краса. Що головніше?», «Самоактуалізація: наполеглива праця чи натхнення?», «Чи завжди у людини є вибір? Так чи ні.», «Чи цінується у наш час талант?» тощо.
2. Забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації.	Соціально-виховного супроводу	<ul style="list-style-type: none"> • Тренінгові заняття сприяння самоактуалізації старших підлітків • Тренінг креативності • Метод кейс-стаді
3. Організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди.	Соціально-виховного супроводу	<ul style="list-style-type: none"> • Круглі столи («Особливості соціально-виховної роботи зі старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації», «Ефективні форми та методи сприяння самоактуалізації вихованців»). • Тренінгові заняття «Основні потреби старшого підліткового віку», «Особливості самоактуалізації старших підлітків», «Ефективні форми та методи сприяння самоактуалізації вихованців», «Особливості розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків». • Спецкурс для майбутніх соціальних педагогів «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації»

Визначені й обґрунтовані нами у процесі формувального етапу експерименту соціально-педагогічні умови потребували детального аналізу

результатів експериментальної роботи щодо сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Аналіз результатів включеного спостереження дозволив дійти певного висновку: позитивна динаміка рівня самоактуалізації старших підлітків спостерігається у всіх учасників експерименту (як членів контрольної, так і членів експериментальної групи).

На етапі підведення підсумків формувального експерименту ми вважали за доцільне визначити ті показники самоактуалізації старших підлітків, які отримали найбільший розвиток. З цією метою було проведено повторне діагностування учасників експерименту щодо проявів їх самоактуалізації.

Важливо було відстежити певні закономірності підвищення рівня самоактуалізації старших підлітків за окремими критеріями. На контрольному етапі експерименту ми використовували такі ж методики, як і на констатувальному, а саме: методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної), «Мотивація до досягнення успіху Т. Елерса», фокус-групи та включене спостереження. Зазначимо, що кожна із зазначених методик використовувалася нами для виявлення розвитку одного із визначених нами критеріїв самоактуалізації: мотиваційно-ціннісного, інформаційно-пізнавального та операційно-діяльнісного.

Наочно отримані результати представлено у формі діаграм (рис. 2.8). При цьому динаміка розвитку показників для різних критеріїв набувала різної інтенсивності. Для порівняння наведемо діаграми відображення показників самоактуалізації за мотиваційно-ціннісним критерієм (контрольної та експериментальної групи).

Високий рівень показників наявний у 53 осіб (24,54%) в експериментальній групі та 40 (18,78%) у контрольній; середній рівень 112 осіб (51,85%) – у першій та 84 (39,44%) – і другій та низький рівень 51 особа (23,61%) та 89 осіб (41,78%) відповідно (рис. 2.9).

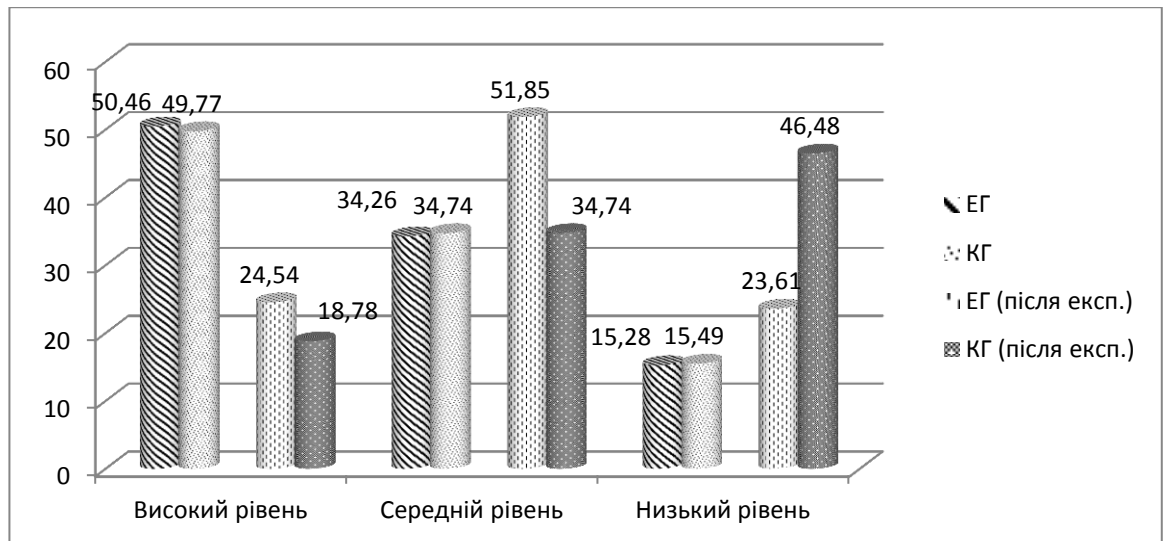

Рис. 2.9. Динаміка розвитку показників за мотиваційно-ціннісним критерієм самоактуалізації

Таким чином, простежується позитивна динаміка мотиваційно-ціннісного критерію в учасників експериментальної групи порівняно із членами контрольної групи. На наш погляд, це зумовлено тим, що зі старшими підлітками першої групи під час формувального етапу експерименту проводилися різноманітні форми роботи щодо підвищення рівня їхньої мотивації, а також виокремлення ціннісних орієнтацій.

Підвищення показників самоактуалізації старших підлітків відповідно до *мотиваційно-ціннісного критерію* відбулося за рахунок систематичного проведення інтерактивних форм роботи (тренінгових занять «Я – особистість», «Навчання + робота = успіх», «Моє майбутнє» тощо, диспутів та дискусій «Освіта – головне в житті людини. Так чи ні?», «Розум і краса. Що головніше?», «Навчання в школі. Обов'язок чи власне бажання?», «Самоактуалізація: наполеглива праця чи натхнення?», бесід «Закони людського спілкування», «Вічні людські цінності», «Яким я бачу себе у майбутньому»). Це сприяло формуванню у старших підлітків позиції власного «Я» у старших підлітків, акценту на ціннісних орієнтаціях, усвідомлення старшими підлітками власної відповідальності за своє життя, посиленню професійно-ціннісних орієнтацій тощо.

При повторній діагностиці рівня інформаційно-пізнавального критерію самоактуалізації старших підлітків в експериментальній та контрольній групах ми виявили наступні результати:

- в експериментальній групі (ЕГ): високий рівень отримали 52 особи (24,08%), середній рівень – 133 особи (61,57%), низький рівень – 31 особа (14,35%);
- у контрольній групі (КГ) виявлено, що високий рівень отримали 45 осіб (21,13%), середній рівень – 123 особи (57,74%), низький рівень – 45 осіб (21,13%) (рис. 2.10).

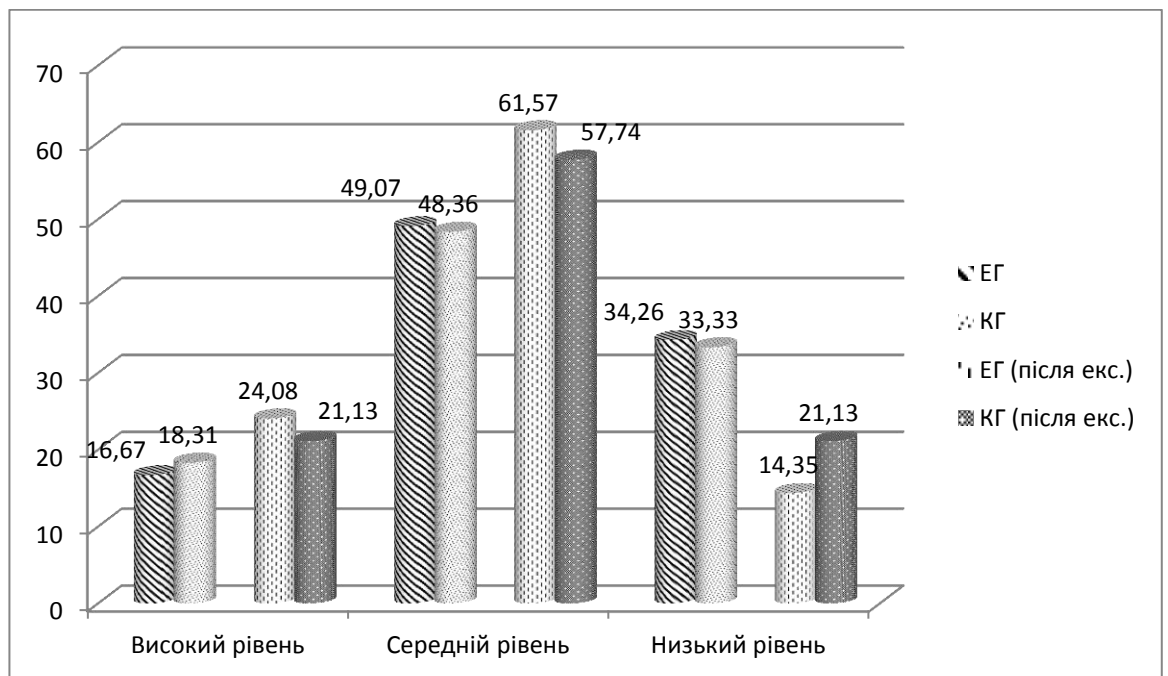

Рис. 2.10. Динаміка розвитку показників за інформаційно-пізнавальним критерієм самоактуалізації

Поряд із позитивним змінами в учасників експериментальної групи простежується позитивна динаміка і в учасників контрольної групи. Це явище в контрольних групах можна пояснити тим, що система виховної роботи у центрах соціально-психологічної реабілітації (навіть без включення старших підлітків у спеціально змодельоване середовище і спеціальну

програму) зумовлює розвиток їх показників самоактуалізації, хоча і дещо уповільнено.

На підвищення показників *інформаційно-пізнавального критерію*, були спрямовані такі форми соціально-педагогічної роботи: *перегляд й аналіз відеоматеріалів* «Тренер Картер/CoachCarter», «Життя на продаж», «ФоррестГамп/ForrestGump», «Достукатись до небес / Knockin'On Heaven's Door», «Заплати наперед/Pay It Forward», «Мільйонер з нетрів/Slumdog millionare», *бесіди* «Що таке громадянська зрілість?», «Виховуйте в собі відповідальність», «Жити за Законами країни», «Свобода. Рівність. Права людини», *тренінгові заняття* сприяння самоактуалізації старших підлітків (Основні блоки: «Мій внутрішній світ», «Комунікація та інформація», «Здоровий спосіб життя», «Моє майбутнє») тощо.

Це дозволило поглибити знання старших підлітків щодо сутності самоактуалізації, способів і засобів її здійснення; знання старших підлітків про власні індивідуальні особливості та їх прояв у навчальній та іншій діяльності; посилити адекватність самооцінки старших підлітків власних важливих якостей.

При повторній діагностиці операційно-діяльнісного критерію самоактуалізації старших підлітків в експериментальній та контрольній групах ми виявили наступні результати:

- в експериментальній групі (ЕГ): високий рівень отримали 41 особа (18,98%), середній рівень – 143 особи (66,2%), низький рівень – 32 особи (14,82%);
- у контрольній групі (КГ) виявлено, що високий рівень отримали 29 осіб (13,62%), середній рівень – 123 особи (57,74%), низький рівень – 61 особа (28,64%) (рис. 2.11).

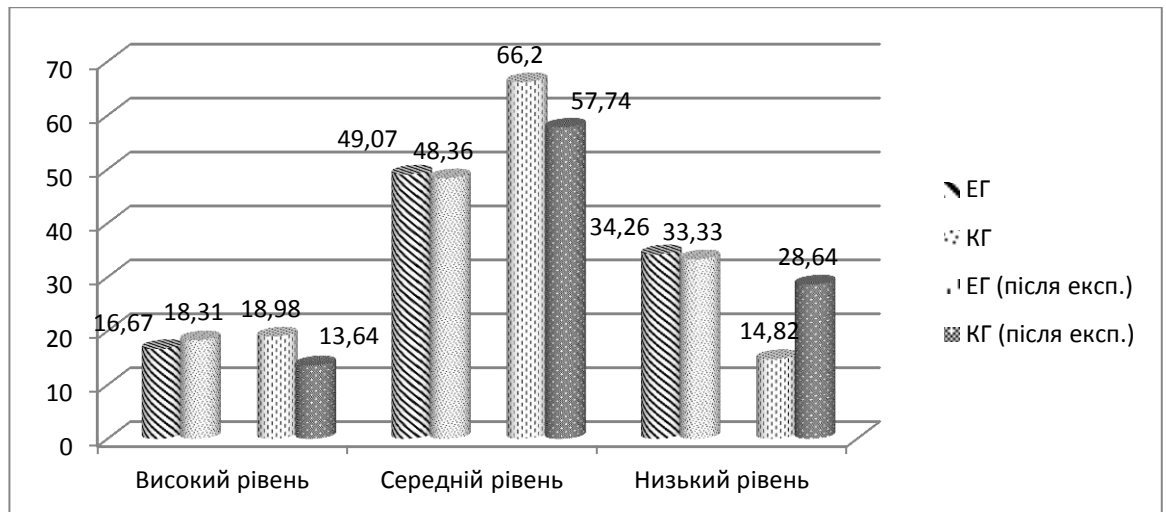

Рис. 2.11. Динаміка розвитку показників за операційно-діяльнісним критерієм самоактуалізації

Найбільш ефективними формами роботи формування показників *операційно-діяльного критерію* виявилися такі форми роботи: *тренінг креативності*; *мозкові штурми* «Дружба у нашому житті», «Хто є особистість?», «Як провести дозвілля з користю?», «Мое майбутнє – справа моїх рук?» тощо та *метод кейс-стаді* («Способи сказати «ні», «Майбутнє перед нами», «Займи позицію», «Все залежить від тебе!»).

Це дало можливість активізації творчої енергії старших підлітків, сприяння розвитку їх креативності; розвитку уміння свідомо й активно виявляти свої особливості в навчальній і професійній діяльності, активізації мисленнєвої діяльності старших підлітків та знаходження ними шляхів вирішення складних ситуацій, посилення самостійності вибору засобів, прийомів та основних напрямів самоактуалізації.

Отже, на основі аналізу результатів використання методик щодо визначення нами рівнів прояву самоактуалізації у старших підлітків в центрах соціально-психологічної реабілітації на контрольному експерименті можна вивести середнє арифметичне за всіма отриманими даними та зробити певні висновки.

В експериментальній групі кількість осіб із низьким рівнем прояву самоактуалізації зменшилась на 63 особи (29,17%), в той час як у контрольній – на 12 осіб (5,63%). На середньому рівні в учасників експериментальної групи помітні позитивні тенденції, зокрема, кількість респондентів збільшилась на 44 особи (20,37%), а у контрольній лише на 10 осіб (4,69%). Високий рівень прояву самоактуалізації в експериментальній групі після участі у формувальному експерименті характерний для 48 осіб (22,22%), що на 19 осіб (8,79%) більше, ніж було на констатувальному етапі. У контрольній групі кількість підлітків збільшилась лише на дві особи (0,94%). Дані зміни динаміки рівнів прояву самоактуалізації представлені на рисунку 2.12.

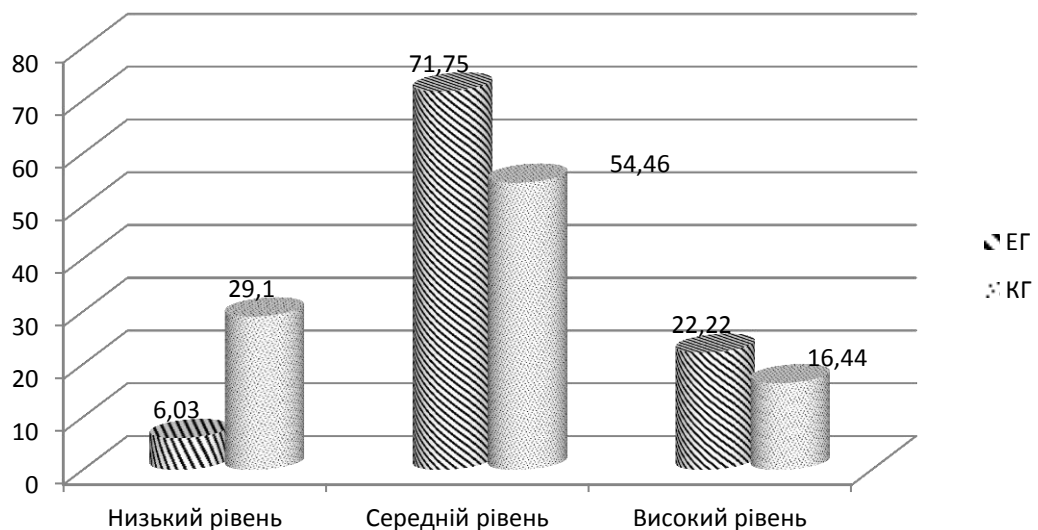

Рис. 2.12. Рівні самоактуалізації старших підлітків на контрольному етапі експерименту

З метою підтвердження вірогідності результатів експериментальної роботи було здійснено оцінку наявності та достовірності прояву позитивної динаміки в результаті змін показників самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації шляхом використання критерію Колмогорова-Смірнова [229].

Даний критерій дозволяє виявити точку, в якій сума набраних частот розходження між двома розподілами є найбільшою й оцінити достовірність даного розходження. Так, при дослідженні самоактуалізації старших підлітків були отримані результати для експериментальних і контрольних груп (табл. 2.9). Необхідно було виявити, чи є значущими відмінності між показниками контрольної та експериментальної груп.

Вираховуємо відносні частоти f , що дорівнюють відношенню частот на кількість вибірки для двох наявних вибірок (216 — 213).

Таблиця 2.9

Показники частот в Е та К групах за рівнями сформованості

Рівні сформованості	Частота в Е групі (кількість старших підлітків 216)	Частота в К групі (кількість старших підлітків 213)
Високий	48	35
Середній	155	116
Низький	13	62
Загальна вибірка	$N_1 = 48 + 155 + 13 = 216$	$N_2 = 35 + 116 + 62 = 213$

Потім визначаємо модуль різниці відносних частот для контрольної та експериментальної вибірок. У результаті вихідна таблиця набуває такого вигляду:

Таблиця 2.10

Показники відносних частот і модуля різниці частот в Е та К групах

Відносна частота Е групи (f експер.)	Відносна частота К групи (f контр.)	Модуль різниці частот (f експер. — f контр.)
$48 / 216 \approx 0,22$	$35 / 213 \approx 0,16$	0,06
$155 / 216 \approx 0,72$	$116 / 213 \approx 0,54$	0,18
$13 / 216 \approx 0,06$	$62 / 213 \approx 0,29$	- 0,23

Серед отриманих модулів різниці між визначеними частотами обираємо найбільший модуль і позначаємо його **d_{max}**. У даному випадку, $0,18 > 0,06 > -0,23$, тому **d_{max} = 0,18**.

Емпіричне значення критерію $\lambda_{\text{емп.}}$ визначається за допомогою формули (2.1):

(2.1)

$$\lambda_{\text{емп.}} = \mathbf{d_{max}} \times \sqrt{\frac{N_1 \times N_2}{N_1 + N_2}},$$

де **N₁** — кількість частот у першій вибірці;

N₂ — кількість частот у другій вибірці;

d_{max} — найбільша абсолютна величина різниці між накопиченими частотами по кожному розряду.

$$\lambda_{\text{емп.}} = 0,18 \times \sqrt{\frac{216 \times 213}{216 + 213}} = 0,18 \times \sqrt{\frac{46008}{429}} = 0,18 \times 10,355904 \approx \mathbf{1,86}$$

Критичні значення критерію Колмогорова-Смірнова постійні: $\lambda_{\text{крит.}} = 1,36$ для рівня значущості $p = 0,95$; $\lambda_{\text{крит.}} = 1,63$ для рівня значущості $p = 0,99$.

Якщо $\lambda_{\text{емп.}} \geq \lambda_{\text{крит.}}$, то відмінності між розподілами статистично достовірні.

Якщо $\lambda_{\text{емп.}} < \lambda_{\text{крит.}}$, то відмінності між розподілами статистично не достовірні.

Таким чином, $1,86 > 1,36$ ($\lambda_{\text{емп.}} > \lambda_{\text{крит.}}$) і $1,86 > 1,63$ ($\lambda_{\text{емп.}} > \lambda_{\text{крит.}}$).

Отже, відмінності між розподілами статистично достовірні та значущі.

Отримані результати підтверджують ефективність запропонованих підходів щодо сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, а саме: впроваджених нами соціально-педагогічних умов та технологій (самоактуалізації, соціальної профілактики, корекції і реабілітації, соціально-виховного супроводу), спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Таким чином, можна вважати, що здійснена нами експериментальна робота щодо визначення і впровадження соціально-педагогічних умов самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації може вважатися завершеною.

Висновки до другого розділу

У розділі обґрунтовано й апробовано оптимальні соціально-педагогічні умови, зміст і технології соціально-виховного супроводу самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Аналіз наукових досліджень дозволяє розглядати *соціально-педагогічні умови самоактуалізації* старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації – як сукупність педагогічних обставин, які створюються під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на входження старших підлітків у соціум та взаємодію з ним, засвоєння ними соціального досвіду, залучення їх до соціуму, збереження здоров'я, розвиток свідомості й здатності до саморозвитку та самовизначення.

На основі аналізу дисертаційних досліджень, наукової та методичної літератури щодо самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, результатів констатувального етапу дослідження було визначено соціально-педагогічні умови і технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та обґрунтовано шляхи їх упровадження: 1) реалізація комплексної програми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації (визначення форм соціально-педагогічної роботи з старшими підлітками, розробка та впровадження тренінгових занять для старших підлітків з метою пошуку шляхів вирішення проблемних питань, проведення індивідуальних форм роботи з підлітками); 2) забезпечення активної участі старших підлітків у самоактуалізації в центрах соціально-психологічної реабілітації (визначення потреб підлітків, включення у процес реалізації

програми сприяння самоактуалізації старших підлітків); 3) організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди (визначення складу команди, проведення круглих столів, впровадження програми підготовки фахівців мультидисциплінарної команди до сприяння самоактуалізації старших підлітків, залучення фахівців до роботи зі старшими підлітками), впровадження у навчальний процес спецкурсу «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» для майбутніх соціальних педагогів.

Програма формувального експерименту передбачала поступове впровадження соціально-педагогічних умов і технологій самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. Для цього було розроблено та впроваджено *комплексну програму самоактуалізації старших підлітків* – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, яка містить чотири тематичні блоки: «Мій внутрішній світ», «Комунікація та інформація», «Здоровий спосіб життя», «Моє майбутнє». Комплексна програма самоактуалізації передбачала проведення тренінгових занять, бесід, диспутів, кейс-стаді, мозкових штурмів, перегляд і аналіз відео матеріалів тощо, під час яких старшим підліткам було створено комфортні умови для розкриття власних здібностей, сприяння усвідомленню важливості розвитку й актуалізації своїх позитивних рис, усвідомлення своїх цінностей і прагнення до зміни поведінки, сприяння процесу соціальної адаптації, самореалізації та самоактуалізації, розкриттю лідерського потенціалу старших підлітків шляхом усвідомлення пріоритетів здорового способу життя та вироблення навичок адекватної й безпечної поведінки в суспільстві; виробленню та застосуванню теоретичних знань і практичних навичок у всіх сферах особистісного й суспільного життя.

Комплексна програма підготовки фахівців мультидисциплінарної команди була спрямована на їх підготовку до сприяння самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Програма містить два модулі: «Особливості самоактуалізації старших підлітків»,

«Технології сприяння самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації». Також було впроваджено спецкурс «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації» у навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кількісно-якісна інтерпретація результатів експерименту довела наявність позитивної динаміки за значеннями показників досліджуваних критеріїв проявів самоактуалізації у старших підлітків. Динаміка високого рівня прояву в експериментальній групі становить 8,79%, середнього рівня прояву – 20,37%. Значні зміни відбулися у динаміці низького рівня сформованості: на 29,16% зменшилася кількість старших підлітків експериментальної групи після участі у програмі. У контрольній групі на кожному з рівнів прояву самоактуалізації значних змін не відбулося.

Здійснено оцінку достовірності змін у рівнях самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, що відбулися у контрольній та експериментальній групах з використанням λ критерію Колмогорова-Смирнова.

Порівняльний аналіз результатів експериментальної роботи та статистична обробка отриманих даних підтвердили ефективність запропонованих соціально-педагогічних умов і технологій самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення актуальної проблеми – самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, що відображено: у теоретичних положеннях про розвиток особистості, про особливості та соціально-педагогічні умови соціалізації особистості в системі виховної роботи, соціально-психологічні властивості особистості та поведінки депривованих дітей, соціально-психологічні умови самоствердження і самовизначення підлітка.

Результати теоретичного й експериментального дослідження підтвердили правомірність основних ідей і положень стосовно самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації та засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань, що є підставою для подальших *висновків*:

1. Здійснено теоретико-методичний аналіз наукових праць з означеної наукової проблеми. Визначено, що самоактуалізація старших підлітків – це процес актуалізації старшим підлітком власного потенціалу (прагнення до змін, фізичні та інтелектуальні сили, креативність старших підлітків), внутрішніх ресурсів (бажання, цілі, ідеї, переконання, самоконтроль, життєві цінності старших підлітків) та використання їх як засобів та способів реалізації смислу життєдіяльності (самореалізація).

2. Здійснено соціально-психологічну характеристику старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. Встановлено, що психологічний розвиток вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації характеризується певними властивостями: з одного боку – потребою в увазі та підтримці без зайвого осуду та оцінок, потребою в повазі та визнанні, наявністю інтересу до життєвих подій, а з іншого боку – затримкою психічного розвитку, слабким рівнем інтелектуального та фізичного розвитку; низьким рівнем навчальної мотивації й самооцінки.

Виявлено *особливості самоактуалізації* в роботі зі старшими підлітками, суть яких полягає в тому, що процес самоактуалізації розгортається в соціокультурній системі виховання центру; суб'єкт і об'єкт активності співпадає; самоактуалізація старших підлітків потребує підтримки та уваги як з боку ровесників, так і дорослих, та прийняття ними шляхів особистісного розвитку. Окреслено *структуру даного процесу*, вплив на який мають: *середовище центру, соціально-психологічна адаптація, здатність до рефлексії, самооцінка, ціннісні орієнтації, референтна група, основні потреби підліткового віку, колектив фахівців центру.*

3. Обґрунтовано критерії (*мотиваційно-ціннісний, інформаційно-пізнавальний та операційно-діяльнісний*) та показники самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації.

Показниками мотиваційно-ціннісного критерію обрано: потреба старшого підлітка у самоактуалізації; прояв пізнавальних потреб старшого підлітка; наявність професійно-ціннісних орієнтацій та мотивація старшого підлітка до самовдосконалення, прояв емоційного ставлення старших підлітків до навчально-пізнавальної діяльності); *інформаційно-пізнавального* – знання старшими підлітками про сутність самоактуалізації та способи і засоби її здійснення; прояв адекватної самооцінки старшими підлітками, особистісно важливих якостей; наявність знань старших підлітків про власні індивідуальні особливості та їх прояв у навчальній та інших видах діяльності); *операційно-діялісного* – креативність, уміння свідомо й активно проявляти свої особливості в навчальній і професійній діяльності; активна та планомірна робота старшого підлітка над собою відповідно до мети самоактуалізації; самостійність вибору засобів, прийомів та основних напрямів самоактуалізації; здатність здійснювати старшим підлітком самоконтроль у процесі власної самоактуалізації.

Визначені критерії і показники дозволили сформулювати *рівні самоактуалізації* (високий, середній, низький) старших підлітків, які засвідчують міру прояву сформованих показників у старших підлітків.

Відповідно до високого рівня відносяться респонденти з постійним проявом показників, середній рівень – засвідчує епізодичний частковий прояв, а низький рівень – підтверджує мінімальний прояв зазначених показників.

4. Аналіз змісту діяльності міжнародних та вітчизняних організацій щодо самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, результати констатувального експерименту дозволили обґрунтувати *соціально-педагогічні умови самоактуалізації старших підлітків* у центрах соціально-психологічної реабілітації: 1) реалізація комплексної програми самоактуалізації, 2) забезпечення активної участі старших підлітків; 3) організація і координація роботи фахівців мультидисциплінарної команди.

Виявлено ефективні *технології соціально-педагогічної роботи*, як технології соціальної корекції та реабілітації, технологію соціальної профілактики, технологію самоактуалізації особистості та технологію соціально-виховного супроводу.

Перевірено дієвість *соціально-педагогічних умов і технологій самоактуалізації* старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Впроваджено комплексну програму самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації, яка включала чотири взаємопов'язані блоки: «Мій внутрішній світ», «Комунікація та інформація», «Здоровий спосіб життя», «Мое майбутнє», метою яких було сприяти прояву старшими підлітками пізнавального інтересу, уміння свідомо й активно виявляти свої особливості в навчальній і професійній діяльності; активній роботі над собою; проявляти самостійність вибору засобів, прийомів та основних напрямів самоактуалізації тощо.

Апробовано комплексну програму для фахівців мультидисциплінарної команди, яка містить два модулі: «Особливості самоактуалізації старших підлітків», «Технології сприяння самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації». Також було впроваджено спецкурс «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах

соціально-психологічної реабілітації» у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів.

Результати контрольного зрізу засвідчили про значущу динаміку в експериментальній групі у критеріях (мотиваційно-ціннісному, інформаційно-пізнавальному та операційно-діяльнісному) та показниках прояву самоактуалізації старших підлітків. Кількість осіб із низьким рівнем прояву самоактуалізації в експериментальній групі порівняно з даними на констатувальному етапі зменшилась на 29,16%, в той час, як у контрольній – на 5,63%. На середньому рівні в учасників експериментальної групи помітні позитивні тенденції, зокрема, кількість респондентів збільшилась на 20,37%, а у контрольній лише на 4,69%. Високий рівень самоактуалізації в експериментальній групі після участі у формуальному експерименті характерний для 22,22%, що на 8,79% більше, ніж було на констатувальному етапі. У контрольній групі кількість підлітків збільшилась лише на 0,94%.

Дослідження проблеми самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації не вичерпується результатами даного дисертаційного дослідження. *Перспективними* напрямками вивчення означеної проблеми можуть бути: вивчення гендерних питань самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації; визначення соціально-педагогічних умов самоактуалізації дітей різних вікових груп; виявлення особливостей самоактуалізації вихованців у закладах інтернатного типу; особливості підготовки соціальних педагогів до сприяння самоактуалізації вихованців різних вікових груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учеб. пособ. [для студ. вузов] / Абрамова Г. С. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 624 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М. : [б. и.], 1989. – 248 с.
3. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец.13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Н. І. Агаркова. – К., 2003. – 21 с.
4. Адлер А. Понять природу человека / Адлер А. ; под ред. М. В. Козикова. – СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 2000. – 254 с.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : [сборник статей] / Адлер А. – 2-е изд. ; [пер. с нем.]– СПб. : Питер, 2003. – 248 с.
6. Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІД та ризикованої поведінки : посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / [авт.-упор. О. В. Безпалько, Н. В. Зимівець, І. В. Захарченко та ін.] ; за ред. Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях. – К. : ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2007. – 190 с.
7. Алексеєнко Т. Ф. Ризикована поведінка : посіб. / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнар'ов. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2013. – 172 с.
8. Алексеєнко Т. Ф. Соціальні цінності малої групи школярів : монографія / Т. Ф. Алексеєнко, Є. М. Бачинська, І. Д. Зверева та ін. ; НАПН України ; Ін-т пробл. виховання Академії педагогічних наук. – К. : Пед. думка, 2012. – 239 с.

9. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Ананьев Б. Г. ; под ред. А. А. Бодалева и др. : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 287 с.
10. Антропова Л. И. Социальные проблемы самореализации личности : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Л. И. Антропова. – Ростов-на-Дону, 1980. – 21 с.
11. Анциферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анциферова // Психология личности : хрестоматия по психологии / [сост. Л. В. Куликов]. – СПб. : [б. и.], 2000. – С. 207–213.
12. Артющікіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артющікіна, А. О. Полянничко. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2002. – 268 с.
13. Асмолов А. Г. Психология личности : учебник / Асмолов А. Г. – М. : изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
14. Байкова Л. А. Теоретико-методологические основы гуманизации педагогической системы образовательного учреждения : монография / Байкова Л. А. – Рязань : РГПУ, 2004. – 287 с.
15. Балакірева О. М. Молодь України у дзеркалі соціології : монографія / [О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, М. Ю. Варбан та ін.] ; Укр. ін-т соц. дослідж. – К. : УІСД, 2001. – 210 с.
16. Балл Г. О. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня та ін.] ; за ред. Г. О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 206 с.
17. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості / О. Бандура // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. / [редкол. Софій Н., Єрмаков І.] – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
18. Бевз Г. М. Соціально-психологічні та організаційні засади функціонування інституту замісної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня доктора психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія» / Г. М. Бевз. – К., 2014. – 36 с.

19. Безкоровайна О. В. Теоретико-методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. В. Безкоровайна. – К., 2010. – 39 с.

20. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи : монографія / Безпалько О. В. ; М-во освіти і науки України ; Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. – К. : Наук. світ, 2006. – 363 с.

21. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ольга Володимирівна Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 208 с.

22. Белінська І. А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно залежної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. А. Белінська. – К., 2000. – 19 с.

23. Бессонова Т. І. Система психолого-педагогічного захисту соціально занедбаних дітей і підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. І. Бессонова. – К., 2006. – 21 с.

24. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. : у 2-х кн. – кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.

25. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб. / Бех І. Д. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.

26. Библиотека всемирной литературы : [в 200 т.]. – М. : Художественная литература, 1969. – Т. 15. «Изборник»: сборник произведений литературы древней Руси. – 798 с.

27. Битянова М. Р. Учимся решать проблемы. Программа развития проектного мышления у младших подростков : учеб.-метод. пособ. [для психологов и педагогов] / Битянова М. Р. – М. : Генезис, 2005. – 96 с.
28. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / Бодалев А. А. – М. : Флинта: Наука, 1998. – 165 с.
29. Бодалев А. А. Психология общения : [избранные психологические труды] / Бодалев А. А. – М. : НПО «МОДЭК», 2002. – 256 с.
30. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Божович Л. И. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
31. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович // Избранные психологические труды в 70 томах / [под ред. Д. И. Фельдштейна] – 2-е изд. – М. : «Ин-т практ. психол.», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
32. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. / Бондаренко О. Ф. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
33. Борисенко Є. О. Рефлексія як засіб соціальної взаємодії / Є. О. Борисенко // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2011. – №6 (80). – С. 40–43.
34. Бочарова В. Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности школьника : автореф. дисс. на соискание уч. степени док. пед. наук. : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / В. Г. Бочарова. – М., 1991. – 32 с.
35. Братаніч Б. В. Самоактуалізація особистості та освіта / Б. В. Братаніч, І. Г. Ільченко // Філософські проблеми освіти. – 2011. – № 2. – С. 13–20.
36. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестник Московского университета / [ред. А. А. Бодалев, С. Д. Смирнов]. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1981. – № 2. – Сер. 14. Психология. – С. 46–56.

37. Брылева Л. Г. Онтология самореализации личности как предмет прикладной культурологии: дисс. ... докт. культуролог. наук. : 24.00.04 / Брылева Лариса Георгиевна. – СПб., 1998. – 464 с.
38. Булах І. С. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності : навч. посіб. / І. С. Булах, Ю. А. Алексєєва. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 223 с.
39. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Бьюдженталь Дж. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 336 с.
40. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: монографія / Вайнола Р. Х. ; за ред. С. О. Сисоєвої ; М-во освіти і науки України ; НПУ імені М. П. Драгоманова. – Запоріжжя : ХНРБЦ, 2008. – 460 с.
41. Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Вайнола Ренате Хейкіївна. – К., 2009. – 542 с.
42. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика : навч. посіб. / Ренате Хейкіївна Вайнола. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 134 с.
43. Василькова Ю. В. Методика и опыт работы социального педагога : пособ. / Василькова Ю. В. – М. : Академия, 2001. – 160 с.
44. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации : учеб. пособ. / Вахромов Е. Е. – М. : Междунар. пед. акад., 2001. – 156 с.
45. Вахромов Е. Е. Самоактуализация и жизненный путь человека / Е. Е. Вахромов // Современные проблемы смысла жизни и акме. – М. : ПИРАО, 2002. – С.147–164.
46. Вербець В. В. Методика організації та проведення соціологічного дослідження : навч.-метод. посіб. / Вербець В. В. – Березно : [б. в.], 2008. – 231 с.

47. Веретенко Т. Г. Роль мультидисциплінарної команди в наданні соціальних послуг сім'ям, які виховують дітей з особливими потребами [Електронний ресурс] / Веретенко Т. Г. – Режим доступу: <http://elibrary.kubg.edu.ua/318/>

48. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки : метод. посіб. для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками / Т. В. Журавель, Т. Л. Лях, О. М. Нікітіна ; за ред. Т. В. Журавель. – К. : [б. в.], 2010. – 168 с.

49. Витин И. А. Теория самоактуализации / И. А. Витин // Психологический институт РАО : материалы симпозиума. – М., 2002. – № 1. – С. 123–128.

50. Витин И. А. Этико-психологические аспекты самоактуализации личности : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. философ. наук : спец. 09.00.05 «Этика» / И. А. Витин. – Саранск, 1999. – 16 с.

51. Вікова психологія : підруч. / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 268 с.

52. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.

53. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. для студентів магістратури / Вітвицька С. С. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

54. Волинець Л. С. «Діти вулиці» в Україні : ситуаційний аналіз / Л. С. Волинець, О. О. Січкара. – К. : Сфера, 2004. – 80 с.

55. Волинець Л. С. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж, 1998. – 120 с.

56. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
57. Габора Л. І. Соціально-педагогічні умови профілактики ВІЛ/СНІДу серед старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Габора Людмила Іванівна. – К., 2010. – 18 с.
58. Галагузова М. А. Социальная педагогика : курс лекций / Галагузова М. А. ; под ред. М. А. Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
59. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія : навч. посіб. / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.
60. Гамезо М. В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособ. для студентов всех специальностей педагогических вузов / Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
61. Гербут К. А. Педагогические условия профилактики девиантного поведения старшеклассников: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Гербут Кирилл Анатольевич. – Владимир, 2012. – 190 с.
62. Главник О. П. Як допомогти дітям і молоді у збереженні психічного здоров'я : монографія / Главник О. П. ; Укр. ін-т соц. дослідж. ; Укр.-канад. проект «Молодь за здоров'я – 2». – К. [б. в.], 2005. – 116 с.
63. Головаха Е. Субъективная надежность: теория и метод измерения (ИСН) / Е. Головаха, А. Горбачик, Т. Любивая // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 166–188.
64. Горбач О. С. Врахування особливостей підліткового віку : метод. посіб. [Електронний ресурс] / Горбач О. С. – Режим доступу: <http://chpal.edukit.ck.ua>
65. Гошовський Я. Самоактуалізація й абсорбція як шляхи толерантної ресоціалізації депривованої особистості /Я. Гошовський //

Психологічні перспективи : [редкол.: Л. Засекіна та ін.] .– Луцьк : Вежа, 2001. – Вип. 11.– 2008. – 196 с.

66. Григорошук Т. Г. Методика подготовки и проведения круглого стола с участием студентов / Т. Г. Григоруц, Н. В. Матюхина. – М. : ГОУПВО «Российский государственный торгово-экономический университет», 2009. – 72 с.

67. Гриднев А. Г. Социально-педагогические условия первичной профилактики подростковой наркомании: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Гриднев Андрей Григорьевич. – Тамбов, 2004. – 182 с.

68. Гуманистическая и трансперсональная психология : хрестоматия / [сост. К. В. Сельчонок]. – Минск : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 592 с.

69. Девіс Л. А. Проблема розвитку навчальної мотивації у студентів педвузу / Л. А. Девіс // Проблеми сучасної педагогічної освіти : [зб. ст.]. – Ялта : [б. в.], 2006. – Вип. 11. Педагогіка і психологія. – С. 165–169.

70. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти / [упор. О. Главник, Н. Комарова]. – К. : Главник, 2006. – 112 с.

71. Діти у складних життєвих обставинах: програми і методики соціально-психологічної реабілітації та адаптації дітей, які перебувають у центрі соціально-психологічної реабілітації / [авт.-упор. А. Г. Зінченко]. – К. : [б. в.], 2013. – 296 с.

72. Документальний фільм MTV EXIT «Життя на продаж» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=3yGUs-F_4cE

73. Драгунова Т. В. Подросток / Драгунова Т. В. – М. : Знание, 1976. – 96 с.

74. Дубровина И. В. Психология : учебн. / Дубровина И. В., Данилова Е. Е., Прихожан А. М. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2003 – 464 с.

75. Дулинова Л. Т. Детская безнадзорность: состояние и пути преодоления / [Дулинова Л. Т., Маршак А. Л., Холостова Е. И.]. – М. : [б. и.], 2000. – 234 с.
76. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге / Емельянова Е. В. – СПб. : Речь, 2008. – 336 с.
77. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / [за заг. ред. І. Д. Звереві]. – Київ, Сімферополь : Універсам, 2012. – 536 с.
78. Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
79. Єгорова Є. В. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників з різним типом усвідомлення проблеми вибору професії / Є. В. Єгорова // Психологія : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2001. – Вип. 14. – С. 316-321.
80. Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Я. Жизномірська. – К., 2010. – 20 с.
81. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна профілактика ВІЛ-інфекції серед вихованців пенітенціарних установ для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Журавель Тетяна Василівна. – К., 2012. – 314 с.
82. Завацька Л. М. Особливості корекційно-педагогічної діяльності з неповнолітніми, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі / Л. М. Завацька // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2011. – № 7. – С. 115–119.
83. Заверико Н. В. Технології соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. [для студ. напряму підготовки «Соціальна педагогіка»] / [Н. В. Заверико, С. С. Куликовський, Г. В. Локарева та ін.] ; за ред. Н. В. Заверико. – Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2014. – 278 с.

84. Загородній Ю. І. Педагогічні умови політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Загородній Юрій Іванович. – Луганськ, 2004. – 20 с.

85. Заїка О. Музична спадщина Святителя Дмитрія Ростовського / О. Заїка // Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття : матеріали наук.-практ. конф. (Ніжин, 2006 р.). – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 67–73.

86. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації «Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>

87. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>

88. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

89. Закон України «Про охорону дитинства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

90. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Зверева Ірина Дмитрівна. – К., 2000. – 390 с.

91. Звіт про науково-дослідну роботу «Дослідження змісту та якості соціальних послуг, що надають заклади та організації різного рівня підпорядкування, безпритульним та бездоглядним дітям» : Державний інститут розвитку сім'ї та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dimp.org.ua/research/scientific-research.html>

92. Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році : інформ.-аналіт. звіт про діяльність

соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / С. В. Толстоухова ; Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді Міністерства України у справах молоді та спорту. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 47 с.

93. Зимівець Н. В. Навчання здоров'я: просвітницька робота з підлітками щодо збереження, зміцнення та розвитку репродуктивного здоров'я : навч.-метод. посіб. / Зимівець Н. В., Петрович В. Н., Закусило О. Ю. ; за заг. ред. Н. В. Зимівець. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 360 с.

94. Зінченко А. Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми) / А. Г. Зінченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. – №1-2. – С. 78–85.

95. Зязюн І. А. Неперервна освіта як основа соціального поступу / І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: зб. наук. пр. : у 2-х ч. / [за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало]. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 15–23.

96. Іванов В. М. Педагогічні умови соціалізації міських старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Іванов В. М. – К., 1998. – 20 с.

97. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / [О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. – К. : Фенікс, 2007. – 528 с.

98. Інтерактивні методи навчання : навч. посіб. / за заг. ред. П. Шевчука, П. Фенриха. – Щецін : Вид-во WSAP, 2005. – 170 с.

99. Інформація обласних служб у справах дітей про апробовані методики та досвід роботи психологів у центрах соціально-психологічної реабілітації (Хмельницька, Івано-Франківська, Черкаська, Чернігівська, Миколаївська, Житомирська, Вінницька, Закарпатська області) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dimp.org.ua/research/scientific-research.html>

100. Казакова О. Л. Проектування освітніх програм : метод. матер. / О. Л. Казакова. – СПб. [б. и.], 1994. – 280 с.

101. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту дітей у притулках для неповнолітніх: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Кальченко Лариса Володимирівна. – Луганськ, 2009. – 216 с.
102. Кальченко Л. В. Соціально-педагогічний захист бездоглядних дітей у притулках для дітей : наук.-метод. посіб. / Кальченко Л. В. – Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 348 с.
103. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навч. посіб. / Капська А. Й. – К. : УДЦССМ, 2001. – 219 с.
104. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) : навч. посіб. / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола ; за ред. І. Зверєва, Г. Лактіонова. – К. : Наук. світ, 2001. – 129 с.
105. Капська А. Й. Змістова структура процесу самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / А. Й. Капська, М. С. Сидорчук // Наукові записки : / [за заг. ред. Є. І. Коваленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – №2. – Серія «Психолого-педагогічні науки». – С. 77–81.
106. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підруч. / [за ред. А. Й. Капської]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 346 с.
107. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : монографія / Олена Леонідівна Караман. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – 448 с.
108. Карамушка Л. М. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій) : монографія / Л. М. Карамушка, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : «Просвіта», 2009. – 262с.
109. Карпенко О. Г. Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Г. Карпенко. – К., 1999. – 19 с.

110. Карпенко О. Г. Теорія і практика професійного становлення соціального працівника : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Карпенко О. Г. – К. : Слово, 2014. – 190 с.

111. Карпенко О. Г. Теорія та практика соціальної роботи : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. Г. Карпенко, Н. Ф. Романова. – К. : Слово, 2015. – 402 с.

112. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості : наук.-метод. посіб. / Карпенчук С. Г. – К. : ІЗМН, 1998. – 214 с.

113. Кацера А. О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А. О. Кацера. – К., 2005. – 19 с.

114. Квинн В. Н. Прикладная психология : учеб. пособ. / В. Н. Квинн. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2000. – 560 с.

115. Кизименко Л. Д. Словник-довідник соціального працівника [Електронний ресурс] / Л. Д. Кизименко, Л. М. Бєдна. – Режим доступу: www.audytoryia.lviv.ua/Institute/IGS/IPP/Library/004/004.html

116. Кісарчук З. Г. Проблема професійної підготовки психологів-консультантів та психотерапевтів / Кісарчук З. Г. // Психологічній службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С.176-177.

117. Клімкіна Н. Г. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Клімкіна Н. Г. – К., 2009. – 21 с.

118. Кобильнік Л. М. Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Кобильнік Лілія Миколаївна. – К., 2007. – 252 с.

119. Ковчина І. М. Актуальні проблеми соціально-правового захисту населення : навч.-метод. посіб. / Ковчина І. М., Черненко М. В., Радчук І. Ю. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 115 с.
120. Колобов Б. А. Педагогические условия профилактики девиантного поведения у воспитанников детско-юношеской спортивной школы: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Колобов Борис Алексеевич. – Кострома, 2011. – 241 с.
121. Комплексна допомога бездоглядним і безпритульним дітям : метод. посіб. / [О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко. – К. : Видав. дім «КАЛИНА», 2010. – 376 с.
122. Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді / ред. С. В. Толстоухова. – К. : УДЦССМ, 2001. – 204 с.
123. Кон И. С. Психология ранней юности / Кон И. С. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
124. Конвенція ООН про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021
125. Коношенко С. В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.05 / Коношенко Сергій Володимирович. – Луганськ, 2010. – 44 с.
126. Коношенко С. В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Коношенко Сергій Володимирович. – Луганськ, 2010. – 501 с.
127. Концепція національного виховання : [схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року]. – К. : Освіта, 1994. – № 7–72. – С. 5–6; 11–12.
128. Копець Л. В. Психологія особистості: навч. посіб./ Копець Л. В. – К. : Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2007. – 406 с.

129. Коротаева Е. В. Педагогические взаимодействия и технологии : монографические исследования / Коротаева Е. В. – М. : Academia, 2007. – 256 с.
130. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Костюк Г. С. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
131. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
132. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко ; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 512 с.
133. Кривачук Л. Ф. Теоретичні аспекти дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні [Електронний ресурс] / Л. Ф. Кривачук // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 2. – С. 191–198. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Trpu_2011_2_32.pdf
134. Крутецкий В. А. Психология подростка / В. А. Крутецкий, Н. С. Лукин. – М. : Просвещение, 1965. – 314 с.
135. Кулик Н. Л. Самореализация личности как философская проблема: дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. – К., 1992. – 178 с.
136. Кулиняк М. Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Кулиняк Мар'яна Ярославівна. – К., 2009. – 235 с.
137. Куттер П. Современный психоанализ / Куттер П. – СПб. : Б.С.К., 1997. – 351 с.
138. Лавриченко Н. М. Соціально-педагогічні проблеми соціалізації української молоді: наукове видання / Лавриченко Н. М. – К. : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – С. 261–347.
139. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 336 с.
140. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / Леонтьев А. Н. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.

141. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М. : «СМЫСЛ», 1992. – 17 с.
142. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Леонтьев Д. А. – М. : Просвещение, 1997,– 164 с.
143. Леонтьев Д. А. Самоактуалізація як рушійна сила особистісного розвитку: історико-критичний аналіз / Д. А. Леонтьев // Сучасна психологія мотивації / [под ред. Д. А. Леонтьєва]. – М. : Сенс, 2002. – С. 13–46.
144. Липский И. А. Социальная педагогика: методологический анализ : учеб. пособ. / Липский И. А. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 320 с.
145. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском юношеском возрасте: социально-правовые очерки / Люблинский П. И. – М. : Политиздат, 1986. – 142 с.
146. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Лях Тетяна Леонідівна. – Луганськ, 2009. – 304 с.
147. Макаренко А. С. Педагоги пожимают плечами / А. С. Макаренко // Макаренко А. С. «Проектировать лучшее в человеке» / Антон Семенович Макаренко. – Минск : Университетское, 1989. – С. 29–39.
148. Максименко С. Д. Поняття особистості в психології / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 7. – С.1-6.
149. Максимова Н. Ю. Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф. та ін. ; НАПН України ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Пед. думка, 2010. – 191 с.
150. Манохіна І. В. Формування у майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування : автореф. дис ... канд. пед наук: 13.00.05 / І. В. Манохіна . – Слов'янськ, 2013 . – 20 с.

151. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учебн. / Мардахаев Л. В. – М. : Сфера, 2005. – 480 с.
152. Мартынов Б. В. Самоактуализация человека: обновляющееся понимание в изменяющихся условиях: дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Мартынов Борис Викторович. – Ростов н/Д. : Ростиздат, 2003. – 167 с.
153. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Маслоу А. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
154. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / Маслоу А. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
155. Мацко Л. А. Основи психології та педагогіки. Психологія : лабораторний практикум / Мацко Л. А., Пришак М. Д., Первушина Т. В. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 139 с.
156. Методи та технології роботи соціального педагога : навч. посіб. / Архипова С. П., Майборода Г. Я., Тютюнник О. В. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 496 с.
157. Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. / І. І. Мигович, М. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 2002. – 183 с.
158. Мільчевська Г. С. Рефлексія як важлива умова особистісної самореалізації старшого підлітка в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку / Г. С. Мільчевська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 10(4). – С. 180–185.
159. Міщик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова. – Запоріжжя : Запорізь. держ. ун-т., 2003. – 106 с.
160. Моргун В.Ф. Делинквентный подросток : Учеб.пособие / В.Ф. Моргун, К.В. Седых, Укр.гос.центр соц.служб для молодежи, Полтав. обл.центр соц.служб для молодежи, Полтавский государственный педагогический институт им. В.Г. Короленко . – Полтава : Б.и., 1995 . – 161 с.

161. Москаленко А. П. Професійна адаптація працівників ОВС : метод. реком. / А. П. Москаленко, Д. О. Кобзін ; за заг. ред. Соболева В.О. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. – 70 с.
162. Мотивация и личность. / [Абрахам Маслоу]. –3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
163. Мотков О. И. О парадоксах процесса самоактуализации личности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x3157.htm>
164. Мудрик А. В. Самые трудные годы / Мудрик А. В. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
165. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов. / [под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 184 с.
166. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Мустаева Ф. А. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – 416 с.
167. Мухина В. С. Детская психология / Мухина В. С. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 352 с.
168. Мясищев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Ин-т практ психол. ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1998. – 362 с.
169. Мясищев В. Н. Психотерапевтическая энциклопедия / [под. ред. Б. Д. Карвасарского]. — Изд. 2-е, доп. и перераб.. — СПб.: Питер, 2000. — 1024 с.
170. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / [авт. : Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В.]. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2011. – 132 с.

171. Надання медико-соціальних послуг дітям та молоді на основі дружнього підходу : метод. реком. / [О. А. Голоцван, С. І. Останко, О. М. Мишкова та ін.]. – К. : Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2008. – 180 с.
172. Найн А. Я. Инновации в образовании / Найн А. Я. – Челябинск : ГУ ПТО адм. Челяб. обл. ; Челяб. филия ИПО МО РФ, 1995. – 228 с.
173. Наконечна М. М. Допомога іншому як психологічний засіб розвитку особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / М. М. Наконечна. – К., 2009. – 19 с.
174. Нечай С. П. Адаптація дітей-сиріт молодшого дошкільного віку до умов дитячого будинку засобами музично-театральної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / С. П. Нечай. – К., 2001. – 21 с.
175. Нечитайло Т. А. Генезис образу фізичного Я у підлітковому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. А. Нечитайло. – К., 2010. – 20 с.
176. Общая и профессиональная самоактуализация личности студента в процессе обучения в вузе / [Е. В. Самаль]. – Минск : РИВШ, 2010. – 167с
177. Ожигова Л. Н. Гендерная интерпретация самоактуализации личности в профессии : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология». – Краснодар, 2000. – 20 с.
178. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды / Олпорт Г. ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
179. Оржехівська В. Концептуальні підходи до виховання в умовах сьогодення / В. Оржехівська, Г. Ковганич // Рідна школа. – 2009. – № 5/6. – С. 35–39.
180. Оржехівська В. М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : [наук.-метод. посіб.] / Оржехівська В. М. – К. : Знання, 2000. – 264 с.

181. Оржехівська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В. М. Оржехівська, Т. Є. Федорченко. – Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. – 376 с.
182. Основы социальной работы : учебн. / [отв. ред. П. Д. Павленок]. – М. : [б. и.], 1997. – 316 с.
183. Павлик Н. П. Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх : монографія / Павлик Н. П. – Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – 227 с.
184. Панок В. Реформування змісту, форм і методів підготовки практикуючих психологів як нагальна вимога суспільної практики / В. Панок // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С.18–28.
185. Перепелица В. П. Воспитание творческой активности студенческой молодежи средствами украинского музыкального фольклора / В. П. Перепелица, Р. И. Дзвинка // Развитие творческой личности в системе непрерывного образования : сб. науч. пр. / [редкол. В. В. Крижко, Г. І. Григоренко, Л. В. Григоровська]. – Запоріжжя: [б. в.], 1995. – С. 36–44.
186. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания / Перлз Ф. – М. : [б. и.], 1993. – 239 с.
187. Петренко Л. М. Методика проведення круглого столу [Електронний ресурс] / Петренко Л. М. – Режим доступу: <http://www.ipito.kiev.ua/files/>
188. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности : монография / Петровский В. А. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.
189. Петрочко Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Петрочко Ж. В. ; Ін-т пробл. виховання НАПН України. – Рівне, 2010. – 367 с.
190. Петрочко Ж. В. Основи соціально-правового захисту особистості : навч. посіб. / Петрочко Ж. В. – К. : КУ ім. Б. Грінченка. – 320 с.

191. Петько Л. В. Стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності: дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. В. Петько. – К., 2007. – 305 с.
192. Пеша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Пеша Ірина Василівна. – К., 2000. – 240 с.
193. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / Пеша І. В. – К. : Логос, 2000. – 86 с.
194. Пидкасистый П. И. Самостоятельная деятельность учащихся : дидактический анализ процесса и структуры воспроизведения и творчества / Пидкасистый П. И. – М. : Педагогика, 1972. — 183 с.
195. Платонова О. Г. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до застосування особистісно орієнтованих виховних технологій в спеціальних установах для дітей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. Г. Платонова. – Чернігів, 2010. – 20 с.
196. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Побірченко Неоніла Антонівна. – К. : Знання, 1999. – 286 с.
197. Поденко А. В. Розвиток організаторських здібностей особистості в підлітковому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. В. Поденко. – Харків, 2007. – 20 с.
198. Подмазін С. Технологія особистісно-орієнтованого уроку / Подмазін С. – К. : Ред. загальнопед. газ., 2004. – Ч. 1. – С. 64–65.
199. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике / [В. М. Полонский]. – М. : Высш. шк., 2004. – 512 с.

200. Полякова А. С. Влияние коллективной деятельности на развитие творческих способностей личности / А. С. Полякова // Талановита особистість: сім'я, школа, держава : матер. доп. та виступів міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 11–15 травня 1994 р.) / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : [б. в.], 1994. – С. 34–36.

201. Поляничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / А. О. Поляничко. – К., 2012. – 20 с.

202. Поляновська О. Р. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Поляновська Ольга Романівна. – К., 2012. – 269 с.

203. Пометун О. Управління школою, що змінюється: poradnik сучасного директора / Пометун О., Середяк Л., Сущенко І. та ін. – Тернопіль : Астон, 2005. – 192 с.

204. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Помиткін Е. О. – К. : Внутрішній світ, 2007. – 280 с.

205. Постанова Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 р. № 87 «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-п>

206. Практическая психодиагностика: методики и тесты / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издательский дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.

207. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний – рівному» : навч. посіб. / [О. В. Безпалько, О. А. Голоцван, Н. В. Заверико та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві. – К. : Навч. книга, 2002. – 256 с.

208. Психологический словарь / [под общ. ред. П. С. Гуревич]. – М. : ОЛМА Медиа Групп ; ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. – 800 с.

209. Психология человека от рождения до смерти / [под ред. Реан А. А.]. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.

210. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі : навч.-метод. посіб. / [М. Й. Боришевський, С. Т. Музичук, В. В. Антоненко та ін.]. – К. :ІЗМН, 1999. – 190 с.

211. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. . Долджин. – 12-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 816 с.

212. Результати тренінгу для спеціалістів притулків та ЦСПР 20-22 вересня 2010 р. Київська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dimp.org.ua/research/scientific-research.html>

213. Рень Л. В. Соціально-педагогічні умови профілактичної роботи з дітьми вулиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Л. В. Рень. – К., 2011. – 20 с.

214. Рибалка В. В. Особистісний підхід як психолого-педагогічний принцип організації профільної та професійної підготовки учнівської молоді / В. В. Рибалка // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : наук.-метод. посіб. – К. ; Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 80–90.

215. Рибалка В. В. Психологічна культура особистості у професійній підготовці та діяльності практичного психолога / В. В. Рибалка // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С. 29–32.

216. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів] / Рибалка В. В. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.

217. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К. – М. : Прогресс, 1998. – 479 с.

218. Роджерс К. Клиентцентрированная терапия / Роджерс К. – М. : «Рефл-бук», 1997. – 320 с.

219. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Ролінський Володимир Іванович. – К., 2005. – 236 с.
220. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / Роменець В. А. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
221. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – СПб. : Питер, 2001. – 705 с.
222. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. – М. : Наука, 1997. – 191 с.
223. Русова В. В. Самоактуалізація особистості як умова профільного навчання старшокласників: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Русова Вікторія Валеріївна. – К., 2007. – 212 с.
224. Русская философия : хрестоматия по истории философии : учеб. пособ. [для вузов] / [Микешина Л. А.]. – в 3-х ч. – М. : ВЛАДОС, 1997. – Ч. 3. – 672 с.
225. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Савченко Сергій Вікторович. – Луганськ, 2004. – 455 с.
226. Селевко Г. К. Реализуй себя / Селевко Г. К., Селевко А. Г., Левина О. Г. – М. : Народное образование, 2001. – 176 с.
227. Селевко Г. К. Социально-воспитательные технологии : учеб. пособ. [для студ., обучающихся по спец. «Социальная работа» и «Социальная педагогика»] / Г. К. Селевко, А. Г. Селевко. – М. : Народное образование: Школьные технологии, 2002. – 176 с.
228. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
229. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Сидоренко Е. В. – СПб. : Речь, 2003. – 342 с.

230. Сидорчук М. С. Зміст і технології самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / М. С. Сидорчук // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. – Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. – Випуск 20. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 180–186.

231. Сидорчук М. С. Інтерактивні заняття у роботі зі старшими підлітками в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації : тренінгова програма / Марина Степанівна Сидорчук ; [за ред. А. Й. Капської]. – Луцьк : Терен, 2015. – 96 с.

232. Сидорчук М. С. Напрями роботи зі старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації / М. С. Сидорчук // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. – Випуск 19. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 49–55.

233. Сидорчук М. С. Особливості самоактуалізації старших підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / М. С. Сидорчук // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. – Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. – Випуск 18. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 97–102.

234. Сидорчук М. С. Социально-психологические закономерности развития личности подростка в условиях центров социально-психологической реабилитации / М. С. Сидорчук // Актуальные проблемы социальной психологии : сб. науч. тр. / [редкол. : Т. В. Гормоза, Я. Л. Коломинский, А. Л. Пергаменщик и др.]. – Минск : БГПУ, 2014. – С.72–73.

235. Сидорчук М. С. Соціально-педагогічна робота з дітьми в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації (для фахівців соціальної сфери) / Сидорчук М. С. ; [за ред. А. Й. Капської]. – Луцьк: Терен, 2015. – 76 с.

236. Ситуаційний аналіз, или анатомія кейс-метода / [Сурмін Ю., Сидоренко А., Лобода В. и др.] ; под ред. Ю. П. Сурмина. – К. : Центр інновацій розвитку, 2002. – 286 с.
237. Сковорода Г. С. Нарцисс. Разговор о том: познай себя : сочинения / Григорий Савович Сковорода. – Минск : Современный литератор, 1999. – С. 26–63.
238. Сковорода Г. С. Сочинения : в 2-х т. / Сковорода Г. С. – М. : Мысль, 1973. – Т. 1. – С. 412–461.
239. Скрипченко О. В. Загальна психологія / [Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін.]. – К. : А.П.Н., 1999. – 461 с.
240. Слостенин В. А. Педагогика : учеб. пособ. [для студ. высш. пед. учеб. завед.] / Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. ; под ред. В. А. Слостенина. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.
241. Словник із соціальної педагогіки / [авт.-уклад. Т. О. Логвиненко, Н. В. Гордієнко]. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – 160 с.
242. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / [уклад. В. М. Оржеховська]. – Тернопіль : Терно-граф, 2007. – 197 с.
243. Словник-довідник з професійної педагогіки / [ред.-упоряд. А. В. Семенова]. – Одеса : Пальміра, 2006. – 272 с.
244. Снітко М. А. Соціально-педагогічні умови формування у підлітків безпечної поведінки в Інтернет-мережі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Марина Аркадіївна Снітко. – Київ, 2014. – 300 с.
245. Собиева Г. А. Формирование навыков самоконтроля у учащихся начальных классов на уроках русского языка / Г. А. Собиева // Вопросы психологии. – 1964. – № 2. – С. 49–56.
246. Сорокина Л. А. Формирование готовности подростков к безопасному поведению в повседневной жизни : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Сорокина Людмила Аркадьевна. – Тюмень, 2010. – 20 с.

247. Социальная работа: история, теория и практика : науч.-учеб.-метод. пособ. [для студ., магистрантов, асп. и спец. в обл. соц. педагогики, соц. работы] : в 2 ч. / под ред. С. Я. Харченко. – Ч. 1. – Луганск : Альма-матер, 2002. – 158 с.

248. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.

249. Соціальна реабілітація молоді з обмеженою дієздатністю / [заг. ред. С. В. Толстоухова, І. М. Пінчук]. – К. : УДЦССМ, 2000. – 183 с.

250. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів : наук.-навч.-метод. посіб. [для студ., магістрантів, аспір. та спеціалістів у галузі соц. роботи, соц. педагогіки] / [за ред. С. Я. Харченко]. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 196 с.

251. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [Волинець Л. С., Комарова Н. М., Антонова-Турченко О. Г.]. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 1998. – 120 с.

252. Соціальний захист дітей, які проживають у сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах : державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2012 року) / [авт.-упор. А. Г. Зінченко] ; Міністерство соціальної політики України ; Державний інститут сімейної і молодіжної політики. – К. : [б. в.], 2013. – 200 с.

253. Стасюк В. Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі «школа – вищий заклад освіти»: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В. Д. Стасюк. – Одеса, 2003. – 280 с.

254. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / О. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – Вип. 1. – С. 5–29.

255. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1971. – 208 с.

256. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». – К., 2003. – 16 с.

257. Ткалич М. Г. Основні підходи до вивчення феномену самоактуалізації особистості в зарубіжній психології / М. Г. Ткалич, Д. О. Шутько // Проблеми сучасної психології. – 2013. – № 1. – С. 65–71

258. Толстоухова С. В. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / [Толстоухова С. В., Багай В. В., Вакуленко О. В. та ін.]. – К. : Академпрес, 1999. – 112 с.

259. Ухтомский А. А. Собрание сочинений : Т. 1. Учение о доминанте. Л., 1950. – 448 с.

260. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии : избранные психологические труды / Фельдштейн Д. И. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 368 с.

261. Фельдштейн Д. И. Проблемы психолого-педагогических наук в пространственно-временной ситуации XXI в. / Д. И. Фельдштейн // Современное образование: смыслы и стратегии духовного развития человека / [под ред. Б. П. Мартиросян, Г. Н. Филонов, О. В. Суходольская-Кулешова]. – М. : ЛЕНАНД, 2013. – С. 9–33.

262. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин и др. – М. : ИИП, 2009. – 339 с.

263. Философский словарь / [под ред. И. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.

264. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

265. Фирсов М. В. Психология социальной работы: содержание и методы психосоциальной практики / М. В. Фирсов, Б. Ю. Шапиро. – М. : Академия, 2002. – 328 с.
266. Філософський енциклопедичний словник / [Голова редкол. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
267. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
268. Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э. – М. : Прогресс, 1995. – 253 с.
269. Фромм Э. Душа человека / Фромм Э. ; [сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит]. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 685 с.
270. Хамська Н. Б. Виховання моральних основ культури поведінки підлітків у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. Б. Хамська. – К., 1998. – 16 с.
271. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / Харченко С. Я. ; М-во освіти та науки України ; Луганський державний педагогічний ун-т імені Т. Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.
272. Харченко С. Я. Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику : монографія / [Харченко С. Я., Кальченко Л. В., Золотова Г. Д., Горенко С. В.] ; АПН України. – Луганськ, 2009. – 145 с.
273. Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посіб. / Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. ; Наук.-досл. центр пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України ; Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 551 с.
274. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / Хорни К. – СПб. : Восточно-Европейский ин-т психоанализа ; Б.С.К., 1997.
275. Хорни К. Самоанализ. Невротическая личность нашего времени / Хорни К. – М. : Эксмо-пресс, 2001. – 448 с.

276. Цвіркун В. М. Формування світоглядних установок особи підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. Наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / В. М. Цвіркун. – К., 2001. – 20 с.

277. Цукерман Г Л. Психологія саморозвиття: задача для підлітків і їх педагогів / Цукерман Г Л. – М., Рига : ПЦ «Експеримент», 1997. – 276 с.

278. Чаус А. Д. Самоактуалізація особистості в культурі постмодерну: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. Наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / А. Д. Чаус – К., 2008. – 23 с.

279. Чернуха Н. М. Соціально-педагогічні умови формування бережливого ставлення до власного здоров'я в дітей з притулків для неповнолітніх / Н. М. Чернуха, З. І. Рогач // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – № 1. – 2012. – С. 36–42.

280. Черняева С. А. Психотерапевтические сказки и игры : пособ. / Черняева С. А. – СПб. : Речь, 2003. – 168 с.

281. Чхеайло І. І. Самореалізація особи (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Чхеайло Ірина Іванівна. – Харків, 2000. – 181 с.

282. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособ. / Шакурова М. В. – М. : Издательский центр «Академия», 1997. – 272 с.

283. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. / Шевців З. М. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 248 с.

284. Шкільна І. М. Виховання гуманістичних цінностей старших підлітків у взаємодії сім'ї і школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / І. М. Шкільна. – К., 2014. – 19 с.

285. Шостром Э. Анти-Карнеги / Шостром Э. – Минск : Попурри, 1996. – 398 с.

286. Шпак В. П. Теоретичні основи соціальної роботи зі спеціальними групами клієнтів / В. П. Шпак // Теоретико-методичні та організаційно-технологічні аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників до роботи з різними категоріями клієнтів : монографія / за заг. ред. С.П. Архипової. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2013. – С. 128–161.

287. Эльконин Д. Б. Детская психология : учеб. пособ. / Эльконин Д. Б. ; ред.-сост. Б. Д. Эльконин. – 5-е изд. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 384 с.

288. Эриксон Э. Детство и общество / Эриксон Э. ; под. ред. А. А. Алексеева. – 2-е изд. – СПб. : Речь, 2000. – 415 с.

289. Юнг К. Г. Психология бессознательного / Юнг К. Г. – М. : Канон, 1994. – 397 с.

290. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное / Юнг К. Г. – 2-е изд. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 188 с.

291. Юнг К. Г. Структура личности и процесс индивидуации / Юнг К. Г. – СПб. : АСТ, 1994. – 134 с.

292. Юхименко Н. Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Юхименко Наталія Федорівна.– К., 2003.– 173 с.

293. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / Ягупов В. В. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

294. Яремчук О. В. Індивідуальна авторська міфотворчість як самоініціація особистості в культурі / О. В. Яремчук // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб.наук.праць / [за заг.ред.М. М. Слюсаревського]. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9. – 280 с.

295. Anderson L. W. A taxonomy for learning, teaching, and assessing : a revision of Bloom's taxonomy of educational objectives / L. W. Anderson, D. R. Krathwohl. – New York : Addison Wesley Longman, 2001. – 302 p.

296. Ansbacher N. L. Alfred Adler and Humanistic Psychology / N. L. Ansbacher // *Journal of Humanistic Psychology*. – 1971. – № 1. – P. 53–56.
297. Bandura A. Self-efficacy mechanism in human agency / Bandura A. // *American Psychologist*. – 1982. – P. 132–147.
298. Bloom B. S. Taxonomy of educational objectives : the classification of educational goals : handbook I, cognitive domain / Bloom B. S. – New York : Longman, 1956.
299. Charlotte Bühler: Selbstdarstellung. In: Ludwig Pongratz u. a. (Hrsg.): *Psychologie in Selbstdarstellungen*. Band 1. Huber, Bern u. a. 1972, ISBN 3-456-30433-1, S. 9–42.
300. Eichsteller Gabriel. The Art of Being a Social Pedagogue : developing Cultural Change in Children's Homes in Essex / Gabriel Eichsteller, Sylvia Holthoff // *International Journal of Social Pedagogy*, 2012. – Vol. 1. – № 1. – P. 30–45.
301. Fourastié J. Le grand espoir du XX-s siècle / J. Fourastié. – P., 1949. – 432 p.
302. Gleitman H. Psychology / Gleitman Henry, Fridlund Alan, Reisberg Daniel : 6th ed. – New York : Norton & Company, 2004.
303. Goldstein Kurt. The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man. – Zone Books, 1939/1995.
304. Handbook of Life-span Development [ed. K. L. Fingerman, C. A. Berg, J. Smith]. – USA : Springer Publishing Company, 2011. – 905 p.
305. Heather E. Erwin. Middle School Students' Leisure Activity Engagement: Implications for Park and Recreation Administrators / Erwin E. Heather // *Journal of Park and Recreation Administration*, Fall 2008. – Volume 26. – № 3. – PP. 59–74. – Access mode: <http://extranet.nuorisuomi.fi/download/attachments/3245041/Middle+School+student+leisure+activity+engagement.pdf>
306. Kohut Heinz. The Analysis of the Self / Kohut Heinz. – New York : International Universities Press, 1971.

307. Kravtsiv A. Pedagogy / A. Kravtsiv, B. Kravchenko // Encyclopedia of Ukraine : in 5 vol. – Toronto : Buffalo, 1984. – Vol. 3. – P. 821–823.
308. Kvieskienė Giedrė. Civic Education in Pre-Service Training Program for Teachers and Children Welfare Professionals [Web site] / Giedrė Kvieskienė. – Access mode: <http://www.socwork.net/sws/article/view/181/580>
309. Larson R. How children and adolescents spend time across the world: work, play and developmental opportunities / R. Larson, S. Verna // Psychological Bulletin, 1999. – № 6 (125). – PP. 701–736.
310. Livazovic Goran. Leisure-time media and children's academic achievement / Goran Livazovic // Occasional Papers in Education & Lifelong Learning: An International Journal, 2010. – Volume 4. – № 1–2. – PP. 111–118.
311. Martinič T. Slobodno vrijeme i suvremeno društvo (Leisure time and modern Society). – Zagreb: Informator, 1977.
312. Merriam-Webster Online : Dictionary and Thesaurus [Electronic resource]. – Access mode: www.merriam-webster.com
313. Reber Arthur S. The Penguin Dictionary of Psychology : 2-nd ed. – London : Penguin, 1995.
314. Sydorchuk Maryna. Methods of educational work with older teenagers in the Center for social and psychological rehabilitation / Sydorchuk Maryna // Intellectual Archive. – V. 4, № 1. – Ontario, Canada, 2015. – P. 57–62.
315. The Oxford Russian Dictionary. – Madrid : Oxford University Press, 1997. – 1340 p.
316. White Graham. Socialization / White Graham. – London : Longman, 1977. – 232 p.
317. World Youth Report 2005 : Young People Today and in 2015 / Department of Economic and Social Affairs, United Nations [Website]. – New York, 2003. – 207 p. – Access mode: <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/wyr05book.pdf>

318. Wylie Cathy. Leisure activities and adolescent engagement in school learning [Web site] / Cathy Wylie // NZARE Conference, Dunedin (6-9 December, 2005). – Access mode: <http://www.nzcer.org.nz/pdfs/14525.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовна програма проведення фокус-груп зі старшими підлітками у центрах соціально-психологічної реабілітації щодо питань самоактуалізації

Мета проведення фокус-групи:

Виявити рівень поінформованості учасників щодо самоактуалізації, шляхів саморозвитку та досвіду участі старших підлітків у різних формах роботи, спрямованих на самореалізацію та саморозвиток.

Завдання:

1. Визначити рівень поінформованості підлітків щодо самоактуалізації, а також важливість та необхідність для них самоактуалізації.
2. З'ясувати які шляхи самореалізації вважають найбільш прийнятними для себе старші підлітки.
3. Визначити досвід участі підлітків у програмах та заходах, спрямованих на самореалізацію та саморозвиток.
4. З'ясувати прагнення старших підлітків розкривати та розвивати власні здібності.

План

1. Знайомство з учасниками фокус-групи

Ведучий розповідає учасникам про мету зустрічі з ними; знайомиться з учасниками фокус-групи, просить їх назвати свої імена та з чим асоціюється самоактуалізація з метою встановлення доброзичливої позитивної робочої атмосфери у групі.

2. Основна частина

Ведучий задає відкриті запитання учасникам групи. Асистенти занотовують відповіді учасників під час обговорення питань та дискусій.

Перелік запитань для обговорення у групі:

Вступні запитання:

2. Як Ви проводите свій вільний час?
3. Чи популярний саморозвиток у молодіжному та підлітковому середовищі? Як ви вважаєте, чому?
4. Чи потрібна самореалізація/самоактуалізація? Як ви вважаєте, чому?

Блок запитань щодо шляхів самореалізації та самоактуалізації:

- Які, на Вашу думку, можливі шляхи самореалізації та самоактуалізації?
- Які способи проведення дозвілля для Вас цікаві?
- Які гуртки чи секції Ви відвідували/відвідуєте?
- Як плануєте продовжувати заняття спортом, танцями і т.д. у майбутньому?

Блок запитань щодо досвіду участі старших підлітків у програмах і заходах, спрямованих на самореалізацію та саморозвиток:

- У яких заходах розвиваючого характеру Ви брали/берете участь?
- Що Вам найбільше подобалося/подобається?
- Як Ви почували/почуваєте себе під час участі у програмах і заходах?
- Чи завжди така Ваша участь була добровільною?
- Які заходи і форми справили на Вас найбільше враження?

Блок запитань щодо прагнення старших підлітків у програмах, спрямованих на самоактуалізацію і саморозвиток:

- Чи проводяться у Вашому навчальному закладі/ЦСПР заходи, спрямовані на самоактуалізацію і саморозвиток?

- Якщо «так», то хто проводить такі заходи та як часто вони проводяться?
- У якій формі проводяться заходи, спрямовані на самоактуалізацію і саморозвиток?
- Які теми висвітлювалися під час даних заходів?
- Чи хотіли б ви взяти участь у заходах, спрямованих на самоактуалізацію і саморозвиток?
- Які питання ви б хотіли обговорити під час даних заходів та у якій формі?

3. Закриття дискусії, підбиття підсумків

Ведучий підбиває підсумки проведеної фокус-групи, повідомляє про свої враження та запитує учасників про їх враження від роботи з групою, відповідає на запитання, які виникли в учасників, щодо самоактуалізації.

4. Аналіз результатів

Після проведення фокус-групи отримана інформація аналізується та складається звіт про проведення дослідження.

Додаток Б 1

Вимірювання мотиваційно-ціннісного критерію самоактуалізації старших підлітків за окремими шкалами методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної)

Шкала погляд на природу людини. Як свідчать результати за даною методикою, погляд на природу людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Ця шкала описує віру в людей, в силу людських можливостей. Як засвідчують результати у більшості представників контрольної та експериментальної груп переважає середня оцінка за даною шкалою: 113 осіб (53,05%) – у контрольній групі та 116 осіб (53,7%) – у експериментальній. Це свідчить про те, що більшість старших підлітків мають певні сумніви як щодо власних природних здібностей, так і щодо здібностей інших людей. Так, високий показник за даною шкалою мають лише 57 осіб (26,76%) у контрольній групі та 61 особа (28,24%) в експериментальній групі. Високий показник може інтерпретуватися як стала основа для щирих гармонійних міжособистісних стосунків, природна симпатія, довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість. Протилежністю є дані, отримані за низьким показником у контрольній групі 43 особи (20,18%) та 39 осіб (18,05%) у експериментальній групі.

Шкала автономність. Дослідження дозволило отримати наступні результати (Рис. Б.1.1).

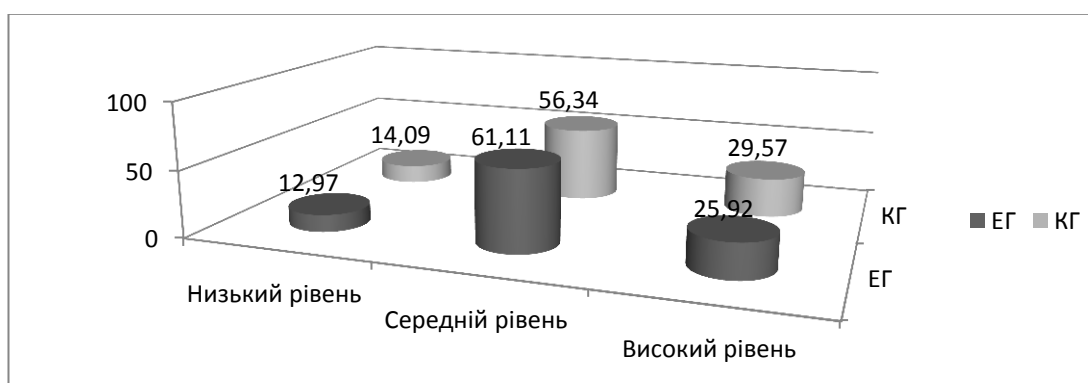

Рисунок Б.1.1. Результати дослідження за шкалою автономність

Лише 30 осіб (14,09%) у контрольній та 28 (12,97%) в експериментальній групах вважають себе повністю автономними. Варто зазначити, що поняття «автономність», на думку більшості гуманістичних психологів, включає такі риси, як життєвість (aliveness) і самопідтримка (self – support), спрямованість зсередини (inner – directed), зрілість (ripeness). Особа, яка самоактуалізується автономна, незалежна і вільна, однак це не означає її повне відчуження і самотність. Значна кількість старших підлітків, які брали участь у дослідженні, не можуть до кінця визначитися відносно того, наскільки володіють ознаками автономності. Так, на середньому рівні у контрольній групі перебувають 120 осіб (56,34%) та 132 (61,11%) в експериментальній. Решта – 63 особи (29,57%) в контрольній групі та 56 осіб (25,92%) в експериментальній групі відзначаються низьким рівнем прояву автономності.

** Опрацювання автора дослідження*

Додаток Б 2

Вимірювання інформаційно-пізнавального критерію самоактуалізації старших підлітків за окремими шкалами методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазуткіна в адаптації Н. Каліної)

Шкала «потреба в пізнанні». Експериментальне дослідження дозволило отримати наступні результати: у 41 особи (18,98%) в експериментальній групі та у 49 (23%) осіб у контрольній спостерігається висока потреба у пізнанні; середній рівень потреби у пізнанні – у 97 осіб (44,9%) – перша група та 101 особа (47,42%) – друга група; низький рівень потреби у пізнанні характерний для 78 осіб (36,12%) експериментальної групи та для 63 осіб (29,58%) контрольної групи (рис. Б. 2. 1).

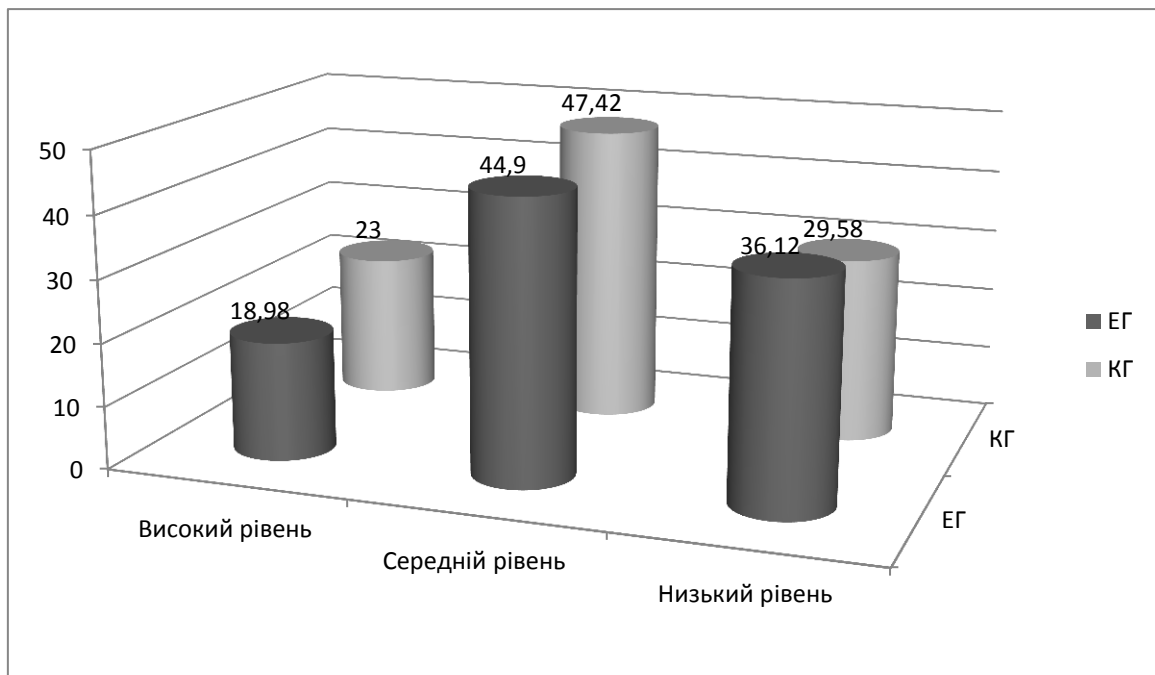

Рисунок Б. 2. 1. Результати дослідження за шкалою потреба в пізнанні

Шкала «прагнення до творчості або креативність». Аналізуючи відповіді вихованців отримані за цією шкалою, ми виявили, що до високого рівня прагнення до творчості можна віднести 53 особи (24,54%) у

експериментальній групі та 55 осіб (25,82%) у контрольній. Середній рівень креативності (прагнення для творчості) відзначається у 110 осіб (50,92%) експериментальної групи і 107 осіб (50,24%) контрольної групи. Низький рівень – 53 особи (24,54%) та 51 особа (23,94%) відповідно (Таблиця Б. 2. 1).

Таблиця Б. 2. 1.

Результати дослідження за шкалою «прагнення до творчості або креативність»

	<i>Низький рівень</i>		<i>Середній рівень</i>		<i>Високий рівень</i>	
ЕГ (216 осіб)	53	24,54	110	50,92	53	24,54
КГ (213 осіб)	51	23,94	107	50,24	55	25,82
	<i>Осіб</i>	<i>%</i>	<i>Осіб</i>	<i>%</i>	<i>Осіб</i>	<i>%</i>

* *Опрацювання автора дослідження*

Додаток Б 3

Вимірювання операційно-діяльнісного критерію самоактуалізації старших підлітків за окремими шкалами методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної)

Шкала «орієнтація в часі». Результати дослідження за цією шкалою представлені у таблиці Б.3.1.

Таблиця Б.3.1.

Результати методики за шкалою орієнтації в часі

Рівень	ЕГ (216 осіб)		КГ (213 осіб)	
	Осіб	%	Осіб	%
Високий	48	22,22	45	21,13
Середній	122	56,48	117	54,93
Низький	46	21,3	51	23,94

До високого результату в експериментальній групі відносяться 48 осіб (22,22%), в контрольній групі – 45 осіб (21,13%) характерний для осіб, котрі добре розуміють цінність життя «тут і тепер», здатних насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими втіхами і не знецінюючи очікуванням майбутніх успіхів. Низький результат в експериментальній групі засвідчили 46 осіб (21,3%), 51 особа (23,94%) проявили вихованці в контрольній групі, невротично заглиблені в минулі переживання, з завищеним прагненням до досягнень та невпевнені у собі.

Шкала «спонтанність» – це якість, що впливає з упевненості особи в собі і довіри до навколишнього світу, властивих для людей, які є самоактуалізованими. Результати представлені на рисунку Б.3.1.

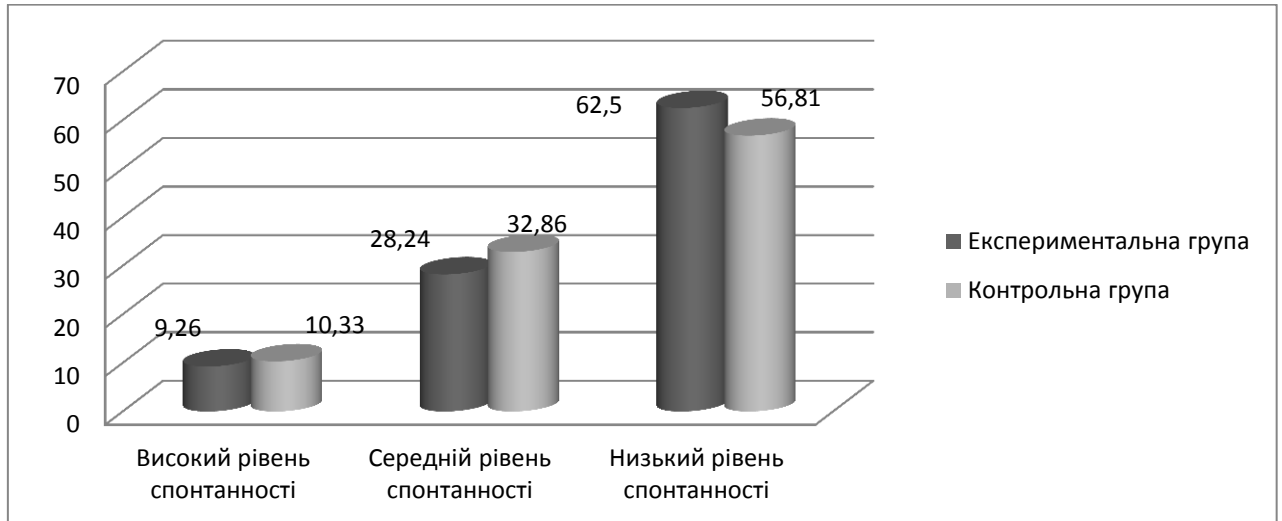

Рисунок Б.3.1. Показники за шкалою «спонтанність»

Високий показник в експериментальній групі (20 осіб (9,26%) та 22 особи (10,33%) – в контрольній групі за шкалою спонтанності свідчить про те, що самоактуалізація стала способом життя, а не є мрією чи прагненням. Здатність до спонтанної поведінки обмежується культурними нормами, в природному вигляді її можна спостерігати хіба що у маленьких дітей. На нашу думку, це і є причиною низьких показників за цією шкалою серед старших підлітків (середній рівень властивий 61 особі (28,24%) в експериментальній групі та 70 особам (32,86%) – у контрольній, низький: 135 особам (62,5%) та 121 особі (56,81%) відповідно). Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, гра, легкість дії без зусилля.

Шкали «саморозуміння» та «аутосимпатія». Дослідження операційно-діяльнісного критерію за шкалами саморозуміння та аутосимпатія дозволили виявити такі результати. Високий показник за цими шкалами (53 особи (24,54%) у першій групі ат 56 осіб (26,29%) – у другій) свідчить про чутливість, сензитивність підлітка до своїх бажань і потреб. У таких вихованців не формуються психологічні захисти, що заважають особистості адекватно сприймати і оцінювати себе, вони не схильні підмінити власні смаки й оцінки зовнішніми соціальними стандартами.

Показники за шкалою (середній рівень в експериментальній групі у 151 особи (69,91%) та у 143 осіб (67,14%) в контрольній групі) саморозуміння, спонтанності і аутосимпатії, як правило, пов'язані між собою. Низький бал 12 осіб (5,55%) в експериментальній групі; 14 осіб (6,57%) в контрольній групі за шкалами «саморозуміння» та «аутосимпатія» властивий вихованцям невпевненим, які в основному орієнтуються на думку оточуючих. Окрім цього, низькі показники мають люди невротичні, тривожні, невпевнені в собі. Аутосимпатія зовсім не означає самовтіху або некритичне самосприйняття, це просто добре усвідомлена «Я-концепція», що служить джерелом сталої адекватної самооцінки.

Шкали «контактність» та «гнучкість».

Таблиця Б.3.1.

Показники за шкалами «контактність» та «гнучкість» у спілкуванні»

Показники	ЕГ (216 осіб)		КГ (213 осіб)	
	Осіб	%	Осіб	%
<i>Високий показник контактності та гнучкості у спілкуванні</i>	123	56,94	116	54,46
<i>Середній показник контактності та гнучкості у спілкуванні</i>	61	28,24	54	25,35
<i>Низький показник контактності та гнучкості у спілкуванні</i>	32	14,82	43	20,19

Отримані результати (високий показник: 123 особи (56,94%) в експериментальній групі; 116 осіб (54,46%) – в контрольній групі; середній показник: 61 (28,24%) – у першій групі; 54 (25,35%) – у другій групі; низький показник: 32 особи (14,82%) – експериментальна група; 43 особи (20,19%) – контрольна) з шкалами «контактності» та «гнучкості» у спілкуванні старших

підлітків ми об'єднали, оскільки запитання за даними шкалами доповнюють один одну та дозволяють узагальнити відповіді (Таблиця Б.3.1). *Шкала контактності* вимірює товарищівність особи, її спроможність до встановлення тривалих і доброзичливих стосунків з оточенням. У методиці САМОАО контактність розуміється не як рівень комунікативних здібностей особи або як навички ефективного спілкування, а як загальна схильність до взаємодійних і приємних контактів з іншими людьми.

* *Опрацювання автора дослідження*

Додаток В

Орієнтовна тематика проведення «мозкових штурмів» зі старшими підлітками

1. Хто є особистість?
2. Дружба у нашому житті
3. Друзі: плюси і мінуси
4. Кохання чи закоханість
5. Як провести дозвілля з користю?
6. Чи дійсно важливе здоров'я
7. Твоє майбутнє: визначення мети - запорука успіху
8. Культура та мистецтво
9. Здорове суспільство
10. Молодь та розвиток суспільства
11. Яким я бачу себе у майбутньому.
12. Яке місце я займаю у цьому світі?
13. Умій контролювати свої бажання.
14. Як розвивати в собі емоційну пам'ять?
15. Що таке «Я»?
16. Мої плюси і мінуси.
17. Моє місце в житті.
18. Як знайти себе?
19. Чи такий я як всі?
20. Моє майбутнє – справа моїх рук?
21. Без кого і без чого я не можу існувати?
22. Я і мій спосіб життя.
23. Жити поруч і бути небайдужим.
24. Гармонія душі і тіла.
25. Шкідливі звички: причини і наслідки.

Додаток Г

Перелік відеоматеріалів для роботи зі старшими підлітками

Форрест Гамп/Forrest Gump (1994). Зворушлива історія про звичайного американського хлопця, який з дитинства страждав через свою простодушність. Тим не менш, саме доброта і стала тим стержнем, який тримав його усе життя і дозволяв переживати навіть найбільші трагедії.

Зелена миля/The Green Mile (1999). Містична драма за романом Стівена Кінга, що здобула десятки номінацій на різноманітні кінонагороди та міцно посіла своє місце в топ-фільмів IMDb. Сюжет фільму обертається навколо наглядача у федеральній тюрмі, який працює в блоці з засудженими на смерть.

Достукатись до небес/Knockin' On Heaven's Door (1997). Фільм німецького сценариста і режисера Томаса Яна, назва якого походить від знаменитої пісні Боба Ділана. Дія фільму починається в лікарні, де двоє молодих людей в одній палаті дізнаються один від одного, що їм залишилось жити лічені дні.

Втеча з Шоушенка/The Shawshank Redemption (1994). Головний герой фільму, Енді Дюфрейн, зазнає ув'язнення за вбивство своєї дружини, якого він не здійснював, і зважується на втечу.

Сім життів/Seven Pounds (2008). Вражаюча драма італійського режисера Габріеля Муччіно, яка розповідає про Бена Томаса, з вини якого загинули семеро людей. Після цього він покидає свою кар'єру і починає крок за кроком жертвувати собою заради інших людей – у буквальному сенсі.

Ігри розуму/Beautiful mind (2001). Біографічна драма, в якій йдеться про життя Джона Форбса Неша, нобелівського лауреата з економіки – шлях до успіху супроводжувався численними розладами психіки.

Заплати наперед/Pay It Forward (2000). В центрі сюжету – учень сьомого класу, мати якого розривається між двома роботами та зловживає

алкоголем у вільний час. Завдяки новому вчителю хлопець вирішує зробити три добрі справи у намаганні змінити світ на краще.

Завжди кажи «так»/Yes Man (2008). Комедійний фільм з Джимом Керрі, герой якого – замкнутий та нерішучий хлопець, що боїться змін у своєму житті. Після відвідин психологічного семінару він зважується на зміни і запевняє себе, що відтепер казатиме лише слово «так» на всі випробування долі.

Волл-І/Wall-E (2009). Вкрай зворушлива та натхненна історія про робота Wall-E, якому випала доля прибирати від гір сміття Землю, покинуту людьми. Життя маленького робота круто змінюється, коли він зустрічає Іві – робота з космосу, яку прислали до нас у розвідку.

Шоу Трумана/The Truman Show (1998). Труман Бербанк – звичайний громадянин, який живе своїм життям. Кульмінація настає в той момент, коли Труман розуміє, що все його життя – це драматична постановка: кожної хвилини за ним дивляться телекамери, усі знайомі – актори, а рідне місто – одна гігантська декорація.

Вічне сяйво чистого розуму/Eternal Sunshine of the Spotless Mind (2004). Романтична драма з Джимом Керрі та Кейт Уїнслетт з елементами фантастики. Любовна історія між хлопцем та дівчиною, що пережили повне стирання своєї пам'яті і почали свої стосунки заново.

Життя прекрасне/La Vita e Bella (1997). Історія кохання, щастя та радості, що розгорнулися на фоні трагічних подій Другої Світової війни в Італії. Не зважаючи на всі страшні моменти воєнних дій та перебування у концтаборі, головний герой доказує нам, що життя завжди може бути прекрасним, де б воно не було.

Список Шиндлера/Schindler's List (1993). Фільм присвячений єврейській тематиці воєнного часу. Кіно розповідає біографічну історію Оскара Шиндлера, власника одного з німецьких заводів, який врятував під час війни більше тисячі польських євреїв від смерті.

Солодкий листопад/Sweet November (2001). Романтична мелодрама з Кіану Рівзом і Шарліз Терон 2001 року, яка була досить негативно сприйнята критиками, проте досі користується популярністю у глядачів.

Людина дощу/Rain Man (1988). Драма за участі Дастина Хоффмана та Тома Круза. В центрі сюжету – страждаючий на аутизм Реймонд та його цинічний брат Чарльз, яким волею долі доводиться розділити спадок батька-мільйонера.

Щоденник пам'яті/The Notebook (2004). Романтична мелодрама про історію кохання двох молодих людей. Він – з бідної простої сім'ї, а вона – донька багатих аристократів. Саме це і стає на заваді їхньому коханню, яке триватиме усе життя.

One Flew Over the Cuckoo's Nest/Політ над гніздом зозулі (1975). Один з кількох фільмів у світовій історії, що здобув одразу 5 Оскарів. Дія цієї драми розгортається у психіатричній клініці для душевнохворих, куди потрапляє злочинець, герой Джека Ніколсона.

Мільйонер з нетрів/Slumdog millionare (2008). Жорстка, цікава та динамічна мелодрама Денні Бойла, в якій розповідається про молодого неосвіченого хлопця з Мумбаї, який проходить до фіналу популярного телешоу. Крок за кроком він пригадує випадки із свого життя, що і приносить йому перемогу.

Знайомтесь, Джо Блек/Meet Joe Black (1998). Містична драма про протистояння життя та смерті. Джо Блек, якого зіграв Бред Пітт, ангел смерті, заключає угоду з газетним магнатом Вільямом, який в обмін на відтермінування його смерті стане провідником Блека у світі людей.

Перед класом/Front of the class (2008). Головний герой фільму - Бред, який з шести років страждає синдромом Туретта - дуже рідкісним розладом нервової системи, через яку хворий постійно схильний до нервових тиків: неконтрольно здійснює різні рухи і видає спонтанні звуки. Страшна річ, в пошуках інформації пішов гуляти роликів на ютубі і дізнався, що у героя цього фільму ще легкий вид синдрому, деякі хворі ще й лаються

безконтрольно, а самий жорсткий випадок - це коли твк постійний, безперервний. Тим не менш, Бред поставив мету - стати вчителем у школі і досяг її. Яким чином - подивіться.

Пам'ятай/Memento (2000). Інший фільм про людину з іншим рідкісним захворюванням - синдромом втрати короткої пам'яті. Леонард пам'ятає все про себе до певного моменту, але не може запам'ятати те, що відбувається з ним у повсякденному житті. Це сталося після того, як вбили його дружину. І він, в цьому стані, зайнявся розслідуванням вбивства, задався метою знайти винного. А той факт, що він забуває все те, що з ним відбувається, що сильно ускладнює процес розслідування. Леонард вийшов із ситуації тим, що фотографує найважливіші факти, події і людей на Полароїд, а на знімках робить написи. Висновки і мети він набиває на своє тіло татуюваннями. Незвичайний сюжет, правда? Але любителі "складного кіно" можуть радіти, бо дія у фільмі відбувається навпаки - з кінця до початку. Якщо подужаєте весь фільм, то зрозумієте, що це реальний вибух мозку. Я подужав, і потім подивився ще раз. Навряд чи ви зрозумієте все, що відбувається з першого разу. Тим цікавіше.

Нескорений/Invictus (2009). Середина 90-их років, Південна Африка. Фільм про те, як в той важкий час створювалася і виховувалася команда з регбі, і як вона йшла до перемоги. Причому перемогу не тільки спортивної, але і над расовими забобонами. У головній ролі Метт Деймон, грає наполегливої і цілеспрямованої капітана команди, і Морган Фріман в ролі Нельсона Мандели.

Біллі Еліот/Billy Elliot (2000). Біллі - хлопчик, що живе в маленькому шахтарському селищі, разом з батьком і братом. Живуть вони біднувато, у батька важка робота, а його старший син працювати взагалі не хоче, бере участь у заворушеннях проти роботодавців, постійно чогось вимагаючи. А хлопчик, між тим, захопився балетом. Реакція батька і брата була, м'яко кажучи, негарна, але Біллі продовжував займатися улюбленою справою і дечого досяг.

Король говорить/king's Speech (2010). Фільм про людину по імені Георг, який готується до коронації на британський престол. Все б добре, але Георг - заїка. А який король, який не вміє виголошувати палкі промови. У відчаї, він звертається до логопеда, який знайшов до нього незвичайний підхід.

У гонитві за щастям/The Pursuit of Happyness (2006). Один з найсильніших фільмів з участю Уїлла Сміта. Тут він грає батька, поодинокі виховує сина. Фінансове становище у них дуже погане, вони на порозі бідності, їх виселяють на вулицю. Але Кріс щосили прагне заробити грошей і зробити життя сина краще і щасливіше.

Ерін Брокович/Erin Brockovich (2000). Історія про матір-одиначку, яка крутиться як білка в колесі, щоб утримувати своїх трьох дітей. І при цьому примудряється йти до успіху різними способами. Життєва історія про сильну особистість.

Капітан Філіпс/Captain Phillips (2013). Величезний контейнеровоз, який мав нещастя пропливати біля берегів Сомалі, виявився захоплений місцевими піратами. Команда корабля дала відсіч загарбникам, а пірати у відповідь взяли в заручники капітана судна Річарда Філіпса. Фільм розповідає про те, як він боровся за своє життя і життя ваших колег на кораблі.

Тріумф: Історія Рона Кларка/The Ron Clark Story (2006). Меттью Перрі в цьому фільмі грає викладача школи в неблагополучному районі Нью-Йорка. У нього в учнях виявилися складні діти: незалежні, нахабні і горді темношкірі підлітки з гетто. Фільм про те, як він "ламав" їх характер і боровся за їх увагу та повагу.

Неймовірна життя Уолтера Мітті/The Secret Life of Walter Mitty (2013). Цей фільм незвичайний з кількох причин. По-перше, це одна з небагатьох серйозних ролей Бена Стіллера, якого ми всі звикли бачити в комедіях. По-друге, це незвичайний сюжет. По-третє, це неймовірно красиві місця, де знімалися кадри фільму. Звичайний офісний служака, про якого

іноді навіть витирали ноги, і який не наважувався зізнатися в симпатії дівчини, взяв і відправився в незвичайну подорож, яка сильно змінює його погляди на світ і на людей.

Велика афера/The Grand Seduction (2013). Дуже добра, забавна і трохи наївна комедія про те, як жителі маленького острова, десь біля берегів Канади, обманом заманюють на острів лікаря, якого у них не вистачало.

Не згасне надія/All Is Lost (2013). Герой Роберта Редфорда - любитель поодиноці походити на яхті по крупному. В одному з таких далеких походів в Індійському океані, його яхта стикається з контейнером, мабуть випав із корабля. Контейнер виконав яхті дірку. Чоловік абияк подлатал яхту, але на цьому його біди не закінчилися... Кому-то цей фільм здасться нудним і одноманітним, але я додивився до кінця і переживав за героя. До речі, зовсім недавно ми подивилися «Життя Пі», і можу сказати, що ці два фільми у багато схожі.

Пробудження/Awakenings (1990). Найстаріший фільм у списку. Робін Вільямс тут грає досвідченого лікаря-психотерапевта, який проводить експерименти над людьми похилого віку, які страждають захворюванням, від якого вони не можуть рухатися і говорити. Один з його пацієнтів - Леонард, роль якого виконує Роберт де Ніро, першим відгукується на лікування.

Людина, яка змінила все / Moneyball (2011)

Фільм про лідерство, про те, як бути лідером, ставити перед собою задачі та досягати їх, про те, як нести відповідальність за себе, свої дії та дії усієї команди. У фільмі йде мова про менеджера, який, залишившись майже без бюджету, на основі статистичних даних набирає команду з травмованих і списаних ветеранів-гравців бейсболістів. Ідея, в яку ніхто не вірив, окрім менеджера та його помічника, себе виправдовує, і команда незабаром видає рекордну переможну серію.

В гонитві за щастям / The Pursuit of Happyness (2006)

У фільмі мова йде про батька-одинака, який виховує п'ятирічного сина та прагне зробити так, щоб дитина росла щасливою. Працюючи продавцем,

він не може сплатити квартиру, через що родину виселяють, а його дружина, втрачаючи віру у нього, залишає їх у пошуках кращого життя. Опинившись на вулиці, але не бажаючи здаватися, батько влаштовується стажером в брокерську компанію, розраховуючи отримати посаду фахівця. Протягом стажування, яке не оплачується та триває 6 місяців, батьку доводиться продавати рентгенівські пристрої, вирішувати питання ночівлі, готуватися до іспиту та якісно виконувати свою роботу. Докладаючи тільки максимальні зусилля, людина може досягти максимального результату.

Допоки не зіграв у ящик / The Bucket List (2007)

У фільмі йдеться про двох хворих на рак сусіда по лікарняній палаті, які почули свій вирок та вирішили провести решту свого життя в задоволення. Один з них запальний мільярдер, а другий ерудований автомеханік. Вони складають список справ, які необхідно зробити перш, ніж вони зіграють в ящик, і відправляються в кругосвітню подорож, подорож всього свого життя. Під час подорожі друзі дозволяють собі робити все те, чого раніше не дозволяли, на що раніше не було часу: стрибки з парашутом, гонки на раритетних автомобілях, екскурсія по пірамідах. Це дозволило їм відкрити радість життя перш, ніж стане занадто пізно.

Жовтневе небо / October Sky (1999)

У жовтні 1957 року відбулася подія епохального значення. Радянський Союз вперше в історії людства запустив на земну орбіту ракету «Супутник». Світ став іншим. Запуск радянської ракети справив незабутнє враження на хлопчика на ім'я Хомер Хікем з невеликого шахтарського містечка Колвуд в Західній Вірджинії. Хомер вирішує побудувати власну ракету. У цьому йому починають допомагати троє друзів і шкільна вчителька. Проте батько Хомера, шахтар - роботяга, що бачить сина тільки в ролі продовжувача своєї нелегкої справи, категорично заперечує наміри та прагнення своєї дитини. Незважаючи ні на що, хлопчик зробить все можливе і неможливе, щоб його мрія стала дійсністю.

А в душі я танцюю / Inside I'm Dancing (2004)

Майклу 24 року, і майже все своє життя він прожив у будинку для інвалідів, куди потрапив з церебральним паралічем. Він знайомиться з новим пацієнтом клініки – Рорі О'Ши, якого прикувала до інвалідного візка м'язова атрофія. Як і Майкл, він практично не може пересуватися, але це не заважає Рорі по-своєму насолоджуватися життям. Його сміливість і байдужість до ударів долі стають відмінним прикладом для Майкла.

Легенда № 17 (2012)

2 вересня 1972 у Монреалі хокейна збірна СРСР перемогла канадських професіоналів у стартовому матчі епохальної Суперсерії СРСР-Канада. Це була не просто гра, це була битва за свою країну, яка перевернула світове уявлення про хокей.

Тепер весь світ знав його просто за номером «17». Валерій Харламов, який забив у тому матчі 2 шайби, миттєво злетів на вершину слави та став популярним. Збулася його мрія - завзятість, спортивний талант і суворі уроки великого тренера Анатолія Тарасова зробили з «номера 17» легенду світового хокею.

Все або нічого / All or Nothing (2002)

Фільм розповідає про життя таксиста Філа, його дружини Пенні та їхніх дітей. Діти страждають ожирінням і від того, мабуть, нещасні. Втім, нещасні і їх батьки, яким життя підкидає суворі випробування. Пройти крізь усі негаразди і зберегти сім'ю – ось непросте завдання, яке стоїть перед Філом і Пенні.

Тренер Картер / Coach Carter (2005)

Фільм заснований на реальній історії, яка відбулася у 1999 році в Річмонді, штат Каліфорнія. Тренер шкільної команди з баскетболу Кен Картер прийняв у середині сезону безпрецедентне рішення, заборонивши гравцям, які не зазнали ще жодної поразки, виходити на майданчик через низьку успішність у школі. У підсумку команда пропустила дві гри в чемпіонаті, а юним баскетболістам був закритий доступ в спортзал до тих пір, поки вони не стали добре вчитися. Вчинок Картера викликав одночасно і

схвалення, і різку критику з боку батьків гравців і шкільного керівництва. Серед членів команди був і син тренера, який вступив згодом в престижний навчальний заклад.

Мирний воїн / Peaceful Warrior (2006)

Ден Міллмен – талановитий гімнаст коледжу, який мріє про виступ на Олімпійських іграх. У нього все є: нагороди, друзі по команді, швидкі мотоцикли, дівчата і відчайдушні вечірки.

Світ Дена перевертається з ніг на голову, коли він зустрічає загадкового незнайомця на ім'я Сократ, у якого достатньо можливостей, щоб відкрити новий світ сили і розуміння. Після серйозної травми, за допомогою Сократа і ефемерної молодої дівчини на ім'я Джой, Ден розуміє, що йому багато чому ще доведеться навчитися.

Гра за чужими правилами / Glory Road (2006)

Історія тренера студентської баскетбольної команди з Техасу Дона Хескінса, який в 1966 році набрав темношкірих гравців (для того часу це було революційним нововведенням) і в результаті привів свою команду до перемоги в чемпіонаті.

Малишка на мільйон / Million Dollar Baby (2004)

Тренер з боксу Френк Данн переживає не кращі часи. Через складні відносини зі своєю дочкою він довгий час не дозволяв собі прив'язуватися до кого-небудь, боячись знову пережити втрату. Проте все міняється, коли в його тренувальному залі з'являється Мегі. Існуючи в постійній боротьбі з навколишнім світом, Мегі виробила в собі непохитну стійкість духу і волю до перемоги. Але більше всього на світі вона хоче, щоб в неї повірили.

Френк не хоче брати на себе відповідальність, проте завзятість Мегі перемагає. У вирі життєвих перипетій ці двоє усвідомлюють, що прагнуть до одного і того ж: забути минуле і знайти сім'ю. Попереду їх чекає головний бій життя, для якого їм потрібно багато мужності.

Одержимість / Whiplash (2013)

Ендрю мріє стати знаменитим. Здавалося б, ось-ось його мрія здійсниться. Юнака помічає справжній геній, диригент кращого в країні оркестру. Бажання Ендрю домогтися успіху швидко стає одержимістю, а безжалісний наставник продовжує підштовхувати його все далі і далі – за межі людських можливостей.

Реквієм за мрією / Requiem for a Dream (2000)

Кожен з головних героїв фільму прагнув до своєї заповітної мрії. Сара Голдфарб мріяла знятися у відомому телешоу, її син Гарольд зі своїм другом Тайроном – казково розбагатіти, подруга Гарольда Меріон марила про власний магазин модного одягу, але на їхньому шляху були різноманітні перешкоди, одна з таких перешкод – наркотики. Мрії як і раніше залишаються недосяжними, а життя героїв руйнується безповоротно.

Хоробре серце / Braveheart (1995)

Події фільму починаються 1280 року. Це історія легендарного національного шотландського героя Вільяма Воллеса, який присвятив себе боротьбі з англійцями за часів короля Едуарда Довгоногого. Вільям рано втратив батька, що загинув від рук англійців, але його дядько зумів дати хлопцеві навчання в Європі. На батьківщину Вільям повертається вже дорослим чоловіком, що мріє завести родину і жити мирним життям. Та доля вирішила інакше. Його наречену вбили англійці, і він почав свій «хрестовий» похід за свободу.

Соціальна мережа / The Social Network (2010)

У фільмі розповідається історія створення однієї з найбільш популярних в Інтернеті соціальних мереж – Facebook. Шалений успіх цієї мережі серед користувачів по всьому світу назавжди змінив життя студентів-однокурсників гарвардського університету, які заснували її у 2004 році і за кілька років стали наймолодшими мультимільйонерами в США.

Нокдаун / Cinderella Man (2005)

Зазнавши декілька поразок поспіль, боксер-важкоатлет Джим Бреддок змушений залишити спорт. За часів Великої депресії Бреддок береться за

будь-яку роботу, щоб прогледувати свою дружину Мей і дітей. При цьому він все ще сподівається повернутися на ринг. І одного разу йому надається такий шанс. В останню хвилину він замінює іншого боксера і виходить на поєдинок з претендентом на титул чемпіона світу.

До загального подиву, Бреддок перемагає вже в третьому раунді. Незважаючи на те, що він важить менше за своїх суперників і до того ж страждає від численних травм, Джим продовжує битися і вигравати. Апофеозом же його спортивної кар'єри стає поєдинок з чемпіоном світу Максом Бером, які вбили на ринзі двох людей.

Крок вперед / Step Up (2006)

Тайлер Гейдж – вуличний танцюрист. Божевільний і ризикований стиль життя змушує його конфліктувати з суспільством. Після чергового інциденту, Тайлер потрапляє в школу, в якій буде змушений відпрацьовувати покарання у вигляді виправних робіт. Там він знайомиться з дівчиною, яка відкриває йому очі на його талант і навколишній світ.

Додаток 3

Орієнтовна тематика проведення бесід зі старшими підлітками

1. Усе в природі має свою душу
2. Я в світі...світ в мені
3. Земля в біді
4. Суд над байдужістю
5. Паростки дружби
6. Із рабства дорога додому важка
7. Як стати розумною людиною
8. Людство та дозвілля
9. Найщасливіший день мого життя
10. Неймовірно, але факт...
11. Святе материнське ім'я
12. Батьківський дім
13. Закони людського спілкування
14. Твоє ім'я – твій друг
15. Вчись вчитися
16. Дружний колектив. Який він?
17. Заговори. У твоїм слові – твоя душа
18. Характер успадковується чи виховується?
19. Добро є життя
20. Прості правила етикету
21. Вічні людські цінності
22. Тільки пам'ять не сивіє
23. День сьогодні такий незвичайний
24. Щастя: реальність чи ілюзія
25. В чому сенс життя
26. Знаємо свої права

27. Шлюбні та дошлюбні звичаї українців
28. Чи сучасне лицарство?
29. Як не стати жертвою злочину
30. Права дитини в сучасному світі.
31. Я - громадянин України.
32. Права та свободи людини.
33. Що означає бути людиною.
34. Підліток і сім'я: взаємовідносини.
35. Жити в мирі та злагоді.
36. Щоб дитина не стала "живим товаром".
37. Поверніть мені свободу.
38. Що таке громадянська зрілість?
39. Виховуйте в собі відповідальність.
40. Жити за Законом країни.
41. Свобода. Рівність. Права людини.
42. Земля - наш спільний дім.
43. Як уникнути лиха.
44. Правова свідомість - показник вихованості молоді.
45. Яку людину можна вважати вихованою.
46. Чи можуть бути права без обов'язків?
47. Що таке правопорушення, їх види
48. Які критичні ситуації траплялися у вашому житті?
49. Яким я бачу себе у майбутньому.
50. Яке місце я займаю у цьому світі?
51. Умій контролювати свої бажання.
52. Як розвивати в собі емоційну пам'ять?
53. Що таке «Я»?
54. Мої плюси і мінуси.
55. Моє місце в житті.
56. Як знайти себе?

57. Чи такий я як всі?
58. Моє майбутнє – справа моїх рук?
59. Створи себе сам.
60. Який в мене характер?
61. Мої вчинки та їх оцінка.
62. Моє ставлення до себе.
63. Мої успіхи та досягнення в житті.
64. Мій спосіб життя.
65. Я відповідаю за свої вчинки.
66. Я – особистість.
67. Відверта розмова про мене і про тебе.
68. Ти знаєш, що ти людина?
69. Гармонійна людина: яка вона?
70. Для кого я живу?
71. З любов'ю, з серцем до людей.
72. Любов дарує крила.
73. Мої батьки: друзі чи вороги?
74. Чи повинен я сприймати людей якими вони є?
75. Чому потрібно допомагати іншим?
76. Допомагаючи іншим, не втрачаючи себе.
77. Стосунки хлопців і дівчат.
78. Уміти жити для людей.
79. Твоя активна життєва позиція.
80. Без кого і без чого я не можу існувати?
81. Самолюб нікому не люб.
82. Моє відношення до вчителя.
83. Моє відношення до однолітків.
84. Життя в гармонії з іншими.
85. Як забезпечити повагу оточуючих?
86. Про честь і гідність людини.

87. Вчитись людяності.
88. Грані громадянського обов'язку.
89. Праця і краса.
90. Діяльність – основа самотворення особистості.
91. Світ моїх захоплень.
92. Для кого ти вчишся?
93. Чи обов'язкова вища освіта?
94. Як не помилитись у виборі життєвого шляху?
95. Цікаві професії нашого життя.
96. Наше майбутнє у наших руках.
97. Ким бути – яким бути?
98. Як зробити дозвілля корисним.
99. Твоя книжкова полиця.
100. Правильний вибір професії та її значення для особистості.
101. Навчання потрібне кожному.
102. Як я відпочиваю.
103. Волонтерська діяльність – поклик серця.
104. Я і моє хоббі.
105. Я – професіонал свого діла.
106. Професії, що нас обирають
107. Престижні і непрестижні професії.
108. В якому світі я хочу жити.
109. Хто ти, українець?
110. Що таке національна самосвідомість?
111. Мова дорослих – взірець для наслідування.
112. Що я значу для світу?
113. Любов до себе – любов до світу.
114. Людина – дивний світ.
115. Людина і природа.
116. Людина і суспільство.

117. Я – обираю здоров'я.
118. Твоє здоров'я у твоїх руках.
119. Ми створюємо себе самі.
120. Чому людина так швидко звикає до шкідливих звичок.
121. Здоровий спосіб життя – запорука успіху.
122. ЗСЖ: чи потрібно це сучасній людині?
123. Як я себе підтримую у фізичній формі?
124. Необхідність фізичного навантаження для сучасної людини.
125. Вплив мобільних телефонів на самопочуття.
126. Азбука здоров'я.
127. Вмій сказати «так» власному здоров'ю.
128. Збережи радість кохання.
129. Здоров'я і спорт – поруч ідуть.
130. Збережи здоров'я змолоду.
131. Шляхи передачі ВІЛ.
132. Міфи і факти про ВІЛ/СНІД.
133. Як запобігти ВІЛ-інфікування.
134. Як запобігти втомі організму.
135. Я і мій спосіб життя.
136. Жити поруч і бути небайдужим.
137. Гармонія душі і тіла.
138. Шкідливі звички: причини і наслідки.
139. Жінка і контрацепція.
140. Як зробити кохання безпечним.
141. Засоби жіночої контрацепції.
142. Власне здоров'я у власних руках.
143. Профілактика конфліктів.
144. Як вміти сказати спокусі «ні!»
145. Як провести з користю дозвілля?
146. Життя заради майбутнього.

147. Безпечний секс – здорове життя.
148. Перемагає здоров'я.
149. Сексуальна культура в стосунках.
150. Вплив алкоголю на вагітність.
151. Здоров'я людини - здоров'я нації.
152. Здорова людина – дорогоцінний витвір природи.
153. Здоров'я і краса.
154. Сексуальна культура і здоров'я.
155. Стать і статеві свідомість.
156. Психосексуальна культура і здоров'я.
157. Попередження статевих розладів та ПСШ (інфекційні хвороби, які передаються через статеві зносини).
158. Шлюб, сім'я та здоров'я.
159. Планування сім'ї і попередження небажаної вагітності.
160. Сучасна медицина про шкідливий вплив алкоголю на здоров'я.

Додаток Ж

Орієнтовна тематика проведення диспутів та дискусій зі старшими підлітками

1. «Талант не потребує допомоги?»
2. «Самоактуалізація: наполеглива праця чи натхнення?»
3. «Освіта – головне в житті людини. Так чи ні?»
4. «Розум і краса. Що головніше?»
5. «Чи існує насправді кохання?»
6. «Чи завжди у людини є вибір? Так чи ні.»
7. «Чи можливо бути хорошим у нашому світі? Так чи ні?»
8. «Чи можуть батьки бути друзями?»
9. «Світло в кінці тунелю. Дійсність чи вигадка?»
10. «Життя без інформаційних технологій. Так чи ні?»
11. «Культурне різноманіття: важливіше ніж одна спільна культура?»
12. «Життя після школи: робота чи навчання?»
13. «Щасливими народжуються чи стають?»
14. «Навчання в школі. Обов'язок чи власне бажання?»
15. «Толерантність: вимога часу чи моральна категорія?»
16. «Життя у великому місті – спокуса чи можливість досягнення мети?»
17. «Людина обов'язку. Щаслива вона чи ні?»
18. «Чи є талант у наш час?»
19. «Чи цінується у наш час талант?»
20. «Дружба чоловіка і жінки, чи існує вона?»
21. «Комунікабельність: плюси і мінуси.»
22. «Гроші. Чи все за них можна купити?»
23. «Милосердя – це сучасно?»
24. «Будувати життя чи пристосуватись до життя?»

25. «Майбутня професія: власний вибір чи порада батьків. Що обрати?»
26. «Вибір професії: престиж чи покликання?»
27. «Справжнє кохання в юнацькому віці: реальність чи ілюзія?»
28. «Боротьба з наркоманією: справа всіх чи кожного?»
29. «Справжня дружба: чи існує вона?»
30. «Чи можливо захиститися від зради?»
31. «Доля інших: чи можемо ми змінити її на краще?»
32. «Дружба: чи можливо її купити?»
33. «Кохання чи гроші: що важливіше?»
34. «Будувати життя чи пристосуватись до життя?»
35. «Чи все нове - передове?»

Додаток К

Тренінг креативності

Мета: розвиток креативності, звільнення від стереотипів, формування творчого мислення, що забезпечить можливість відійти від упередженого бачення світу, вільно сприймати нестандартні пропозиції та рішення.

Кількість учасників: 15

Тривалість: 1 год. 20 хв.

Завдання:

1. Емоційне згуртування групи шляхом спільного вирішення нестандартних завдань в процесі тренінгу.

2. Створення умов для спілкування в комфортній неформальній обстановці учасників, налагодження ефективних комунікативних зв'язків під час виконання вправ.

3. Створення умов для отримання учасниками маси яскравих вражень від спільного виконання завдань.

Обладнання: аркуші паперу А – 4, А- 3; олівці, крупи, клей, газети, фломастери, музичний кліп та ін.

Місце проведення: аудиторія зі стільцями, столом.

Хід роботи:

Добрий день!

Вправа – привітання «Інтерв'ю»

Пропоную кожному учаснику оформити власну візитку, де вказується тренінгове ім'я (своє особисте, друга, актора, реального політичного діяча), і схематичне зображення себе у вигляді предмета, квітки, тварини.

А зараз уявімо, що це в нас світський захід і Вам необхідно взяти інтерв'ю. Тепер група розбивається на пари. Кожен по черзі має взяти інтерв'ю в іншого, дізнатися якусь цікаву інформацію.

Інформаційне повідомлення.

Здатність до творчості - креативність (від англ. Creativity) - вміння людини бачити речі в новому, незвичайному ракурсі.

Креативність - здатність людини до конструктивного, нестандартного мислення і поведінки, а також усвідомлення та розвитку свого досвіду.

Етапи креативного процесу:

1. Підготовка: бажання змінити ситуацію, вирішити проблему. Логічний аналіз, збір інформації, виникнення і перевірка варіантів рішення. Поглиблення, деталізація і прояснення образу проблеми. Виявлення неспроможності відомих способів вирішення.

2. Фрустрація: сигнал для реорганізації діяльності. Усвідомлення бар'єрів, недостатності інформації та джерел її отримання.

3. Інкубація: припинення логічного пошуку рішення, і перехід проблеми в підсвідому область, залучення інформації з минулого досвіду.

4. Інсайт: надходження вирішення проблеми в сферу свідомості.

5. Розробка: перевірка істинності логічними засобами.

6. Верифікація: Чи відповідає вихідним даним? Чи буде це працювати?

7. Здійснення.

Сьогодні ми будемо намагатися активно проявляти креативні якості: гнучкість мислення, винахідливість, спостережливість і уяву. Іншими словами, навчаючись креативності, ми будемо шукати незвичайні способи застосування звичайних речей.

Прояви креативності: швидкість, гнучкість, точність, оригінальність мислення, багата уява, почуття гумору, відданість високим естетичним цінностям. Умови актуалізації: Самовладання і впевненість у собі.

Вправа «Оповідання з заголовків»

Мета: Розвиток дивергентного мислення.

Інструкція: Візьміть одну газету. Перегляньте заголовки. Це завдання треба зробити, використовуючи лише один випуск. Ваше завдання - скласти разом якомога більше заголовків, щоб вийшла яка-небудь розповідь. Ця

розповідь повинна сама по собі мати сенс. Якщо вам доводиться заповнювати прогалини вигаданими словами, то ваша розповідь не зовсім вдалась. Зверніть увагу, скільки таких заголовків ви можете скласти разом таким чином. Чим більше заголовків, чим довше розповідь, тим більшого успіху ви домоглися. Вирізавши заголовки, ви можете скласти з них різні комбінації. У вас можуть вийти несхожі розповіді. Ви можете виконати варіант завдання, взявши картинку (фотографію) з газети і підібравши до неї заголовок. Це може бути будь-який заголовок, крім "рідного" (того, який дійсно відповідає цій картинці).

Ваша комбінація може бути як серйозної, так і жартівливої (постарайтеся по можливості отримати жартівливу комбінацію).

Ви можете збирати серію картинок і заголовків, а потім пробувати складати з них різні комбінації. При цьому тренуються ваше сприйняття, уяву і здатність знаходити альтернативи.

Вправа «Композиція з предметів»

Мета: Розвиток творчої уяви.

Складіть композицію на вільну тему з предметів, що є на вашому столі, у сумочці, в кишенях, на вас. Після того як ви її складете, приготуйте коментарі до неї. Композиція може бути представлена загадкою. Учасники групи висувають припущення про сюжет.

На побудову композиції відводиться 5 хвилин. Після закінчення цього часу учасники тренінгу ходять "в гості" до "художника", які готові представити свій творчий продукт.

Вправа «Кліпмейкери»

Мета: Розвиток творчої уяви.

Інструкція: Прослухайте музичний кліп з закритими очима. Під час звучання музики асоціюйте і запам'ятовуйте свої асоціації. Створіть власний

варіант кліпу, спираючись на асоціації. "Намалюйте" створений кліп словами і продемонструйте свій варіант учасникам групи.

Після демонстрації творчих продуктів учасниками тренінгу один одному перегляньте авторський варіант кліпу. Демонстрація творчих продуктів педагогами здійснюється тільки по бажанням.

Вправа «Перевтілення»

Учасники групи сидять по колу.

Інструкція: Зараз кожен з нас, мовчки, нічого не кажучи іншим, вибере будь-яку тварину. Після того як все зроблять це, будемо по черзі, невербально, нічого не кажучи, не видаючи ніяких звуків, зображати вибрану тварину. Один показує, всі інші висловлюють припущення, що це за тварина. При цьому не будемо повторюватися: якщо вибране вами тварина хтось вже зобразив, замініть його на інше.

Вправа проходить весело, доречно в тих випадках, коли необхідна емоційна розрядка. У той же час воно сприяє розвитку експресивності, виразності поведінки.

Вправа

Учасники групи сидять по колу. У колі лежать кольорові олівці, крейди, фломастери, аркуші паперу.

Інструкція: "Коли я скажу" почали ", кожен з нас візьме аркуш паперу і все те, що йому буде потрібно для малювання на своєму аркуші паперу. На малювання у нас буде 15 секунд. За часом буду стежити я і через 15 секунд попрошу кожного передати свій лист сусіда зліва. Після того як ви отримаєте лист, на якому вже щось намальовано, треба буде намалювати ще щось, розвиваючи сюжет у будь-якому напрямку. Ми будемо продовжувати роботу до тих пір, поки лист кожного не пройде по колу і не повернеться до Вас>. У ході обговорення виконаної роботи тренер може сфокусувати увагу групи на тих моментах в розвитку сюжету, які сприймаються учасниками як

несподівані, нестандартні, незвичайні. Під час обговорення з'являються різні ідеї. Учасники говорять про вплив стереотипів на розвиток сюжету (<хотілося намалювати сонце ", " Андрій намалював море, і я намалював корабель>), про виявлені ними критеріях нестандартності (суміщення, на перший погляд несумісних, подій; використання незвичайних образотворчих засобів, Зміна масштабу та ракурсу розгляду сюжету і т. д.).

Хоча вправу наведено в розділі, присвяченому розвитку креативності, воно може також бути спрямоване на усвідомлення бар'єрів її прояви.

Вправа «Картинна галерея»

У команд є кілька варіантів крупи (гречана, рисова, манна і т.д.), сталеві елементи, гайки, намистини та ін. А також в наявності у кожної групи є полотно, рамка, клей, олівці.

Завдання - створити шедевр образотворчого мистецтва на певну тему, портрет групи , використовуючи тільки запропоновані матеріали.

Організація закінчення тренінгу.

Додаток Л

Комплексна програма підготовки фахівців мультидисциплінарної команди до сприяння самоактуалізації старших підлітків

Модуль I. Особливості самоактуалізації старших підлітків

Тема 1. Основні потреби старшого підліткового віку

Мета: систематизувати знання учасників про особливості старшого підліткового віку, основні потреби вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Основні поняття: старший підліток, старший підлітковий вік, етапи становлення підліткового віку, підліткові реакції, основні потреби старших підлітків.

Загальна кількість годин: 2 години.

Проблемні питання

1. Особливості підліткового віку.
2. Основні потреби вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Тема 2. Особливості самоактуалізації старших підлітків

Мета: сприяти більшому розумінню фахівцями особливостей самоактуалізації старших підлітків, створити таку ситуацію, яка б сприяла проявляти інтерес та бажання фахівцями до сприяння самоактуалізації старших підлітків.

Основні поняття: саморозвиток, самоактуалізація, особливості самоактуалізації.

Загальна кількість годин: 4 години.

Проблемні питання

1. Особливості самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації

2. Основні напрями роботи фахівців щодо сприяння самоактуалізації вихованців.

Модуль II. Технології сприяння самоактуалізації старших підлітків – вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації

Тема 3. Стимулювання діяльності старшого підлітка

Мета: сприяти розвитку власного погляду учасників на необхідність стимулювання діяльності старшого підлітка, створити таку ситуацію, в якій фахівці висловили своє бачення шляхів стимулювання такої діяльності

Основні поняття: діяльність, старший підліток, стимулювання діяльності.

Загальна кількість годин: 4 год.

Проблемні питання

1. Як заохотити старшого підлітка до самоактуалізації.
2. Стимулювання діяльності вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Тема 4. Ефективні форми та методи сприяння самоактуалізації вихованців

Мета: систематизувати знання учасників щодо необхідності впровадження форм і методів, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків, та ефективності використання інтерактивних методів у роботі зі старшими підлітками.

Основні поняття: форми, методи, програма, інтерактивні методи, інтерактивні ігри, case-study.

Загальна кількість годин: 6 год.

Проблемні питання

1. Ефективні форми і методи самоактуалізації старших підлітків
2. Особливості використання інтерактивних ігор у сприянні самоактуалізації старших підлітків.

3. Особливості використання методу case-study у сприянні самоактуалізації старших підлітків.

Тема 5. Особливості розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків

Мета: сформувати в учасників знання та уміння розробки та реалізації програм, спрямованих на сприяння самоактуалізації старших підлітків, а також необхідності застосування технології соціального супроводу даного процесу.

Основні поняття: комплексна програма, технологія соціального супроводу.

Загальна кількість годин: 5 год.

Проблемні питання

1. Вимоги до написання та оформлення комплексної програми
2. Розробка комплексної програми., спрямованої на сприяння самоактуалізації вихованців.
3. Особливості застосування технології соціального супроводу самоактуалізації старших підлітків.

Додаток Л 1

Програма спецкурсу «Самоактуалізація особистості підлітка у центрах соціально-психологічної реабілітації»

1. ОПИС ДИСЦИПЛІНИ

Шифр дисципліни _____

Загальні характеристики дисципліни	Навчальне навантаження з дисципліни		Методи навчання і форми контролю
Галузь знань 0101 педагогічна освіта	Кількість кредитів – 1,5		Методи навчання
Спеціальність 6.010106 «Соціальна педагогіка»	Загальна кількість годин		
	Денна 26 год.	Заочна год.	
Освітній рівень бакалавр	Семінарські (практичні) заняття		
	10 год.	год.	
Вибіркова	Лабораторні заняття		Форми поточного контролю
4-й рік	Індивідуальна робота		
	14 год.	год.	
7-й семестр	Самостійна робота		
	40 год.	год.	
Тижневе навантаження Аудиторних – 50 год. Самостійна робота – 40 год.	Співвідношення аудиторних годин і годин СРС		Форма підсумкового контролю залік
Мова навчання – українська	0,33	0,17	

Предмет вивчення навчальної дисципліни

Міждисциплінарні зв'язки: Педагогіка, Соціальна педагогіка, Технології соціально-педагогічної роботи

Мета: формування у майбутніх фахівців когнітивного (знання), операційного (вміння) та мотиваційного компонентів соціально-педагогічної роботи з підлітками-вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації (ЦСПР).

Завданнями спецкурсу є: надання студентам базових знань із теоретико-методичних засад самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР, оволодіння студентами практичними аспектами роботи з підлітками-вихованцями закладів тимчасового перебування.

II. Основні результати навчання та компетентності, які вони формують

№ за п/н	Результати навчання	Компетентності
1.	<p><i>Знати:</i> напрями й особливості роботи центрів <i>соціально-психологічної реабілітації</i>;</p> <p><i>Вміти:</i> добирати інструментарій для визначення проблем та потреб вихованців ЦСПР</p>	<p><i>Інструментальні компетентності:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Знання за професійним спрямуванням • Здатність виявляти актуальні проблеми в соціально-педагогічній науці і практиці • Уміння приймати рішення в складній соціально-педагогічній ситуації
2.	<p><i>Знати:</i> соціальний портрет вихованців ЦСПР;</p> <p><i>Вміти:</i> активізувати розвиток особистості підлітка</p>	<p><i>Міжособистісні компетентності:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Здатність розробляти систему втручання • Здатність стимулювати бажані форми поведінки • Здатність використовувати адекватні методи і техніки оцінки особистісної поведінки
3.	<p><i>Знати:</i> вікові особливості підліткового віку;</p> <p><i>Вміти:</i> визначати необхідні соціальні послуги для вихованців ЦСПР</p>	<p><i>3. Системні компетентності:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Здатність застосовувати набуті знання у практичній діяльності • Здатність планувати й управляти взаємодією у спільних справах клієнтів і фахівців • Здатність використовувати різні організаційні форми і методи підтримки і допомоги клієнтам
4.	<p><i>Знати:</i> підходи до трактування поняття «самоактуалізація»; особливості самоактуалізації підлітків, зокрема в умовах ЦСПР</p> <p><i>Вміти:</i> організувати соціальну</p>	<p><i>Спеціальні (фахові) компетентності</i></p> <p>Уміння визначати пріоритетні напрями в різних сферах діяльності з клієнтом</p>

	взаємодію вихованців закладів тимчасового перебування один з одним; розробляти форми та методи, які сприятимуть самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР	Уміння налагоджувати співпрацю різних соціальних інституцій з метою вирішення актуальних проблем в життєдіяльності клієнтів
--	--	---

III. Тематичний план дисципліни

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 1,5 кредитів ЄКТС, 45 годин.

№ з/п	Назви модулів і тем	Кількість годин (денна форма)						Кількість годин (заочна форма)					
		Разом	аудиторні	лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні	СРС	Разом	аудиторні	лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні	СРС
Змістовий модуль 1. Центри соціально-психологічної реабілітації													
1.	Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки діяльності	6	4	2	2		2						
2.	Історія розвитку закладів тимчасового перебування дітей в Україні	6	4	2	2		2						
3.	Нормативно-правові аспекти діяльності ЦСПР	8	4	2	2		4						
4.	Зарубіжний досвід діяльності закладів тимчасового перебування дітей	6	2	2			2						
	Разом за змістовим модулем 1	26	14	8	6		10						
Змістовий модуль 2. Соціальний портрет підлітків – вихованців ЦСПР													
5.	Вплив вікових особливостей підліткового віку на становлення	6	4	2			4						

	особистості											
6.	Соціальний портрет вихованців ЦСПР	6	4	2			4					
7.	Причини відмежування дітей від сім'ї	6	2	2			4					
8.	Середовище центру соціально-психологічна реабілітація підлітка як	8	4	2	2		4					
	Разом за змістовим модулем 2	26	14	8			16					
Змістовий модуль 3. Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР												
9-10	Теоретичні засади самоактуалізації та особливості саморозвитку підлітків у ЦСПР	12	6	4	2		6					
11-12.	Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості у ЦСПР та форми і методи роботи з підлітками у ЦСПР	12	8	4	4		4					
13.	Шляхи оптимізації саморозвитку особистості у ЦСПР	8	4	2	2		4					
	Разом за змістовим модулем 3	32	16	10	8		14					

IV. Зміст дисципліни

№ з/п	3.1. Назва модулів, тем та їх зміст	Кількість годин	
		всього	в т.ч. лекцій
Змістовий модуль 1. Центри соціально-психологічної реабілітації			
1.1	Тема 1. Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки діяльності.		2

	<p><i>Основні поняття теми:</i> об'єкт, предмет вивчення, структура центрів.</p> <p>Характеристика різних напрямів, особливості їх організації; орієнтація центрів на конкретну категорію дітей.</p>		
1.2	<p>Тема 2. Історія розвитку закладів тимчасового перебування дітей в Україні.</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> етапи розвитку закладів тимчасового перебування, практичне значення їх функціонування, суб'єкти організації центрів.</p> <p>Характеристика суб'єктів дії в дитячому середовищі. Функції різних соціальних інституцій для тимчасового перебування дітей; поширення нових структур і нових напрямів роботи в різних регіонах України.</p>		2
1.3	<p>Тема 3. Нормативно-правові аспекти діяльності ЦСПР</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> норми, закони, положення.</p> <p>Поява нормативних і законодавчих документів на різних етапах розвитку соціальних структур для підтримки підлітків. Характеристика законодавчих актів 1991-2015 рр. Зміна тенденцій у розвитку законодавчої бази і її спрямованості.</p>		2
1.4	<p>Тема 4. Зарубіжний досвід діяльності закладів тимчасового перебування дітей</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> європейський досвід, порівняльний аналіз діяльності закладів різних країн, узагальнення і трансформація досвіду.</p> <p>Аналіз особливостей діяльності соціальних інституцій щодо захисту дітей з проблемами. Характеристика структурі дія цільових програм в Європі, Ізраїлі, Великобританії, Канаді, США. Використання можливих варіантів в Україні.</p>		2
Змістовий модуль 2. Соціальний портрет підлітків – вихованців ЦСПР			
2.5	<p>Тема 5. Вплив вікових особливостей підліткового віку на становлення особистості</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> вікова характеристика, якісні ознаки, визначення методів роботи.</p> <p>Складові вікової характеристики підлітків, що потребують допомоги. Мета та завдання вибору методів соціально-педагогічної роботи. Вимоги до структуризації груп у ЦСПР. Використання технологічних і педагогічних підходів до характеристики підліткового віку.</p>		2
2.6	<p>Тема 6. Соціальний портрет вихованців ЦСПР</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> вихованці, соціальна характеристика, суб'єкт-об'єктна характеристика вихованців.</p> <p>Окреслення соціальних факторів, що впливають на поведінку вихованців ЦСПР. Необхідність виявлення їх потенціалу й інтересу до діяльності. Особливості включення вихованців у діяльність як суб'єктів дій.</p>		2
2.7	<p>Тема 7. Причини відмежування дітей від сім'ї</p> <p><i>Основні поняття теми:</i> соціально-педагогічні причини, відмежування, кризовий стан сім'ї, прояв жорстокого поведіння в сім'ї.</p> <p>Характеристика причин, що призводять до конфлікту з підлітками у сім'ї. Визначення мотивів кризової поведінки вихованців, вплив сім'ї як суб'єкта виховання на характер і</p>		2

	мотиви поведінки підлітка. Характеристика психолого-педагогічного впливу на можливість усунення причин відмежування дітей від сім'ї.		
2.8	Тема 8. Середовище центру як соціально-психологічна реабілітація підлітка <i>Основні поняття теми:</i> педагогічне середовище, якісні ознаки, функції складових середовища, його вплив на характер поведінки вихованців. ЦСПР як своєрідне психолого-педагогічне середовище виховання дітей, котрі потрапили у скрутну ситуацію. Організація усіх складових середовища, що мають позитивний вплив на життєдіяльність вихованців. Здійснення корекції впливу складових середовища на вихованців ЦСПР.		2
Змістовий модуль 3. Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР			
3.9-10	Тема 9-10. Теоретичні засади самоактуалізації та особливості саморозвитку підлітків у ЦСПР <i>Основні поняття теми:</i> саморозвиток, самоактуалізація та її прояви, етапи самоактуалізації, особливості її формування. Характеристика процесу самоактуалізації як результату психолого-педагогічного впливу. Взаємозв'язок самоактуалізації і саморозвитку особистості в умовах ЦСПР. Аналіз теорії самоактуалізації і саморозвитку як методологічної засади соціально-педагогічної роботи з підлітками. Проектування розвитку особистості в умовах ЦСПР та структура процесу самоактуалізації підлітка. Педагогічний аспект соціального самовизначення підлітка. Створення умов самореалізації вихованців ЦСПР, шляхи їх включення в різні види діяльності.		4
3.11-12	Тема 11-12. Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості у ЦСПР та форми і методи роботи з підлітками у ЦСПР <i>Основні поняття теми:</i> соціально-педагогічні умови, оптимальні форми, методи впливу на самоактуалізацію вихованців, особистісно-орієнтований підхід у виховному процесі, підготовка підлітків до виконання соціальних ролей. Розширення «життєвого поля» особистості та його роль у життєдіяльності вихованців. Використання методів формування активності підлітків у різних життєвих ситуаціях. Форми соціально-педагогічної роботи як ресурс поведінкового досвіду, накопичення знань та задоволення індивідуальних потреб. Методи формування особистісних соціальних властивостей: світогляду і якостей (трудова, моральна). Формування особистісного саморозвитку, орієнтації на майбутнє. Самоактуалізація як передумова самореалізації.		4
3.13	Тема 13. Шляхи оптимізації саморозвитку особистості у ЦСПР <i>Основні поняття теми:</i> саморозвиток, механізми, змістове спрямування соціально-педагогічної роботи, засоби оптимізації процесу саморозвитку особистості. Характеристика суті процесу «саморозвиток» та ознак прояву		2

	даного процесу. Необхідність розробки індивідуальної карти саморозвитку особистості підлітка. Формування знань і умінь здійснювати самооцінку власного саморозвитку. Вибір механізмів для індивідуального саморозвитку вихованців відповідно до його потреб.		
--	--	--	--

4.2. Плани семінарських, практичних, лабораторних занять

1. Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки діяльності

Характеристика різних напрямів, особливості їх організації; орієнтація центрів на конкретну категорію дітей.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 3, 4, 6,7, допоміжні: 1,13

2. Соціальний портрет підлітків – вихованців ЦСПР

Окреслення соціальних факторів, що впливають на поведінку вихованців ЦСПР. Необхідність виявлення їх потенціалу й інтересу до діяльності. Особливості включення вихованців у діяльність як суб'єктів дій.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 1, 4, 5,7, допоміжні: 3, 10, 13.

3. Теоретичне обґрунтування поняття «самоактуалізація» та її складові

Характеристика процесу самоактуалізації як результату психолого-педагогічного впливу. Взаємозв'язок самоактуалізації і саморозвитку особистості в умовах ЦСПР. Аналіз теорії самоактуалізації і саморозвитку як методологічної засади соціально-педагогічної роботи з підлітками.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 1, 2, допоміжні: 3, 4, 5.

4. Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР

Розширення «життєвого поля» особистості та його роль у життєдіяльності вихованців. Використання методів формування активності підлітків у різних життєвих ситуаціях. Форми соціально-педагогічної роботи як ресурс поведінкового досвіду, накопичення знань та задоволення індивідуальних потреб.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 1, 2, 3, 4, допоміжні: 1, 5, 10, 13.

5. Форми та методи роботи з підлітками у ЦСПР

Методи формування особистісних соціальних властивостей: світогляду і якостей (трудова, моральна). Формування особистісного саморозвитку, орієнтації на майбутнє. Самоактуалізація як передумова самореалізації.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 3, 5, 6, допоміжні: 1, 5, 10, 11, 12.

4.3. Організація самостійної роботи студентів

1. Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки
Заповнити таблицю «Заклади тимчасового перебування дітей».

2. Заповнити таблицю «Історичні етапи притулків для дітей в Україні».

3. Заповнити таблицю «Нормативно-правовий акт діяльності ЦСПР».

4. Підготувати доповідь щодо досвіду діяльності притулків для дітей однієї країни.

5. Написати реферат «Вплив вікових особливостей підліткового віку на становлення особистості».

6. Скласти соціальний портрет дитини.

7. Підготувати повідомлення про причини відмежування дітей від сім'ї.

8. Заповнити таблицю «Соціальні потреби дітей у ЦСПР».
9. Навести визначення поняття «самоактуалізація».
10. Підготувати повідомлення «Особливості саморозвитку підлітків в умовах ЦСПР»
11. Заповнити таблицю «Форми та методи роботи з підлітками у ЦСПР»
12. Навести десять методик для визначення рівня саморозвитку та самоактуалізації особистості.

Рекомендовані інформаційні джерела: основні: 1, 2, 3, 6, 7, допоміжні: 1, 2, 3, 10, 11, 12.

V. Контроль якості знань студентів

5.1. Форми і методи поточного контролю: перевірка конспектів, рефератів, бібліографії, презентація форм роботи в ЦСПР.

5.2. Форми і методи підсумкового контролю: залікова робота.

5.3. Критерії оцінювання знань студентів

Оцінка здійснюється за модульно-рейтинговою системою, в основі якої покладено принципи обов'язкового модульного контролю, накопичення балів в межах 100 балів за рівні знань, умінь і навичок.

Контроль успішності студентів здійснюється з урахуванням поточного оцінювання відповідно до навчально-методичної карти.

5.4. Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота									Сума
Змістовий модуль 1				Змістовий модуль 2					
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	100
2	3	2	3	2	3	2	3	3	
3	3	3	5		8		15	10	
2	2	2	4						
7	8	7	12	2	11	2	18	13	100

T1, T2 ... T9 – теми змістових модулів.

5.5. Шкала оцінювання: національна та ECTS

5.6.

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	

80-89	B	добре	зараховано
70-79	C		
65-69	D	задовільно	
60-64	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

VI. Навчально-методична карта дисципліни

Модулі	МОДУЛЬ 1										
	ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1			ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2				ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3			
	Центри соціально-психологічної реабілітації			Соціальний портрет підлітків – вихованців ЦСПР				Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР			
Теми лекцій	Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки діяльності	Історія розвитку закладів тимчасового перебування дітей в Україні	Нормативно-правові аспекти діяльності ЦСПР	Зарубіжний досвід діяльності закладів тимчасового перебування дітей	Вплив вікових особливостей підліткового віку на становлення особистості	Причини відмежування дітей від сім'ї	Соціальний портрет вихованців ЦСПР	Середовище центру як соціально-психологічна реабілітація підлітка	Теоретичні засади самоактуалізації та особливості саморозвитку підлітків у ЦСПР	Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості у ЦСПР та форми і методи роботи з підлітками у ЦСПР	Шляхи оптимізації саморозвитку особистості у ЦСПР
Теми практичних/семінарських	Центри соціально-психологічної реабілітації: мета, основні напрямки діяльності		Соціальний портрет підлітків – вихованців ЦСПР		Теоретичне обґрунтування поняття «самоактуалізація» та її складові			Соціально-педагогічні умови самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР		Форми та методи роботи з підлітками у ЦСПР	
Самостійна робота	Заповнити таблицю «Заклади тимчасового перебування дітей».			Заповнити таблицю «Історичні етапи притулків для дітей в Україні».			Заповнити таблицю «Нормативно-правовий акт діяльності ЦСПР».			Підготувати доповідь щодо досвіду діяльності притулків для дітей однієї країни	
Види контролю	Модульний контроль: контрольна робота			Модульний контроль: творча робота			Модульний контроль: Презентація проекту соціально-педагогічної роботи з підлітками у ЦСПР				
Форми контролю	МОДУЛЬ 2. Індивідуальне науково-дослідне завдання										
	ЗАЛІК										

VII. Основні й допоміжні джерела для вивчення курсу

Основні

1. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/Ред. кол. Н.Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. - К.: Контекст, 2000. - 336 С.
2. Вахромов Е.Е. Поняття «самоактуалізація» и «самореалізація» в психології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hpsy.ru/public/x041.htm>
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Дослідження змісту та якості соціальних послуг, що надають заклади та організації різного рівня підпорядкування, безпритульним та бездоглядним дітям», Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007 р.
4. Комплексна допомога бездоглядним і безпритульним дітям : метод. посіб. / авт. : О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін. ; за ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. – К. : Видав. дім «КАЛИНА», 2010. – 376 с.
5. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці/ За редакцією проф. А.Й. Капської. – К.: Інтернаціональний союз. Ліга соціальних працівників України. 2003. –260 с.
6. Постанова Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 р. N 87 Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-п>
7. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / авт. кол. : Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко, І. Б. Іванова, І. В. Пеша. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 1998. – 120 с.

Допоміжні

1. Капська А.Й., Безпалько О.В., Вайнола Р.Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / Заг. ред. А.Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2002.
2. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навчально-методичний посібник. – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.
3. Коpecь Л. В. Психологія особистості: Навч. гюсіб. для студ. вищ. навч. закл. -2-ге вид. - К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. -458 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. - СПб.: Евразия, 1999
5. Мотков О.И. О парадоксах процесса самоактуализации личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychology-online.net/>
6. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К., 2000. – 444 с.

7. Никитин В.А. Начало социальной педагогики: Учеб. пособие. – М.: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998.
8. Пинкус А., Минахан А. Практика социальной работы (форма и методы). – М.: Союз, 1993. – 223 с.
9. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. І. Д. Звереві. – К., 2008. – 336 с.
10. Чернецька Ю. І. Соціально-педагогічні умови адаптації підлітків у загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах / Ю.І. Чернецька // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2005. – №4. – С.24–28.
11. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. проф. А.Й. Капської – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
12. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / За заг. ред. А.Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2000.
13. Чернуха Н. М., Рогач З. І. Соціально-педагогічні умови формування бережливого ставлення до власного здоров'я в дітей з притулків для неповнолітніх// Соціальна педагогіка: теорія та практика, №1. - 2012

Додаток Л 2
Авторська анкета
оцінювання спецкурсу «Самоактуалізація особистості підлітка у
центрах соціально-психологічної реабілітації»

1. Що нового Ви дізналися при вивченні спецкурсу? _____

2. Який аспект соціально-педагогічної діяльності під час вивчення спецкурсу найбільше запам'ятався? _____

3. Що, на Вашу думку, було найбільш вдалим при вивченні спецкурсу? _____

4. Які практичні аспекти роботи з підлітками-вихованцями закладів тимчасового перебування Ви отримали? _____

5. Що, на Вашу думку, повинні включати соціально-педагогічні умови самоактуалізації підлітків у ЦСПР? _____

6. Які форми та методи сприятимуть самоактуалізації особистості підлітка у ЦСПР? _____

7. Які, на Вашу думку, необхідні соціальні послуги для вихованців ЦСПР? _____

8. У чому полягає роль соціального педагога для активізації розвитку особистості підлітка у ЦСПР? _____

9. Які з форм роботи, що використовувалися під час вивчення спецкурсу, варто/можна застосовувати при роботі з підлітками у ЦСПР? _____

10. Що варто додати до вивчення даного спецкурсу? _____

11. На Вашу думку, чи потрібно зробити даний спецкурс повністю практичним/теоретичним? _____

12. Де Ви зможете використати отримані знання? _____

13. Яким чином Ви будете використовувати отримані знання і вміння? _____

Дякуємо за участь!